

Дніпровський національний
університет ім. Олеса Гончара

Центр соціально-політичних
досліджень

Дніпропетровський регіональний
інститут державного управління
Національної академії державного
управління при Президентові України

ГРАНІ

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АЛЬМАНАХ

2021 ТОМ 24 № 3

Видається з вересня 1998 року

12 разів на рік

Дніпро

Видавництво «Грані»

2021

Засновники:
Дніпровський національний
університет імені Олеся Гончара,
Дніпропетровський регіональний
інститут державного управління
Національної академії державного
управління при Президентіві України,
ГО «Центр соціально-політичних
досліджень»

Свідоцтво про реєстрацію
КВ № 19758 – 9558 ПР від 19.03.13

Відповідно до Наказу Міністерства
освіти і науки України від 02.07.2020
№ 886 журналу надано статус
фахового видання категорії «Б»
з філософських, політичних та
соціологічних наук.

Друкується за рішенням Вченої
ради Дніпровського національного
університету імені Олеся Гончара
(протокол № 8 від 18.03.21).

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Індексується:
DOAJ
Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
Ulrichs web
WorldCat
та інші.

Видавець:
Видавництво «Грані»
+38(050)258-83-86
grani-print.dp.ua
graniprint@gmail.com
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2131 від 23.05.2005

Передплатний індекс – 41703
Відповідальність за достовірність
фактів, цитат, власних імен,
географічних назв, підприємств,
організацій, установ та ін. інформації
несуть автори статей.
Висловлені у цих статтях думки
можуть не збігатися з точкою зору
редакційної колегії і не покладають
на неї ніяких зобов'язань.
Передруки і переклади дозволяються
лише за згодою автора та редакції.

© «Грані» 2021

Редакційна колегія

Квітка С.А.	головний редактор д.держ.упр., проф. (Україна)
Аяган Б.Г.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Бородін Є.І.	д.і.н., проф. (Україна)
Вятр Єжі	д.п.н., проф. (Польща)
Гао Тяньмін	д. екон. н., доц. (КНР)
Городяненко В.Г.	д.і.н., проф. (Україна)
Іваненко В.В.	д.і.н., проф., акад.Укр. академії іст. наук (Україна)
Іванова С.А.	к. філол.н., доцент (Україна)
Ісетті Дж.	д. філос. н. старший науковий співробітник (Італія)
Жук С.І.	д.і.н., проф. (США)
Журба С.М.	д.і.н., проф. (Україна)
Казакевич Г.М.	д.і.н., проф. (Україна)
Кривошеїн В.В.	д.п.н., проф. (Україна)
Кузнецовене Й.	д.філос.н., проф. (Литва)
Литвинова Т.Ф.	д.і.н., проф. (Україна)
Окороков В.Б.	д.філос.н., проф.(Україна)
Плохій С.М.	д.і.н., проф. (США)
Рагімлі Р.	к.і.н.,доц. (Азербайджан)
Ружевічус Юзас	д.н. із соц. ком., проф. (Литва)
Робертс Кен	д.соціол.н., проф. (Великобританія)
Світленко С.І.	д.і.н., проф. (Україна)
Сидиков Е.Б.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Сорокіна Л.М.	к.соціол.н., доц. (Україна)
Схюрман Паул	д.філос.н. (Нідерланди)
Токовенко О.С.	д.філос.н., проф., акад. Укр. академії політ. наук (Україна)
Хейнемаа Сара	д.філос.н., проф. (Фінляндія)
Шевцов С.В.	д.філос.н., проф. (Україна)
Шляхов О.Б.	д.і.н., проф. (Україна)

Редакція

Головний редактор: Квітка С.А.
Заступники головного редактора: Іванова С.А.,
Колесников К.М., Кривошеїн В.В., Шевцов С.В., Шляхов О.Б.
Технічний редактор: Лобода Р.С.
Коректор української та російської мов: Левшанова О.О.
Коректор англійської мови: Комлева Ю.В.

Контакти:

+38(050)258-83-86; +38(097)269-55-13
granidp@gmail.com
www.grani.org.ua

Scientific and theoretical almanac

GRAN/

24 (3) 2021

Founders:

Oles Honchar Dnipro national university,
Dnipropetrovsk regional institute for public administration
National academy for public administration under the President of Ukraine,
Centre of social and political researches

Registration license

KB № 19758 – 9558 ПП issued 19.03.13

By Decree № 886 of 02 July 2020 issued by the Ministry of Education and Science of Ukraine the status of specialized publication category "B" on philosophical, political and sociological sciences was given.

Published by the decision of the Academic council of Oles Honchar Dnipro national university (protocol № 8 dated 18.03.21).

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Indexed:

DOAJ

Index Copernicus

National Library of Ukraine Vernadsky

Google Scholar

CrossRef

Ulrichs web

WorldCat

and other.

Publisher:

Publishing house «Grani»

+38(050)258-83-86

www.grani-print.dp.ua

graniprint@gmail.com

Publishing license

ДК № 2131 dated 23.05.2005

Subscription index in Ukraine – 41703

Responsibility for facts, quotations, private names, enterprises and organizations titles, geographical locations etc. to be bared by the authors.

The editorial office and board do not always share the views and thoughts expressed in published articles.

Reprints and translations are allowed on the written consent with the editorial office and the author.

© «Grani» 2021

Editorial board

Kvitka S.A.	Editor in Chief
	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Ayahan B.H.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Borodin Ye.I.	Full Prof., Dr. (Ukraine)
Vyatr Ezhi	Full Prof. Dr. (Poland)
Gao Tianming	Assoc. Prof. Dr. (PRC)
Gorodyanenko V.G.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Ivanenko V.V.	Full Prof. Dr., Academician of the Ukrainian Academy of Historical Science (Ukraine)
Ivanova S.A.	Assoc. Prof. PhD (Ukraine)
Isetti G.	PhD., Senior Researcher (Italy)
Zhuk S.I.	Full Prof. Dr. (USA)
Zhurba O.I.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kazakevych G.M.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kryvoshein V.V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kuznecoviene J.	Full Prof. Dr. (Lithuania)
Lytvynova	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Okorokov V.B.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Plokhii S.M.	Full Prof. Dr. (USA)
Rahimli Ruslan	Assoc. Prof. Phd (Azerbaijan)
Ruzhevichus Yuzas	Full Prof. Dr. (Lithuania)
Roberts Ken	Full Prof. Dr. (United Kingdom)
Svitlenko S.I.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Sydykov E.B.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Sorokina L.M.	Assoc. Prof. Phd (Ukraine)
Schuurman Paul	Full Prof. Dr. (Netherlands)
Tokovenko O.S.	Full Prof. Dr., Academician of the Ukrainian Academy of Political Science (Ukraine)
Heinamaa Sara	Full Prof. Dr. (Finland)
Shevtsov S.V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Shlyakhov O.B.	Full Prof. Dr. (Ukraine)

Editorial office

Editor in Chief: Kvitka S.A.

Deputies Chief Editor: Ivanova S.A., Kolesnikov K.M., Krivoshein V.V., Shevtsov S.V., Shlyakhov O.B.

Technical Editor: Loboda R.S.

Corrector of Ukrainian and Russian languages: Levshchanova O.O.

Corrector of English language: Komleva Y.V.

Contacts:

+38(050)258-83-86; +38(097)269-55-13

granidp@gmail.com

www.grani.org.ua

Зміст

Соціологія

- C. 5
Наталія Гордієнко
Готовність випускників освітніх закладів інтернатного типу до соціальної самореалізації: емпіричний аналіз
- C. 16
Аліна Гоць
Бізнес у дзеркалі соціологічного теоретизування
- C. 25
Ірина Малик
Аксиометричні акценти сучасної державної молодіжної політики в Україні
- C. 33
Катерина Котеленець, Олена Кондратиук
Соціальна дистанція молоді Луганської області: результати опитування
- C. 41
Олеся Гудзенко
Дім формату «life-work-leisure» в актуальних пандемічних умовах: соціологічний вимір

Політологія

- C. 49
Vladyslava Bakalchuk
Етнополітичні виклики пандемії COVID-19: міжнародний та національний контексти

Історія

- C. 56
Людмила Лучка
Книжкова спадщина Дніпропетровщини 20–30-х рр. XX ст.: історичний огляд та аналіз джерел
- C. 62
Валентин Іваненко
Жебрацтво та бродяжництво у повсякденному житті Півдня України 1920-х років
- C. 71
Сергій Світленко
Увчнення пам'яті Тараса Шевченка в українському національному русі Наддніпрянщини на початку XX ст.
- C. 80
Дмитро Архирейський
Середземноморський вектор радянської зовнішньої торгівлі в 1920-х роках

Філософія

- C. 90
Лілія Тішко, Діана Щепова
Філософський аспект мислення
- C. 98
Георгій Григоров
Тренд дистанційної освіти: проблеми та перспективи впровадження
- C. 104
Людмила Облова
Філософське розуміння філософії. Вища школа без філософії.
- C. 112
Людмила Теліженко, Олександр Ратушний
Ситуація людини XXI ст.: глобалізаційні виклики і європейський досвід відповідей

Contents

Sociology

- P. 5
Natalia Gordienko
Readiness of boarding school leavers for social self-realization: empirical analysis
- P. 16
Alina Hots
Business in the mirror of sociological theorization
- P. 25
Iryna Malyk
Axiometric accents of the modern state youth politics in Ukraine
- P. 33
Kateryna Kotelenets, Olena Kondratiuk
Social distance of youth of Luhansk region: survey results
- P. 41
Olesya Gudzenko
Home in the format of «life-work-leisure» in modern pandemic conditions: a sociological dimension

Politology

- P. 49
Vladyslava Bakalchuk
Ethnopolitical challenges of the COVID-19 pandemic: international and national contexts

History

- P. 56
Lyudmila Luchka
Book heritage of Dnipropetrovsk region of the 20s–30s of the 20th century: historical review and analysis of sources
- P. 62
Valentyn Ivanenko
Begging and vagrancy in everyday life, life in the South of Ukraine in the 1920s
- P. 71
Serhii Svitlenko
Perpetuation of Taras Shevchenko's memory in the Ukrainian national movement of the Dnieper region at the beginning of the XX century
- P. 80
Dmytro Arkhireyskyi
Mediterranean vector Soviet foreign trade in the 1920s

Philosophy

- P. 90
Liliya Tishko, Diana Shchepova
Philosophical Aspect of Thinking
- P. 98
George Grigorov
The trend of distance education: problems and prospects for implementation
- P. 104
Liudmyla Oblova
Philosophical understanding of philosophy. Higher school without philosophy
- P. 112
Lyudmila Telizhenko, Oleksandr Ratushnyi
The situation of the human in the XXI century: globalization challenges and European experience of responses

Наталія Гордієнко

*Комунальний заклад вищої освіти «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія»
Запорізької обласної ради*

Готовність випускників освітніх закладів інтернатного типу до соціальної самореалізації: емпіричний аналіз

Метою статті є аналітичне викладення емпіричних даних щодо готовності випускників освітніх закладів інтернатного типу України до соціальної самореалізації у сучасних суспільно-економічних умовах.

Актуальність дослідження цієї проблеми зумовлене необхідністю науково-соціологічного супроводу процесу подальшої трансформації мережі освітніх закладів інтернатного типу, що є однією з головних реформ для вітчизняної системи загальної середньої освіти. Емпіричною основою науково-соціологічного супроводу мають бути дослідження освітньо-соціалізаційного потенціалу шкіл-інтернатів, спрямовані на ґрунтовний аналіз основних індикаторів готовності випускників освітніх закладів інтернатного типу до соціальної самореалізації в сучасних умовах.

Результати емпіричного дослідження, проведеного на базі 14 шкіл-інтернатів України, свідчать про те, що готовність до соціальної самореалізації більшою мірою демонструють старшокласники, базові ціннісні орієнтації яких відповідають типу постмодерної особистості – людини, життєва активність якої структурується за пріоритетами духовних, постматеріальних цінностей (розвиток власних здібностей, самореалізація; цікава і творча робота; здобуття вищої освіти; допомога іншим людям; життя згідно з релігійними заповідями). Встановлено, що старшокласники цього типу («постмодерни») у значно більшій мірі, ніж всі інші вихованці шкіл-інтернатів, прагнуть до кумуляції в майбутньому соціального капіталу (здобуття поваги серед людей, виявлення вдячності оточуючим за надану допомогу, розвиток взаємин з надійними друзями), досягнення у своєму житті високого рівня освіти, демонструють значно вищу готовність до самостійного життя після закінчення школи-інтернату, вищу довіру до власної сім'ї, до педагогів, до однокласників своєї та протилежної статі, а також мають значно вищу навчальну успішність на етапі завершення загальноосвітньої підготовки в умовах школи-інтернату. Старшокласники постмодерного типу меншою мірою схильні до проблемних, ризикованих сценаріїв поведінки в умовах школи-інтернату (раннього початку інтимного життя та булінгової поведінки).

Висновки проведеного дослідження стосуються можливостей оптимізації виконання школами-інтернатами освітньо-соціалізаційної місії щодо підготовки до соціальної самореалізації в сучасному суспільстві вихованців, значна частина яких перебуває у несприятливих життєвих і соціальних обставинах. Запропоновано концептуальні орієнтири для менеджерів освіти і педагогів щодо спрямування навчально-виховного процесу у школах-інтернатах на підготовку випускників постмодерного типу особистості.

Ключові слова: *реформування шкіл-інтернатів, освітньо-соціалізаційний потенціал шкіл-інтернатів, соціальна самореалізація молоді, особистість постмодерного типу, постмодерні цінності, виховна система школи-інтернату, соціальний капітал випускників шкіл-інтернатів*

Natalia Gordienko

*Municipal Institution of Higher Education «Khortytsia National Educational and Rehabilitation Academy»
of Zaporizhzhia Regional Council*

Readiness of boarding school leavers for social self-realization: empirical analysis

The aim of the article is to analytically present empirical data on the readiness of Ukrainian boarding school graduates for social self-realization in the current socio-economic context.

The topicality of this research is determined by the need for scientific and sociological support of further transformations of the boarding school network which is one of the main reforms for the national system of general secondary education. This scientific and sociological support should be based on the study of the educational and social potential of boarding schools, aimed at a thorough analysis of the main indicators of readiness of boarding school graduates for social self-realization in present-day conditions.

The results of an empirical study conducted on the basis of 14 boarding schools in Ukraine show that a higher level of readiness for social self-realization is demonstrated by senior students whose basic value system corresponds to the type of postmodern personality, i.e. a person whose life activity is structured according to spiritual, post-material values (development of one's talents, self-realization; interesting and creative work; obtaining higher education; helping other people; living according to religious precepts). The study reveals that these senior students ("postmoderners") go far beyond other boarding school students in their aspiration to accumulate future social capital (gaining respect among people, showing gratitude to others

for their help, developing relationships with trusted friends), achieve a higher level of education in their lives, demonstrate a much higher readiness for independent life after leaving their boarding school, have higher trust in their own family, teachers, classmates of their own and the opposite sexes, and have a much higher academic performance at the final stage of gaining general education in a boarding school. Senior students of the postmodern type are less prone to problematic, risky behavioral scenarios in boarding schools (early onset of sexual activity and bullying behavior).

The conclusions of the study relate to the possibilities of optimizing the implementation of boarding schools' educational and socialization mission in terms of preparing students, most of whom experience unfavorable social circumstances, for social self-realization in the present-day society. The work provides some conceptual guidelines and practical recommendations for education managers and teachers in terms of aiming educational process in boarding schools at promoting the development of postmodern personality type among their students.

Keywords: *reforming boarding schools, educational and socialization potential of boarding schools, social self-realization of young people, postmodern personality, postmodern values, boarding school educational system, social capital of boarding school leavers*

Вступ.

Однією з головних реформ системи освіти України, імплементація яких продовжуватиметься у 2021 р. і триватиме надалі, є трансформація мережі освітніх закладів інтернатного типу, зокрема, суттєвскорочення їхньої кількості, поступовий перехід від інституційного до сімейного догляду за дитиною, посилення ролі сім'ї як оптимального середовища для становлення та розвитку особистості. Зазначена реформа характеризується дискусійністю фахових оцінок раціональних масштабів скорочення мережі освітніх закладів інтернатного типу і суспільною поляризацією при обговоренні доцільності ліквідації багатьох цих закладів у кризовий період соціально-економічного розвитку України, прогнозована тривалість якого залишається невизначеною в ситуації поширення пандемії коронавірусу на міжнародному рівні.

Для об'єктивного наукового аналізу діаметрально протилежних аргументів щодо необхідності тимчасового збереження чи остаточної ліквідації системи шкіл-інтернатів слід враховувати показники результативності їхньої соціально-освітньої діяльності, зокрема, динаміку соціалізації вихованців, значна частина яких перебуває у несприятливих життєвих і соціальних обставинах, виступаючи потенційною групою ризику за критеріями девіантної соціалізації.

Основні характеристики процесу соціалізації вихованців закладів освіти інтернатного типу України досліджувалися вітчизняними вченими у взаємозв'язках із проблемами підготовки вихованців до успішної життєдіяльності у відкритому суспільстві, майбутнього самостійного життя,

досягнення соціальної зрілості, формування адекватних соціальних установок, лікувально-реабілітаційного супроводу навчання дітей з особливими освітніми потребами, а також ресурсного (зокрема, матеріально-технічного і фінансового) забезпечення освітнього процесу у школах-інтернатах.

Результати дослідження проблеми формування життєвої компетентності учнів старших класів загальноосвітніх шкіл-інтернатів О. Кузьміна узагальнює в авторській концепції, основним теоретичним положенням якої є інтерпретація суспільно-функціональної ролі закладів цього типу як тотального інституту соціалізації для дитини, сурогатної сім'ї, школи та оточення (Кузьміна, 2011, с. 168). Виходячи з підсумків цього дослідження, можна констатувати, що впродовж тривалого періоду, визначального для успішної соціалізації, освітній заклад інтернатного типу виступає для вихованців уособленням життєвого простору, інтегруючи функції основних референтних груп і центрів комунікації: сім'ї, школи та групи однолітків, сприяючи набуттю не лише когнітивних, а й емоційно-сміслових компонентів життєвого досвіду.

Ж. Петрочко зі співавторами приділяють увагу суттєвій залежності процесу соціалізації вихованців шкіл-інтернатів від успішності розв'язання адміністративними працівниками і педагогами низки значущих економічних, соціальних і психологічних проблем, які безпосередньо впливають на формування у випускників життєвих орієнтирів і соціальних установок (Вчимося жити самостійно, 2002, с. 3). Аналогічної дослідницької позиції дотримуються Л. Канишевська зі співавторами – науковими співробітниками Інституту

проблем виховання Національної академії педагогічних наук України. За результатами системного аналізу роботи інтернатних закладів за напрямом підготовки учнів до життєдіяльності у відкритому суспільстві, автори зазначають, що інтегральний індекс самостійності в учнів інтернатних закладів є нижчим, ніж у їхніх однолітків, які виховуються у сім'ї. Як наслідок, по закінченню школи-інтернату випускники не завжди мають адекватні уявлення про реальні труднощі дорослого життя, відчувають проблеми з адаптацією до нових умов самостійної побудови життєвої траєкторії (Канішевська та ін., 2013, с. 6). Враховуючи гостру необхідність вирішення цих проблем, науковці обґрунтували педагогічні умови підготовки старшокласників шкіл-інтернатів до життєдіяльності у сучасному відкритому суспільстві, запропонували дієві форми і методи педагогічної роботи для формування в учнів готовності до професійного самовизначення, свідомого ставлення до власного здоров'я, підготовки до сімейного життя, виховання в них психосоціальної суб'єктності та почуття власної гідності (Канішевська та ін., 2013).

Для соціологічної рефлексії процесу соціалізації вихованців шкіл-інтернатів значний пояснювально-інтерпретаційний потенціал має науковий концепт «соціальна зрілість», релевантність якого стосовно цієї категорії дітей є очевидною. Аналізуючи цей концепт, Л. Канішевська констатує наявність недоліків у системі навчання і виховання, спрямованих на формування соціальної зрілості старшокласників шкіл-інтернатів. Авторка обґрунтовує необхідність докорінної модернізації парадигми виховання соціальної зрілості дітей-сиріт, забезпечення соціально-педагогічних умов для реалізації їхнього потенціалу у різноманітних видах діяльності, які сприяють набуттю і примноженню соціально важливого досвіду (Канішевська, 1999, с. 83).

При аналізі ступеня ефективності виконання школами-інтернатами покладених на них державою соціалізаційних функцій важливим науковим і практичним питанням є реалізація комплексного підходу до об'єктивної діагностики соціалізаційного потенціалу закладів цього типу. У цьому контексті подальшого використання заслуговує методика комплексного оцінювання, запропонована

колективом українських науковців, які є авторами аналітичного звіту «Життєвий шлях випускників інтернатних закладів, дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей» (Балакірева та ін., 2010). Дослідники реалізували моніторингову процедуру, що інтегрує ряд ключових параметрів: наявність в учнів випускних класів соціальних зв'язків і дружніх відносин; уявлення про своє майбутнє; самооцінка учнями готовності до виходу на ринок праці та реальної трудової активності; спрямованість на продовження освіти; стан здоров'я, емоційно-психологічного благополуччя; наявність випадків насильства в закладах освіти інтернатного типу.

Наукові публікації свідчать про те, що проблеми соціалізації та інтеграції в суспільство вихованців освітніх закладів інтернатного типу нерозривно пов'язані із соціально-економічними реаліями, що зумовлюють пріоритетність задоволення базових життєвих потреб особистості, в першу чергу щодо успішного працевлаштування та наявності житла. На основі даних емпіричного аналізу О. Сидоренко доходить висновку, що старшокласники шкіл-інтернатів віком 16–18 років оцінюють себе готовими до самостійного життя в суспільстві на середньому рівні, вважають досить реальними свої можливості щодо вступу до закладу вищої освіти. Тривоги і побоювання старшокласників концентруються насамперед на проблемі житла. Автор доходить висновку, що одним із основних чинників депривації випускників шкіл-інтернатів є депривація власного простору, пов'язана з відсутністю реальних перспектив вирішення житлової проблеми (Сидоренко, 2013, с. 252).

Крім проблеми матеріального і фінансового забезпечення випускників, актуальною є потреба модернізації матеріально-технічних умов, необхідних для успішного надання освітньо-соціалізаційних послуг дітям у період їхнього перебування у школі-інтернаті. О. Клименко за результатами вивчення практики інституціоналізації соціального захисту дітей в сучасному українському суспільстві констатує, що значна кількість закладів освіти інтернатного типу мають недостатнє матеріально-технічне забезпечення, потребують ремонту не лише житлових, а й службових приміщень. Модернізації існуючої мережі шкіл-інтернатів сприяють останні

зміни в державній соціальній політиці щодо пріоритетів і механізмів соціального захисту дітей, які перебувають у кризових ситуаціях і потребують додаткової соціально-педагогічної підтримки (Клименко, 2016, с. 327).

Комплексний науково-соціологічний аналіз проблеми соціалізації вихованців шкіл-інтернатів передбачає врахування й управлінського аспекту, що є вирішальним для виправлення наявних недоліків у функціонуванні закладів цього типу та подальшої оптимізації їх діяльності на засадах інноваційного розвитку.

Механізм реформування закладів освіти інтернатного типу розкритий у монографії В. Нечипоренко, яка висвітлює досвід інноваційного розвитку санаторної загальноосвітньої школи-інтернату № 8 м. Запоріжжя, результатом якого стало переведення її у нову функціональну якість – навчально-реабілітаційний центр. В. Нечипоренко зазначає, що ключовими перевагами навчально-реабілітаційних закладів, порівняно зі спеціальними школами-інтернатами, є структурна завершеність і функціональна спеціалізація щодо здійснення реабілітаційного супроводу дітей на засадах системності та комплексності (Нечипоренко, 2013, с. 4). Враховуючи контингент вихованців закладів освіти інтернатного типу, виключно важливою при цьому є не тільки медична реабілітація, якої першочергово потребують діти з інвалідністю, а й соціальна, педагогічна і психологічна реабілітація, що є пріоритетною для вихованців з неблагополучних сімей, які перебувають у кризових життєвих обставинах.

В. Покась приділяє увагу трансформації філософської парадигми управління освітнім процесом шкіл-інтернатів України, що є важливим чинником реформування їхньої діяльності. Вчений констатує, що на початку ХХІ ст. в Україні створено мережу інтернатних закладів різноманітних типів, що в цілому відповідають потребам населення. Враховуючи функціональне призначення шкіл-інтернатів, доцільною є реалізація в них менеджерами освіти моделей і технологій адаптивного управління через таку організацію навчально-виховного процесу, яка забезпечує адаптацію випускників до життєвих реалій. Організаційно-адаптивне управління школою-інтернатом як закладом освіти здійснюється через цілеспрямовану дію на

колектив, окремих співробітників, вихованців, оптимальне використання ресурсів і засобів закладу з метою формування та розвитку в учнів навичок адаптації в сучасному суспільстві (Покась, 2012, с. 2). В. Покась зазначає, що оптимальні умови соціального становлення особистості в інтернатних закладах системи освіти створюються за наявності в них атмосфери співробітництва, партнерства й взаємодопомоги, чіткості визначення соціальних цілей. Крім цього, інтернатні заклади освіти мають великі потенційні можливості для поглибленої роботи з обдарованими й талановитими дітьми. Обдаровані учні в спеціалізованих інтернатних закладах системи освіти набагато швидше й більш інтенсивно реалізують свій інтелектуальний та творчий потенціал. Інтернатні заклади виконували й будуть виконувати в сучасних умовах соціально-педагогічну функцію корекції, яка сприяє розв'язанню проблеми попередження девіантної поведінки дітей і підлітків (Покась, 2012, с. 28).

На основі здійсненого аналізу наукової літератури можна констатувати, що проблематика соціалізації вихованців шкіл-інтернатів відображена у фаховому дискурсі комплексно і ґрунтовно, віддзеркалюючи як типові труднощі функціонування закладів цього типу в сучасному українському суспільстві, так і пріоритетні напрями їх реформування та системної модернізації з урахуванням соціально-освітньої місії. Разом із тим актуальними є подальші емпіричні дослідження, спрямовані на більш детальний аналіз основних індикаторів готовності випускників освітніх закладів інтернатного типу до соціальної самореалізації в сучасних умовах, що характеризуються, з одного боку, невизначеністю суспільно-економічних перспектив, зростаючою орієнтацією молоді на трудову міграцію, поступовою девальвацією цінності вищої освіти і традиційної кар'єри у суспільній свідомості і одночасним поширенням у молодіжному середовищі установок щодо пошуку альтернативних варіантів швидкого нарощування фінансового та соціального капіталу, а з іншого боку – актуалізацією значення навчання особистості протягом життя в процесі адаптації до динамічних змін на ринку праці, появою цілком нових життєвих шансів для

соціального ліфту креативної молоді в періоді системного перезавантаження суспільних еліт, актуалізацією нових можливостей для географічної мобільності населення в умовах подальшої глобалізації, яка лише тимчасово загальмована карантинними обмеженнями на міжнародному рівні. У цьому контексті теоретико-методологічна цінність подальших досліджень проблеми соціалізаційного потенціалу шкіл-інтернатів у значній мірі залежить від урахування фахівцями зазначених трендів і відповідного оновлення соціологічної концепції ролі освітніх закладів цього типу на сучасному етапі розвитку українського суспільства з урахуванням здобутків і невирішених суперечностей 30-річного періоду реформування у незалежній Україні системи інституційного догляду та виховання дітей, які перебувають у складаних життєвих обставинах.

Враховуючи зазначене, мета статті полягає в аналізі емпіричних даних щодо готовності випускників освітніх закладів інтернатного типу до соціальної самореалізації у сучасних суспільно-економічних умовах.

Результати дослідження. В рамках соціологічного дослідження в 2019 р. нами було проведено анкетування 640 учнів 9–11 класів з 14 освітніх закладів інтернатного типу, які територіально охоплюють Запорізьку, Київську і Рівненську області. Всі інтернатні заклади підпорядковуються Міністерству освіти і науки України і обласним департаментам освіти і науки. За типом інтернатні заклади поділяються на загальноосвітні санаторні школи-інтернати (Запорізька загальноосвітня санаторна школа-інтернат № 7, загальноосвітня санаторна школа-інтернат I-III ст. у структурі Хортицької національної навчально-реабілітаційної академії, Кам'янсько-Дніпровська загальноосвітня санаторна школа-інтернат, Бердянська загальноосвітня санаторна школа-інтернат, Матвіївська загальноосвітня санаторна школа-інтернат); інтернати для обдарованої молоді: гімназії-інтернати (Малобілозерська естетична гімназія-інтернат «Дивосвіт»), колегіуми-інтернати (Січковий колегіум-інтернат), ліцеї-інтернати (Мелітопольський педагогічний ліцей-інтернат «Творчість», Запорізький обласний ліцей-інтернат з посиленою військово-фізичною підготовкою «Захисник», Рівненський обласний науковий ліцей-

інтернат); спеціальні загальноосвітні інтернати для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку (Кам'янська спеціальна загальноосвітня школа-інтернат); загальноосвітні школи-інтернати для дітей-сиріт (Мелітопольська загальноосвітня школа-інтернат № 1); загальноосвітні школи-інтернати (Чернігівська загальноосвітня школа-інтернат Запорізької обласної ради, Новомиkolaївська загальноосвітня школа-інтернат), Київська область (Володарська спеціалізована загальноосвітня школа-інтернат II-III ступенів, Боярська спеціальна школа-інтернат I-II ступенів).

Запропонована респондентам анкета «Соціальна самореалізація особистості в сучасному суспільстві» складалася з двох блоків. Перший блок містив список 27 термінальних та інструментальних цінностей, найменування яких було складено нами з урахуванням досліджень І. Беха (Бех, 2003), О. Савчук (Савчук, 2012) і Л. Сокурянської (Сокурянська, 2015) щодо ціннісних засад освіти і соціалізації дітей та молоді в сучасному українському суспільстві. Другий блок анкети включав додаткові запитання, спрямовані на уточнення окремих емпіричних індикаторів, релевантних для аналізу ціннісної позиції респондентів (сприйняття проблемних ситуацій, які можуть траплятися у школі-інтернаті; спрямованість життєвих планів; самооцінка готовності до самостійного життя та ін.).

Для більш глибокого наукового аналізу диференціації типів учнів, залежно від ціннісних орієнтацій, здійснено додаткові математико-статистичні розрахунки. Сформовано чотири групи, в які учнів розподілено згідно з максимальним значенням одного із чотирьох чинників цінностей, наприклад, до групи «переважають духовні цінності» увійшли учні, для яких духовні цінності стоять на першому місці.

У результаті проведення факторизації виділено чотири основні фактори, з відсотком загальної дисперсії – 49,7%. До масиву факторизації увійшли відповіді досліджуваних, які визначились із оцінками відповідних цінностей, відповіді «важко відповісти» не враховано. Із загальної кількості респондентів (640 вихованців шкіл-інтернатів) до масиву факторизації включено 472 особи.

Перший фактор, який ми назвали «Духовні

цінності», описує 15,6% загальної дисперсії та узагальнює такі ціннісні уявлення: «Розвиток своїх здібностей, самореалізація», «Цікава, творча робота», «Здобуття вищої освіти», «Допомога іншим людям», «Життя згідно з релігійними заповідями». Ці цінності відображають різні аспекти духовного життя: релігію, освіту, самовдосконалення, співчуття до інших людей. Їх об'єднує нематеріальний характер цінностей, їх духовний зміст.

Другий фактор, що позначений нами як «Досягальні цінності», описує 15,5% загальної дисперсії та узагальнює такі аксіоконцентри: «Досягнення влади в суспільстві», «Накопичення багатства та високі доходи», «Досягнення високого становища в суспільстві» та «Створення власного бізнесу». Ці цінності об'єднує намагання людини досягти певних висот у матеріальному плані та посісти високі владні позиції в суспільстві. Ці цінності відповідають бажанням здійснити вертикальну соціальну мобільність.

Третій фактор, який ми співвідносимо з аксіомаркером «Спокійне життя», описує 9,7% загальної дисперсії та узагальнює такі ціннісні пріоритети: «Спокійне життя, відсутність хвилювань, неприємностей», «Щаслива сім'я», «Наявність надійних друзів», «Здобуття поваги серед людей». Ці цінності об'єднує прагнення респондентів зайняти стабільну соціальну нішу середньої людини, яка задовольняється невисокими досягненнями в суспільстві, прагнучи забезпечити собі «нормальне життя» – без великих хвилювань, ризиків та надмірних зусиль.

Четвертий фактор, який ми назвали «Свобода та розваги», описує 8,9% загальної дисперсії та узагальнює такі ціннісні орієнтації: «Задоволення та розваги», «Особиста свобода, незалежність у судженнях та діях». Це цінності молодшої людини сучасного суспільства з її гедоністичними та ліберальними прагненнями. Менше, але досить вагомо, із цим фактором пов'язані також цінності спокійного життя та накопичення багатства. Безтурботні розваги заможної, вільної людини – ось життєве кредо представника такого типу особистості.

В процесі емпіричного аналізу все більш виразними ставали характерні відмінності ціннісного профілю респондентів, відповіді яких визначалися здебільшого першим фактором («Духовні цінності»), від інших профілів («Досягальні цінності»,

«Спокійне життя», «Свобода та розваги»). За результатами застосування альтернативних теоретичних підходів до пояснення цих типових відмінностей ми дійшли висновку про аналітико-інтерпретаційний потенціал концепту «особистість постмодерного типу», що дозволяє дати раціональне пояснення виявленим емпіричним фактам з єдиних теоретико-методологічних позицій, що є прийнятними не тільки для соціологічної спільноти, але й у контексті сучасного міждисциплінарного дискурсу. Оскільки результати емпіричних досліджень проблеми готовності випускників освітніх закладів інтернатного типу до соціальної самореалізації є виключно важливими для широкого суспільно-фахового діалогу з питань реформування системи освітніх закладів інтернатного типу, саме міждисциплінарна інтерпретація емпіричних даних є важливою для вироблення консолідованої позиції менеджерів освіти, педагогів, соціологів, психологів та інших фахівців, дослідження яких є важливими для розробки сучасної концепції реформування діяльності шкіл-інтернатів України у відкритому суспільстві європейського зразка.

Використовуючи міждисциплінарний концепт «особистість постмодерного типу» при емпіричному аналізі ціннісного профілю респондентів, відповіді яких переважно визначалися фактором «Духовні цінності», ми спиралися на наукові праці С. Костючкова (Костючков, 2019), М. Савчина (Савчин, 2015), В. Теремка (Теремко, 2014) і Т. Титаренко (Титаренко, 2010), які обґрунтовують теоретико-методологічні орієнтири інтерпретації сутнісних характеристик постмодерної особистості. Враховуючи цей міждисциплінарний теоретико-методологічний контекст, розглянемо специфічні емпіричні індикатори особистості цього типу, що сформувалася в умовах закладу освіти інтернатного типу. Для більш лаконічного термінотворення у подальшому тексті статті ми умовно називатимемо вихованців цього типу «постмодернами» для позначення їхніх суттєвих відмінностей від інших учасників дослідження, для яких цінність саморозвитку та самореалізації не є першочерговою.

На основі емпіричного аналізу встановлено, що цінність здобуття вищої освіти є дуже

важливою (займає одну з п'яти верхніх позицій ціннісної ієрархії) для 80% постмодернів і лише для 52% всіх інших респондентів.

Оцінка значущості сім'ї майже не залежить від прагнення до самореалізації: в обох групах оцінка її важливості відзначена на рівні близько 90% (для постмодернів дещо вище – 90,6%, тоді як для решти респондентів – 83,5%).

Спокійне життя, відсутність хвилювань і неприємностей у більшій мірі цінуються постмодернами (відповідно, 52,6% та 45,5%), а накопичення багатства та високі доходи постмодернами цінуються менше, ніж іншими вихованцями шкіл-інтернатів (відповідно, 29,1% та 35,8%). Також виявлено, що старшокласники цього типу у значно більшій мірі цінують професійну самореалізацію: цікаву, творчу роботу (відповідно, 66,2% та 36%).

Теза про більшу значущість постматеріальних цінностей для постмодернів у порівнянні з іншими типами особистості підтверджується також і тими даними, що постмодернами значно більше цінується життя за релігійними заповідями (відповідно, 14,4% та 4,3%), а також особиста свобода, незалежність у судженнях та діях (відповідно, 66,8% та 42%).

В контексті емпіричного аналізу проблеми готовності випускників освітніх закладів інтернатного типу до соціальної самореалізації особливої уваги вимагають показники, що стосуються можливостей акумулювання соціального капіталу молоддю цієї категорії. В цілому, виявлено, що за ціннісними диспозиціями постмодерни мають більш сприятливі можливості для розвитку соціального капіталу, ніж решта респондентів. Здобуття поваги серед людей є пріоритетною цінністю для 70,3% постмодернів і лише для 52,2% інших респондентів. Значно більше за інших осіб постмодерни цінують допомогу іншим людям (відповідно, 53,7% та 26,7%) і наявність надійних друзів (85% та 68,3%).

При аналізі такого важливого аспекту соціального капіталу, як побудовані на довірі соціальні взаємини виявлено помітні відмінності між постмодернами та іншими респондентами за показниками: довіри до власної сім'ї (відповідно, 84,1% та 76,6%), довіри до педагогів (33,6% та 16,5%), довіри до однокласників своєї статі (30,7% та 15,5%) і довіри до однокласників протилежної статі

(23,2% та 8,6%). Відповідаючи на додаткове запитання: «Які взаємини у Вас склалися між однокласниками?», варіант відповіді «Клас дружній» обрали 74,1% постмодернів, тоді як серед інших респондентів – 64,5%. Виявлені відмінності у сприйнятті респондентами соціально-психологічного клімату власного колективу свідчать про те, що постмодерни мають більш позитивні взаємини з оточуючими, є більш доброзичливими і відкритими для спілкування. Це підтверджується також відповідями на запитання: «Чи плануєте Ви зустрічатися з однокласниками після закінчення інтернатного закладу?». Варіант відповіді «Так, планую зустрічатися часто» серед постмодернів відмітило значно більше респондентів (відповідно 49% та 34,6%).

Ще більш суттєві відмінності виявлені при порівнянні відповідей респондентів на додаткове запитання: «Чи багатьох Ваших вчителів Ви можете охарактеризувати позитивно?». Варіант відповіді «Майже всіх» частіше обрали постмодерни (67,5% порівняно з 46% серед решти респондентів). Таким чином, ціннісний базис соціальної моралі – позитивне сприйняття переважної більшості оточуючих – у постмодернів формується більш успішно, ніж у всіх інших респондентів.

Помітні відмінності між постмодернами та їхніми однолітками виявлені при аналізі відповідей респондентів на додаткові запитання, що стосуються можливих проблемних ситуацій в учнівських колективах шкіл-інтернатів. Так, при оцінці поширеності проблеми «Ранній початок інтимного життя» пункт «Ніколи не трапляється» значно частіше обирали постмодерни (40,9% у порівнянні з 28,3% серед решти респондентів). Оцінюючи проблему «Байдужість педагогічних працівників», пункт «Ніколи не трапляється» також частіше обирали постмодерни (відповідно, 74,6% та 55,1%). «Знущання старших вихованців над молодшими» як актуальна проблема в учнівських колективах шкіл-інтернатів також по-різному сприймається постмодернами та їхніми однолітками. Пункт «Ніколи не трапляється» при оцінці частоти виникнення цієї проблеми обрали 78,7% постмодернів і 59,4% всіх інших респондентів.

Враховуючи той факт, що обидві умовні групи респондентів (постмодерни та інші учні) представлені досить пропорційно у

контингенті закладів освіти інтернатного типу, що увійшли до емпіричної бази дослідження, виявлені відмінності можна пояснити меншою схильністю постмодернів до проблемних, ризикованих сценаріїв поведінки в умовах школи-інтернату. Саме таке пояснення є найбільш імовірним для виявлених розбіжностей, коли, перебуваючи в одній школі-інтернаті, учні з різними типологічними характеристиками по-різному оцінюють ступінь актуальності окремих проблем внутрішньошкільного життя.

Дуже інформативною характеристикою особистості є її життєві плани, урахування яких передбачалося соціологічним дослідженням. Відповідаючи на проєктивне запитання: «Уявіть себе приблизно через 10 років. Якою особистістю Ви будете (хочете бути)?», варіант відповіді «Я отримаю вищу освіту» частіше обирали постмодерни, ніж всі інші респонденти (відповідно, 81,4% та 64%), натомість варіант «Я отримаю професійно-технічну освіту» постмодерни обирали рідше, ніж інші (відповідно, 28,5% та 44,6%). Ці досить показові відмінності вказують на те, що постмодерни прагнуть досягти у своєму житті більш високого рівня освіти, вони в цілому більш впевнені у власному освітньому потенціалі. Так, варіант відповіді «Я матиму гарну роботу з нормальною заробітною платнею» частіше обирали постмодерни (відповідно, 93,5% та 88,1%).

Варіант відповіді «Я матиму автомобіль та інші життєво необхідні речі» з майже однаковою частотою обирали постмодерни та решта респондентів, з незначною перевагою у постмодернів (відповідно, 76,9% та 71,7%). Але варіант «Важко відповісти» постмодерни обирали рідше (відповідно 13,4% та 16,8%), що свідчить про їхні менші сумніви у своєму майбутньому матеріальному добробуті.

При характеристиці соціально значущих рис постмодерного типу особистості слід відзначити емпірично виявлену важливу особливість – старшокласники цього типу є більш оптимістичними не тільки щодо власного майбутнього, а й щодо майбутнього своїх однолітків. Даючи відповідь на запитання: «Яка частина Ваших однокласників, на Вашу думку, зможе влаштувати повноцінне життя після закінчення інтернатного закладу?», варіант «Вважаю, що всі зможуть влаштувати повноцінне життя», частіше обирали

постмодерни (відповідно, 49,7% та 36,4%).

В контексті проблеми виконання закладами освіти інтернатного типу своєї функціональної місії релевантними є відповіді старшокласників на запитання: «Чи відчуваєте Ви готовність до самостійного життя після закінчення школи-інтернату?». Пункт «Так, повністю готовий до самостійного проживання» обрали 72,4% постмодернів і 51,6% всіх інших респондентів, що свідчить про істотні відмінності між ними за рівнем впевненості у власному потенціалі щодо успішної життєпобудови.

Не менш важливою є також суб'єктивна оцінка старшокласниками ступеня власної ресурсної підготовленості до соціальної самореалізації. Відповідаючи на запитання: «Чи сформовані у Вас необхідні побутові вміння та навички для самостійного проживання після закінчення школи-інтернату?», варіант відповіді «Необхідні навички сформовані у повній мірі» обрали 66,8% учнів постмодерного типу і 42,8% всіх інших респондентів. Якщо доповнити наведені емпіричні дані тим фактом, що постмодерни вчать помітно краще за інших учнів (переважно високі бали мають, відповідно, 54% і 34%), то можна досить обґрунтовано стверджувати про вищу імовірність успішної соціалізації саме учнів постмодерного типу.

В контексті цілісного наукового аналізу психосоціального профілю постмодерного типу старшокласника школи-інтернату доцільно зазначити, що поширений суспільний стереотип про вирішальну роль фінансових ресурсів сім'ї для формування установки дитини на досягнення життєвого успіху (за принципом «бідні – бідніють, багаті – багатіють») є досить умовним. Так, пункт «Моя сім'я досить заможна і матеріально забезпечена» відмітили майже з однаковою частотою постмодерни та решта респондентів (серед постмодернів таких дещо менше – відповідно, 27,4% та 31,3%). Натомість, як з'ясувалося, неочікувано більше значення має гендерний аспект, оскільки серед дівчат постмодернів більше, ніж серед хлопців (відповідно, 71,9% і 63,8%). Тим не менш, ці відмінності не є настільки виразними, щоб констатувати ключову роль гендерного чинника у порівнянні з розглянутими вище соціокультурними детермінантами.

Проаналізовані результати емпіричного дослідження мають як теоретичне, так і

практичне значення, оскільки, по-перше, доповнюють фактологічний базис сучасної концепції діяльності та розвитку школи-інтернату як відкритої системи, функціонально здатної виконати суспільне замовлення щодо підготовки життєво компетентних і соціально успішних випускників, по-друге, можуть слугувати емпіричним підґрунтям для розробки практичних рекомендацій щодо спрямування навчально-виховного процесу у школах-інтернатах на підготовку випускників постмодерного типу особистості. Не претендуючи на повноту і виснажливість цих практичних рекомендацій, окреслимо нашу авторську позицію щодо доцільних пріоритетів спрямування навчально-виховного процесу на розвиток готовності випускників шкіл-інтернатів до соціальної самореалізації:

– розбудова не формально-імітаційної, а дієвої та ефективної системи учнівського самоврядування, в якій кожен вихованець школи-інтернату може знайти можливості для реалізації творчого потенціалу, соціальної компетентності та лідерських здібностей. Організація в системі самоврядування активної роботи різноманітних учнівських рад, секторів, профільних груп є вагомим чинником знаходження кожною дитиною власної функціональної ролі, що відповідає її інтересам і здібностям. Історико-педагогічний досвід свідчить про ефективність варіативних моделей самоврядування (наприклад, суттєво відрізняються організаційні моделі, розроблені та впроваджені педагогічними колективами інтернатних закладів під керівництвом А. Макаренка, Я. Корчака, В. Сороки-Росинського), якщо адміністрація та педагоги дотримуються фундаментальних принципів опори на позитивне в дитині, колективної співтворчості та суб'єкт-суб'єктних відносин між усіма учасниками освітнього процесу;

– залучення вихованців шкіл-інтернатів до соціальної практики, яка доповнює традиційний навчальний процес різноманітним суспільно значущим відносинам, до яких залучаються діти, і актуального життєвого досвіду, який вони набувають. Участь у соціальних і волонтерських проєктах, акціях, ініціативах є можливістю для школярів цієї категорії суттєво розширити свій стандартизований комунікативний простір, відчути себе активним учасником суспільного життя, застосувати набуті знання

та компетентності. Як наслідок, школа-інтернат стає для дитини вже не тільки місцем підготовки до майбутнього життя, а й простором активної життєтворчості, яка має особистий смисл і соціальне значення;

– суттєва інтенсифікація культурно-мистецьких впливів на становлення дитини як особистості постмодерного типу, носія цінностей духовно-постматеріального зразка («вічних цінностей»). Сучасний досвід шкіл-інтернатів свідчить про те, що такий культурно-мистецькій інтенсифікації сприяє перехід від кількісного підходу (нарощування кількості різноманітних виховних заходів, до яких залучаються вихованці) до якісного, що передбачає надання дітям можливостей для творчої самопрезентації і пошуку власного репертуару для культурного самовираження. Ефективною організаційною формою для цього може бути дитячий (молодіжний) театр, вистави якого синтезують різні види мистецтва для творчого самовираження вихованців. Класичні та сучасні зразки такої роботи доводять, що культурно-мистецький простір театру у структурі школи-інтернату може мати вирішальний вплив як на процес ресоціалізації дітей та молоді з досвідом асоціальної поведінки (досвід педагогічного колективу А. Макаренка), так і на динаміку формування соціально-культурної компетентності дітей з обмеженими можливостями здоров'я (проаналізований В. Нечипоренко (Нечипоренко, 2013) досвід педагогічного колективу санаторної школи-інтернату у структурі Хортицької національної академії щодо розбудови дитячого реабілітаційного театру «Інклюзив»).

Висновки.

Отже, результати анкетування 640 вихованців шкіл-інтернатів України дозволяють констатувати, що готовність до соціальної самореалізації в більшій мірі демонструють старшокласники, базові ціннісні орієнтації яких відповідають типу постмодерної особистості – людини, життєва активність якої структурується за пріоритетами духовних, постматеріальних цінностей (розвиток власних здібностей, самореалізація; цікава і творча робота; здобуття вищої освіти; допомога іншим людям; життя згідно з релігійними заповідями). Старшокласники цього типу («постмодерни») у значно більшій мірі, ніж всі інші вихованці шкіл-інтернатів, прагнуть до

кумуляції в майбутньому соціального капіталу (здобуття поваги серед людей, виявлення вдячності оточуючим за надану допомогу, розвиток взаємин з надійними друзями), досягнення у своєму житті високого рівня освіти, демонструють значно вищу готовність до самостійного життя після закінчення школи-інтернату, вищу довіру до власної сім'ї, до педагогів, до однокласників своєї та протилежної статі, а також мають значно вищу навчальну успішність на етапі завершення загальноосвітньої підготовки в умовах школи-інтернату. Крім того, старшокласники постмодерного типу у меншій мірі схильні до проблемних, ризикованих сценаріїв поведінки в умовах школи-інтернату (раннього початку інтимного життя та булінгової поведінки).

Враховуючи отримані емпіричні

дані щодо більш сприятливих стартових можливостей випускників-постмодернів щодо соціальної самореалізації, оптимізації виконання школами-інтернатами освітньо-соціалізаційної місії сприятиме спрямування навчально-виховного процесу на реалізацію таких пріоритетів: розбудова не формально-імітаційної, а дієвої та ефективної системи учнівського самоврядування; залучення вихованців шкіл-інтернатів до соціальної практики, яка доповнює традиційний навчальний процес різноманітним суспільно значущим відносин і актуального життєвого досвіду; суттєва інтенсифікація культурно-мистецьких впливів на становлення дитини як особистості постмодерного типу, носія цінностей духовно-постматеріального зразка.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Балакірева О. М., Чернін І. М., Хмелєвська О. М. Аналітичний звіт «Життєвий шлях випускників інтернатних закладів, дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей» (за результатами соціологічного опитування). Київ : Український Інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка, Фонд Ріната Ахметова «Розвиток України», Український центр соціальних реформ, 2010. 106 с.

Бех І. Д. Виховання особистості : У 2 кн. Кн. 1 : Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади : навч.-метод. видання. Київ: Либідь, 2003. 280 с.

Канишевская Л. Специфика воспитания социальной зрелости учащихся школ-интернатов для детей-сирот. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 1999. № 4. С. 77–84.

Канішевська Л. В., Кузьменко Л. В., Свириденко С. О. Підготовка учнів інтернатних закладів до життєдіяльності у відкритому суспільстві. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. 336 с.

Клименко О. Ю. Особливості інституціоналізації соціального захисту дітей у кризових ситуаціях в сучасному українському суспільстві : дис. ... доктора соц. наук : 22.00.04. Харків, 2016. 418 с.

Костючков С.К. Проблемний ареал філософської антропології в епоху постмодерну: протиріччя і парадокси homo postmodernus. *Метаморфози свободи у філософській антропології* : VIII Міжнар. наук. конф. (м. Дніпро, 18-19 квітня 2019 р.). Дніпро: ДНУЗТ ім. академіка В. Лазаряна, 2019. С. 50–52.

Кузьміна О. В. Теоретичні аспекти формування життєвої компетентності учнів старших класів загальноосвітніх шкіл-інтернатів : монографія. Слов'янськ: Підприємство Маторін Б. І., 2011. 311 с.

Нечипоренко В. В. Системний розвиток навчально-реабілітаційного центру як відкритої інноваційної соціально-освітньої інституції : монографія. Запоріжжя: Видавництво Хортицького національного навчально-реабілітаційного багатопрофільного центру, 2013. 520 с.

Петрочко Ж. В. Вчимося жити самостійно. Київ: Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2002. 203 с.

Покась В. П. Зміна філософської парадигми управління навчально-виховним процесом інтернатних закладів освіти України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філософ. наук: спец. 09.00.10 «Філософія освіти». Київ, 2012. 34 с.

Савчин М. В. Проблема особистості у постмодерністській психології. *Особистість у розвитку: психологічна теорія і практика*: монографія / за ред. С. Д. Максименка, В. Л. Зливкова, С. Б. Кузікової. Суми: Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2015. С. 107–127.

Савчук О. В. Динаміка ціннісних орієнтацій української молоді. Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. 2012. Вип. 16. С. 60–67.

Сидоренко О. А. Соціально-психологічний портрет випускників інтернатних закладів. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2013. № 3. С. 248–255.

Сокурская Л. Г. Ценностные ориентации подростковой молодежи пограничья Центральной и Восточной Европы (по результатам международного исследования). *Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*. 2015. Вип 21. С. 251–258. Харків: Вид. центр ХНУ ім. В. Н. Каразіна

Теремко В. Людські виміри медіареальності постмодерну. *Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства*. 2014. Вип. 4. С. 253–275.

Титаренко Т. М. Постмодерна особистість у динаміці самоконституювання. Актуальні проблеми психології: *Психологічна герменевтика*. 2010. Т. 2. Вип. 6. С. 5–14. Київ.

REFERENCES

- Balakhirjeva, O. M., Chernin, I. M. & Khmelevs'jka, O. M. (2010). Analitychnyi zvit «Zhyttievyy shliakh vypusknnykh internatnykh zakladiv, dytiachykh budynkiv simeinoho typu ta pryiomnykh simei» (za rezultatamy sotsiologichnoho opytuvannia) [Analytical report "The life path of graduates of boarding schools, family-type orphanages and foster families" (based on the results of a sociological poll)]. Kyiv: Oleksandr Yaremenko Ukrainian Institute for Social Research, Rinat Akhmetov Foundation for Development of Ukraine, Ukrainian Center for Social Reforms [in Ukrainian].
- Bekh, I. D. (2003). Vykhovannia osobystosti. Osobystisno oriientovanyi pidkhid: teoretyko-tekhnologichni zasady [Upbringing of personality. Personally Oriented Approach: Theoretical and Technological Foundations]. Kyiv: Lybidj [in Ukrainian].
- Kanishevs'jka, L. V., Kuzjmenko, L. V. & Svyrydenko, S. O. (2013). Pidhotovka uchniv internatnykh zakladiv do zhyttiedialnosti u vidkrytomu suspilstvi [Training of boarding schools pupils for life in an open society]. Kirovograd: Imeks-LTD [in Ukrainian].
- Kanishevskaya, L. (1999). Spetsyfyka vospytanyia sotsialnoi zrelosti uchashchychhsia shkol-ynternatov dlia detei-syrot [Specificity of upbringing the social maturity of pupils in boarding schools for orphans]. *Sociology: theory, methods, marketing*, 4, 77–84 [in Russian].
- Klymenko, O. Ju. (2016). Osoblyvosti instytutsionalizatsii sotsialnoho zakhystu ditei u kryzovykh sytuatsiakh v suchasnomu ukrainskomu suspilstvi [Features of institutionalization of social protection of children in crisis situations in modern Ukrainian society]. Doctor's thesis. Kharkiv [in Ukrainian].
- Kostjuchkov, S. K. (2019). Problemnyi areal filosofskoi antropologii v epokhu postmodernu: protyrichchia i paradoksy homo postmodernus. Metamorfozy svobody u filosofskii antropologii [The problem area of philosophical anthropology in the postmodern era: contradictions and paradoxes of homo postmodernus. *Metamorphoses of freedom in philosophical anthropology*]. Proceedings of the VIII International Scientific Conference. Dnipro: DNURT named after academician V. Lazaryan, 50–52 [in Ukrainian].
- Kuzjmina, O. V. (2011). Teoretychni aspekty formuvannia zhyttievoi kompetentnosti uchniv starshykh klasiv zahalnoosvitnikh shkil-internativ [Theoretical aspects of the formation of life competence of high school students in boarding schools]. Slov'jansk: Employer Matorin B. I. [in Ukrainian].
- Nechyporenko, V. V. (2013). Systemnyi rozvytok navchalno-reabilitatsiinoho tsentru yak vidkrytoi innovatsiinoi sotsialno-osvitnoi instytutsii [Systematic development of the educational and rehabilitation center as an open innovative social and educational institution]. Zaporizhzhia: Publishing House of Khortytsia National Educational and Rehabilitation Center [in Ukrainian].
- Petrochko, Zh. V. (2002). Vchymosia zhyty samostiino [We learn to live independently]. Kyiv: State Institute of Family and Youth Problems [in Ukrainian].
- Pokasj, V. P. (2012). Zmina filosofskoi paradyhmy upravlinnia navchalno-vykhovnym protsesom internatnykh zakladiv osvity Ukrainy [Changing of the philosophical paradigm of managing the educational process of boarding schools in Ukraine]. Extended abstract of Doctor's thesis. Kyiv [in Ukrainian].
- Savchuk, O. V. (2012). Dynamika tsinnisnykh oriientatsii ukrainskoi molodi [Dynamics of value orientations of Ukrainian youth]. *Actual problems of sociology, psychology, pedagogy*, 16, 60–67 [in Ukrainian].
- Savchyn, M. V. (2015). Problema osobystosti u postmodernistskii psykholohii. Osobystist u rozvytku: psykholohichna teoriia i praktyka [The problem of personality in postmodern psychology]. Personality in development: psychological theory and practice. Sumy: Publishing House of Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko, 107–127 [in Ukrainian].
- Sokuryanskaya, L. G. (2015). Tsennostnye oryentatsyy podrostkovo molodezhy pohranychia Tsentralnoi y Vostochnoi Evropy (po rezultatam mezhdunarodnoho yssledovanyia [Value orientations of adolescent youth in the borderlands of Central and Eastern Europe (based on the results of an international study)]. *Methodology, theory and practice of sociological analysis of the current society*, 21, 251–258 [in Russian].
- Sydorenko, O. A. (2013). Sotsialno-psykhologichnyi portret vypusknnykh internatnykh zakladiv [Socio-psychological character of graduates of boarding schools]. Theoretical and applied problems of psychology, 3, 248–255 [in Ukrainian].
- Teremko, V. (2014). Liudski vymiry mediarealnosti postmodernu [Human dimensions of postmodern media-reality]. *Collection of works of the Research Institute of Press Studies*, 4, 253–275 [in Ukrainian].
- Tytarenko, T. M. (2010). Postmoderna osobystist u dynamitsi samokonstyuiuvannia [Postmodern personality in the dynamics of self-constitution]. *Current problems of psychology: Psychological hermeneutics*, 6, 5–14 [in Ukrainian].

Gordienko Natalia

Dr. Sc., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-2636-0413>, natali_zp_@ukr.net

Стаття надійшла / Article arrived: 09.02.2021

Схвалено до друку / Accepted: 15.03.2021

UDC: 658:001.8

DOI: 10.15421/172121

Аліна Гоць*Луганський національний університет імені Тараса Шевченка*

Бізнес у дзеркалі соціологічного теоретизування

У статті підкреслюється важливість дослідження дефініції «бізнес» у соціологічному ракурсі, його теоретичне розкриття та аналіз. Бізнес є вагомим двигуном капіталістичної економіки будь-якої країни, від надання робочих місць до покриття попиту населення у певних товарах та послугах, що обумовлює актуальність наукового дослідження поняття. Завдяки теоретичному аналізу та аналізу статистичних даних, даних емпіричних досліджень розкрито бізнес в аспекті соціологічного теоретизування. У статті підкреслюється близькість понять «бізнес» та «підприємництво» в науковому дискурсі. Оцінено вплив науковців у становленні, впровадженні та поглибленні терміну. Виходячи з цього, приділено особливу увагу розмежуванню понять «підприємництво» та «бізнес», де розкрито три точки зору, що склалися в науковому дискурсі. Це повне ототожнення понять та їх розмежування (в одному випадку бізнес розглядається як ширше поняття ніж підприємництво, а в іншому – навпаки). В соціології прийнято розмежовувати дані поняття та розглядати бізнес як більш змістовне поняття. Встановлено, що бізнес – це організована справа з більш прогнозованим прибутком, а підприємництво є діяльністю пов'язаною з ризиком. Виокремлено суб'єктів бізнесу, мету бізнесу, функції (латентні та явні), що говорить про певну структуру поняття. З'ясовано, що на сьогодні існує широка класифікація бізнесу за різними критеріями, такими як розмір бізнесу, форма власності, вид економічної діяльності. Зосереджено увагу на критерії розміру перш за все. Виокремлено малий, середній та великий бізнес, наведені статистичні та соціологічні дані відносно цих типів, їх розповсюдженості в країні. Представлено ідею «капіталізму без капіталу». Встановлено, що бізнес розглядається як соціальний інститут в соціології, показано його інституціональний характер. З'ясовано, що бізнес – це багатопрофільна економічна діяльність, соціальний інститут суспільства, що спрямований на отримання прогнозованого прибутку шляхом створення та реалізації певної продукції чи послуг.

Ключевые слова: *бізнес, підприємництво, соціальний інститут, ринок, ринкова економіка, глобалізація, бізнесмен, підприємець*

Alina Hots*Luhansk Taras Shevchenko National University*

Business in the mirror of sociological theorization

The article emphasizes the importance of researching the definition of "business" in a sociological perspective, its theoretical disclosure and analysis. Business is a significant engine of the economy of any country, from the provision of jobs to the coverage of the demand of the population in certain goods and services, which causes the relevance of scientific research of the concept. Due to theoretical analysis and analysis of statistical data, empirical research data, business is revealed in the light of sociological theorization. The article emphasizes the proximity of the concepts of "business" and "entrepreneurship" in scientific discourse. The influence of scientists in the formation, implementation and deepening of the term was evaluated. Based on this, special attention is paid to the delimitation of the concepts of "entrepreneurship" and "business", where three points of view developed in scientific discourse are revealed. This is a complete definition of concepts and their distinction (in one case, business is considered as a broader concept than entrepreneurship, and in the other – vice versa). In sociology, it is customary to separate these concepts, and consider business as a more meaningful concept. It was established that business is an organized business with a more predictable profit, and entrepreneurship is an activity associated with risk. Business entities, business purpose, functions (latent and explicit) are distinguished, which indicates a certain structure of the concept. It has been found that today there is a wide classification of business according to various criteria, such as business size, ownership form, type of economic activity. Focus on size criteria above all. Small, medium and large businesses are distinguished, statistical and sociological data on these types and their distribution in the country are presented. It was established that business is considered as a social institution in sociology, its institutional character is shown. It was found out that business is a multidisciplinary economic activity, a social institution of society aimed at obtaining projected profits through the creation and sale of certain products or services.

Keywords: *business, entrepreneurship, social institution, market, market economy, globalization, businessman, entrepreneur*

Постановка проблеми

Глобалізаційні процеси в світі призвели до впровадження ринкових механізмів регулювання економіки. Головними елементами ринкової економіки стали бізнес та підприємництво, без них не може розвиватися економічна система сучасного суспільства. З проголошенням незалежності в Україні набув активного розвитку бізнес, він почав розвиватися у різних галузях економіки.

На сьогодні бізнес має велике коло розповсюдженості, особливо з розвитком інтернету, тому розглядається як одне з основних завдань економіки країни, є двигуном економіки світу. Малий та середній бізнес в сучасних умовах забезпечує країну робочими місцями, задовольняє потреби населення в товарах та послугах. Мале та середнє підприємництво є провідним ринкоутворюючим сегментом економіки, основою її конкурентного середовища, потужним рушієм соціального, економічного та науково-технічного розвитку суспільства, засобом реалізації підприємницького потенціалу населення. Воно відіграє важливу роль у створенні доданої вартості, забезпеченні зайнятості, розробці, впровадженні та комерціалізації інновацій (Небрат та ін., 2019). Однак, кризи, які виникають, впливають на функціонування підприємств із негативного боку. Для соціології як науки, що вивчає потреби та актуальні проблеми суспільства, тематика бізнесу, його теоретичний аналіз викликають інтерес в науковому дискурсі. Розгляд бізнесу як соціального інституту суспільства є актуальним в умовах сьогодення.

Аналіз публікацій

Перші спроби наукового осмислення феномену підприємництва були зроблені в XVIII столітті Р. Кантільйоном і Ж.-Б. Сеєм. Підприємців як власників капіталу в своїх працях аналізують класики політичної економії А. Сміт, Ф. Кене. Концепції капіталістичного підприємництва аналізують К. Маркс, М. Вебер, В. Зомбарт. Велику роль у подальшому науковому аналізі відіграло вчення Й. Шумпетера, а також П. Друкера, Г. Шмоллера та ін. Сучасний етап розвитку теорії підприємництва закріплений в працях межах економістів, таких як Д. Норт, О. Вільямсон та ін. Серед вітчизняних

дослідників, які приділяли увагу феномену підприємництва у соціологічному розрізі, варто виділити О. Рахманова, Є. Сірого, В. Пилипенка, О. Бондаренка та інших.

Мета даної статті полягає в розкритті бізнесу як соціального інституту сучасного суспільства, особливості його розвитку.

Результати дослідження

Бізнес (від давньоанглійського «bisid», що означає «активний», «діловий», «зайнятий роботою») – це багатопрофільна економічна діяльність, організована справа, яка спрямована на отримання прогнозованого прибутку шляхом створення та реалізації певної продукції чи послуг. Бізнес як соціальний інститут суспільства тісно пов'язаний з аналізом підприємництва як соціального феномену. Перші спроби наукового осмислення феномену підприємництва були зроблені в XVIII столітті Р. Кантільйоном і Ж.-Б. Сеєм. Р. Кантільйон (якому належить і сам термін «підприємництво») вже в XVIII в. побачив за ринковим господарством мережу взаємних обмінів, у яких підприємець виконував роль посередника, який несе тягар ризику і невизначеності. Діяльність підприємця як посередника припускала встановлення оптимальних зв'язків між виробниками і споживачами товарів, підприємницький прибуток розглядався в якості винагороди за ризику, викликані конкуренцією. Тобто, на думку автора, підприємець – це суб'єкт, діяльність якого тісно пов'язана з ризиком. Ж.-Б. Сей також бачив у підприємці не представника певного соціального класу, а будь-якого агента матеріального виробництва, що практично застосовує свої знання і навички з метою створення посередника, який зв'язує між собою різних суб'єктів господарювання – виробників і споживачів, землевласників і фабрикантів тощо (Зарубіна, 2015).

Адам Сміт перебував під значним впливом учення Р. Кантільйона і фізіократів. Він багато говорив про роботодавців, майстрів, купців і підприємців, акцентував увагу на економічній ролі підприємця, на джерелах доходу – прибутку на вкладений в справу капітал, на раціональності та утилітарності його діяльності в цілому (Болотов, 2011).

Інший напрямок вивчення

підприємництва пов'язаний із соціально-історичними і культурними дослідженнями. Макс Вебер (1905) в роботі «Протестантська етика і дух капіталізму» показує, як релігійні чинники стимулюють виникнення «підприємницького духу», який зіграв важливу роль у становленні промислового капіталізму. Підприємницька діяльність – це втілення раціональності. Підприємцю притаманне ставлення до світу, яке Макс Вебер назвав «практичною раціональністю».

Ідеї Вебера розвивав у своїй роботі «Буржуа: етюди з історії розвитку сучасного економічного людини» (Зомбарт, 1913) німецький економіст і соціолог В. Зомбарт. Підприємницький дух – це синтез жадоби грошей, пристрасті до пригод і багато чого іншого. Якщо підприємець хоче мати успіх, він повинен бути одночасно завойовником – організатором – торговцем.

Велике значення мало вчення Й. Шумпетера, який підприємництво розглядав як нерозривний зв'язок об'єктивної економічної функції і суб'єктивних якостей підприємця. У категорії «підприємництво» він вперше запропонував погляд на підприємця як новатора (Шумпетер, 1902). З його позиції підприємець – людина-ініціатива, що впроваджує нові комбінації в виробництво. Тут наголошується, що потрібно «... робити не те, що інші і ... не так, як роблять інші». Підприємницький статус непостійний, так як суб'єкт ринкової економіки є підприємцем тільки тоді, коли здійснює функції новатора, і втрачає цей статус, як тільки переводить свій бізнес на рейки рутинного процесу.

П. Друкер, Г. Шмоллер, Ф. Тоссіг наголошують на активному, інноваційному характері соціальної та економічної дій підприємця і не лише у виборі з наявних альтернатив розподілу ресурсів, а й у створенні нових ринкових можливостей. П. Друкер (2007) погоджується з Шумпетером у поглядах та під нововведенням розуміє інструмент підприємців, засоби, за допомогою яких вони використовують зміни як сприятливу можливість для здійснення своїх задумів у сфері бізнесу та

послуг. Цікавими є ідеї Друкера, що базою підприємництва є сучасні знання.

Сучасний етап розвитку теорії підприємництва характеризується зміщенням акценту з аналізу «суто економічних» дій підприємця більшою мірою на управлінські й соціокультурні аспекти. Зокрема, це окреслюється в межах інституційної економічної теорії (Коуз, Норт, Вільямсон та ін.).

Таким чином можна констатувати (розкривши основних дослідників), що довгий час не існувало терміну «бізнес» або його не відрізняли від поняття «підприємництво», саме це зумовлює аналіз походження терміну «бізнес» через поняття «підприємництво».

Сучасні підходи (Пилипенко В., Сірий Є., Рахманов О. тощо) аналізу підприємництва зосереджують увагу на таких ознаках, як статусні, функціонально-рольові, особистісні (Рахманов, 2010). Є. Сірий (2008) зазначає, що «сьогодні змінюються суть бізнесу й уявлення про його цілі та основні функції. Зокрема в інформаційному, постіндустріальному суспільстві з більшою силою заявляє про себе пошук і побудова цивілізованої моделі відносин між бізнесом і суспільством, що проглядається в соціально відповідальному підприємстві. Все більш розширюються і персоніфікуються цінності підприємницької етики...» Бізнес є соціальним інститутом суспільства та має свої особливості у порівнянні з підприємництвом, хоча вийшов із останнього.

Бізнес робиться заради одержання доходу (прибутку) від результатів діяльності у найрізноманітніших сферах – виробництві й торгівлі товарами та послугами, банківській та страховій справах, при проведенні транспортних, орендних і багато інших операцій як видів діяльності (Козловський, 2012).

Суб'єкт в бізнесі – це особи, які беруть активну участь у ділових відносинах. Це підприємці (бізнесмени), наймані працівники, споживачі, міжнародні організації, державні органи.

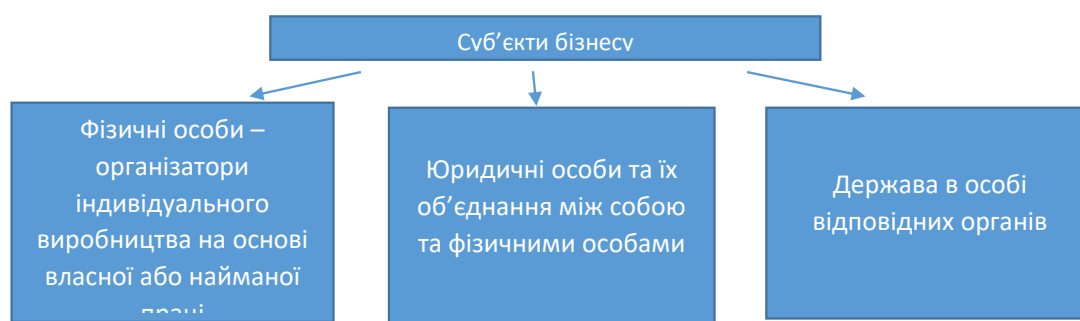

Рис. 1 Суб'єкти бізнесу

Мета бізнесу – це ті ключові результати, до яких прагне в своїй діяльності підприємство (фірма) протягом тривалого часу. Мета бізнесу з часом може змінюватися та залежить від характеру, ступеня розвитку та стану. Найголовніші з цілей: отримання прибутку, накопичення необхідних засобів для розвитку бізнесу, надання суспільству товарів та послуг, досягнення передових позицій на ринку або в галузі. З позиції власників також цілі поділяються на: стратегічні цілі, цілі функціональних напрямленостей, цілі підрозділів та персональні цілі виконавців.

Бізнес виконує певні функції в суспільстві, так виокремимо явні та латентні функції бізнесу. Явні функції бізнесу – ті, що збігаються з відкритими цілями та задачами організації, системи, інституту (наприклад, освоєння нових джерел і видів сировини або ведення нових методів виробництва тощо). Латентні функції – виявляють себе лише з плином часу і відрізняються від проголошуваних намірів учасників діяльності (наприклад, функція ефективного задоволення попиту населення на товари чи послуги). Тобто явні функції бізнесу спрямовані на досягнення індивідуальних за своїм характером цілей бізнес-діяльності і перш за все максимально високого прибутку як міри підприємницького успіху, тобто це економічні функції. Латентні функції бізнесу є громадськими за своїм характером, тобто соціальними (Іванов, 2014). Головною є функцією бізнесу в державі є загальноекономічна функція, тобто підвищення економіки та працевлаштування населення.

Як вже зазначали вище, в науковому дискурсі склалися різні підходи до

визначення поняття «бізнес» та його співвіднесення з близьким (родовим) поняттям «підприємництво».

Бізнес та підприємництво – це синоніми. Поняття «бізнесмен» розглядається як англійський аналог, переклад терміну «підприємець». Такий підхід закріплений в українському законодавстві, проте є дуже дискурсивним.

Бізнес та підприємництво – різні поняття. Бізнес є ширшим ніж підприємництво. Як зазначає Рахманов О. (2017), підприємництво розглядається як динамічний, активний елемент бізнесу. Він включає в себе не тільки підприємців, а й найманих працівників, споживачів, державні структури. Підприємець завжди є бізнесменом, але бізнесмен далеко не завжди є підприємцем. Починаючи свою справу, підприємець виступає як підприємець, але найчастіше (особливо в малому підприємстві), вивішивши його на стаціонарний режим, займається рутинною управлінською діяльністю з утримання свого бізнесу в цьому режимі.

Підприємництво розглядається також так, що підсумком підприємницької діяльності є створення бізнесу, а мета бізнесу – отримання прибутку.

Підприємництво ширше за бізнес. Бізнес – це діяльність, що спрямована на отримання прибутку шляхом реалізації та створення певної продукції, має більш прогнозований характер. Підприємництво ж є ризиковою діяльністю, що пов'язана з новаторством. Бізнес розуміється як діяльність, спрямована на отримання прибутку, підприємництво – як творчість, новаторство (господарське, ділове і т. д.). П. Друкер (2007) відрізняє підприємництво від бізнесу, акцентуючи увагу на тому, що «не кожен новий

малий бізнес є підприємницьким і являє підприємництво». Бізнес більш загальне поняття процесу створення нової вартості, прибутку підприємця. В процесі бізнесу використовується вже наявна на той час ідея, патент, власний винахід підприємця.

З іншого боку, в уже готовому, що функціонує, бізнесі постійно повинні

застосовуватися нові технології, застосуються нові, більш ефективні способи організації бізнесу. Все це можливо при наявності підприємництва або, можна сказати, духу підприємництва. У вже працюючому бізнесі основні його власники повинні створювати умови, щоб кожен співробітник організації відчував себе підприємцем.

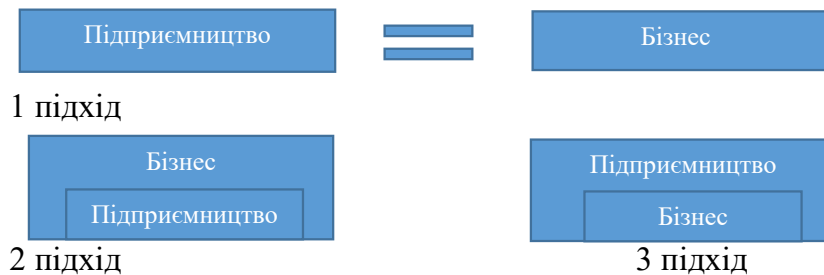

Рис. 2. Підходи до співвідношення понять «підприємництво» та «бізнес»

Ми вважаємо, що, з точки зору соціології, бізнес та підприємництво є різними поняттями, бізнес – це організована справа з більш прогнозованим прибутком. Підприємництво – діяльність, пов'язана з ризиком. Прикладом бізнесу є фабрика, а підприємництва – торгова точка на базарі.

В чому ж різниця між бізнесменом та підприємцем виходячи з цього. Підприємець – це людина, яка ризикує та створює або модернізує нові ідеї для бізнесу, для більшого заробітку. Класичним прикладом підприємця, що наводиться в літературі, є Марк Цукерберг. Бізнесмен же працює зі вже готовою моделлю, у вже перевірених сферах; приклад – Павло Дуров.

Це як приклад, а так на сьогодні можна говорити про різні типи бізнесу за різноманітними критеріями. Так, за розміром виокремлюють: малий, середній та великий бізнес.

За даними Державної служби статистики станом на 2019 рік в Україні зареєстровано 380597 підприємств, з них 518 великих підприємств (0.1 % до загальної кількості), середніх – 17751 або 4,7 % та малих – 362628 (95,2%) (Укрстат, 2020).

Існують різні підходи до визначення малого або середнього та великого бізнесу, проте, згідно Господарського кодексу України (2020), маємо визначення згідно кількісного підходу. Так, малий бізнес – фірми з числом зайнятих до 50 осіб та

обсягом чистого доходу до 10 млн. євро на рік (Господарський кодекс, 2020).

Прикладом можуть бути франчайзинг. Франчайзинг – це підприємницька діяльність, згідно з якою на договірній основі одна сторона (франчайзер) передає другій за винагороду на певний строк або без зазначення такого право використання – торгової марки; знаку для послуги; фірмового найменування; послуг; технологічного процесу; спеціалізованого обладнання; ноу-хау; комерційної інформації, що охороняється законом; інших, передбачених договором об'єктів права інтелектуальної власності (Термінологічний словник, 2020). Франчайзинг – це один із інструментів розвитку бізнесу, який довго й ефективно «працює» в розвинених економіках. В Україні франчайзинг з'явився понад 20 років тому. Одними з перших закладів, що працювали за франшизою, стали McDonald's та Pizza Celentano. Так, за даними Franchise Group (консалтингової компанії), на першу половину 2019 року в країні нараховувалось 504 франчайзера, що на 18 % більше в порівнянні з цим же періодом попереднього року (Зайцев та Кордас, 2020). В світі лідером серед країн вважаються США, а серед компаній – McDonald's продовжує зберігати лідерство серед франчайзерів, маючи понад 38 000 точок по всьому світу. Діяльність компанія розпочала у 1940 р., а у 1955 р. створила першу свою франшизу.

Нині компанія вимагає від нових франчайзерів мінімум 500 000 \$ власних коштів (Серова, 2019).

Малий бізнес найсуттєвіший до змін або криз в суспільстві. Наприклад, через спричинену коронавірусом кризу за даними Європейської Бізнес Асоціації (ЄБА) 33 % малих підприємств в Україні втратили від 50 до 75 % доходів. Сім відсотків підприємств розглядають варіант закриття (Криза в Україні: малий бізнес стрімко втрачає доходи – опитування, 2020). Згідно останніх даних, що проводить Європейська Бізнес Асоціація, зменшилась кількість тих, кого не влаштовує поточна економічна ситуація – 29,2% проти 38,4% у минулому році (Дослідження European Business Association).

Найбільше, за даними статистики підприємств малого бізнесу, зосереджено у таких сферах, як оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів – 98087 станом на 2019 рік. А найменше у сферах: мистецтво, спорт, розваги і відпочинок та освіта (Укрстат, 2020). Малі та середні підприємства займають велику частку в таких галузях, як будівництво, адміністративне та допоміжне обслуговування, професійна, наукова та технічна діяльність, в кожній з яких на них припадає понад 90% зайнятості. Крім того, на МСП припадає більш як 70% зайнятості в секторах торгівля, сільське, лісове та рибне господарство, інформаційні послуги (Аналітичні матеріали, 2020). Всі ці сфери (особливо готельно-ресторанний бізнес, роздрібна торгівля, а також фінансовий та банківський сектор) на українському ринку праці зазнали найбільших збитків від пандемії (Гоць, 2020). Якщо ми говоримо про франчайзинг як приклад малого бізнесу, то він не так сильно піддається негативному впливу зовні та більш стійкий до економічних криз у суспільстві порівняно, наприклад, з маленьким магазином одягу невідомого бренду.

Середній бізнес – організації з середньою кількістю співробітників від 51 до 250 осіб та обсягом чистого доходу до 50 млн євро (Господарський кодекс, 2020). Середній бізнес найбільше зосереджений в таких сферах, як промисловість, оптова та роздрібна торгівля, ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів, сільське, лісове та рибне господарство (5025, 3185 та 2281 одиниць відповідно). Найменше одиниць зафіксовано

у сфері освіти – 55 одиниць (Укрстат, 2020).

Суб'єктами великого підприємництва є юридичні особи – суб'єкти господарювання будь-якої організаційно-правової форми та форми власності, у яких середня кількість працівників за звітний період (календарний рік) перевищує 250 осіб, та річний дохід від будь-якої діяльності перевищує суму, еквівалентну 50 мільйонам євро, визначену за середньорічним курсом Національного банку України (Господарський кодекс, 2020).

Великий бізнес є основою сучасної економіки. Це корпорації, об'єднання, товариства. Найбільший вплив на розвиток бізнесу мають транснаціональні корпорації. Найзагальніше визначення ТНК – це міжнародні за складом і характером діяльності суб'єкти господарського життя, які функціонують на принципах корпоративної власності з акціонерною формою управління та розподілу прибутків у міжнародному масштабі (Алішов Гамід Надір-огли, 2016). Глобалізація позбавила українських виробників захисту від світової конкуренції національними кордонами, вони були змушені або трансформуватися в компанії міжнародного класу, або згорти виробничі потужності та виводити фінансові активи за кордон (Курінько, 2020).

До рейтингу найвпливовіших корпорацій світу увійшли Apple, Amazon і Microsoft. Також до першої десятки потрапили Walt Disney, Starbucks, Berkshire Hathaway, Alphabet (материнська компанія Google), JPMorgan Chase, Netflix і Costco Wholesale. Перше місце списку 2021 року посіла корпорація Apple, яка утримує лідерство вже 14 років поспіль (Global 500 FORTUNE, 2020). Сьогодні з'явилося поняття «капіталізм без капіталу», по всьому світу компанії вкладають кошти в нематеріальні продукти виробництва, відбувається підйом неречових активів. Наприклад, у 2006 р. ринкова вартість Microsoft досягла 250 млрд дол. США. Згідно бухгалтерського балансу компанії, активи оцінюються приблизно у 70 млрд дол., з яких 60 млрд дол. склали грошові засоби, різні фінансові інструменти, а на традиційні активи (техніка, обладнання) припало лише 3 млрд дол. або 4 % загальної вартості активів Microsoft (Хаскел та Вестлейк).

Залежно від видів економічної діяльності, виділяють бізнес виробничий,

консультативний, комерційний, фінансовий. За даними Держстату оптова та роздрібна торгівля перебуває на першому місці за часткою ВВП (14%). Серед лідерів також переробна промисловість (12%) та сільське господарство (11%). Ці три сфери разом дають близько 40% ВВП (Країна торговців, програмістів та перукарів..., 2019).

Окрім наведеної класифікації також можна виокремити в залежності від форми організації бізнесу: індивідуальне підприємство, партнерство, корпорація, кооператив, акціонерне співтовариство, товариство з обмеженою відповідальністю, корпорація.

За походженням капіталу бізнес може бути іноземний, національний та змішаний. Експансія іноземних ТНК на український ринок розпочалася одразу ж після проголошення незалежності України у 1991 р. Це мова йде про ТНК, які з'явилися в різний час та з розвитком глобалізації їх чисельність збільшується.

А за формою власності: державні, приватні та колективні (акціонерні співтовариства, кооперативи тощо) підприємства. Це не повна типологія дефініції «бізнес», але найсуттєвіша.

Бізнес як соціальний інститут проаналізуємо через визначення соціального інституту, його ознак та структури за І. Руценко (Руценко, 1996, с. 279–280). Так, до структури соціального інституту зараховують: маси людей або спеціалізовані групи, зайняті стереотипною діяльністю певного напрямку або змісту. Мова йде про суб'єктів бізнесу, технології, знаряддя праці та матеріальні ресурси, необхідні для реалізації певного виду діяльності. Залежно від сфери та статусу бізнесу дані ресурси мають місце бути, вони доволі різнобічні. Це може бути безпосередньо знаряддя для виконання певного виду діяльності та, наприклад, інвестиції для розвитку бізнесу; регулятори діяльності у вигляді наборів цінностей, символів, норм, правил, кодексів, традицій, санкцій. Підприємницька діяльність в Україні регулюється низкою нормативно-правових актів, таких як Конституція України, Закон України «Про підприємство», Закон України «Про господарські товариства», «Про власність», «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в

Україні» та ін.; соціальні ролі відповідно до розподілу праці та характеру діяльності вкупі з організаційними схемами та прийомами, що реалізуються у межах спеціалізованих закладів, установ, підприємств тощо. Роль керуючого, власника або працівника безпосереднього виробництва наприклад.

Висновки. Бізнес – це соціальний інститут суспільства, який функціонує у всіх сферах людської діяльності, є структурним елементом сучасної суспільної системи, відповідає всім ознакам та критеріям соціальних інститутів. Модернізаційні процеси в світі впливають на бізнес та роблять його більш могутнім механізмом ринкової економіки. Встановлено, що сьогодні бізнес в Україні є інституціалізованим, визначені соціальні ролі та соціальні норми учасників підприємницької діяльності на законодавчому рівні. З'ясовано, що в науковому дискурсі розділяються поняття бізнес та підприємництво, хоча витoki дефініції «бізнес» походять від поняття «підприємництво». Виходячи з головної мети, маємо спільний аспект – це отримання прибутку. Незважаючи на те, що бізнес як складне соціально-економічне явище пройшов довгий шлях свого становлення, в українському дискурсі досі немає єдиного розуміння та визначення терміну, особливо у розмежуванні з поняттям «підприємництво». Встановлено, що бізнес є справою, діловою активністю, направленою на вирішення завдань, пов'язаних у кінцевому рахунку зі здійсненням на ринку операцій обміну товарів і послуг між економічними суб'єктами ринку, з використанням форм та методів конкретної діяльності, які склалися в ринковій практиці. Виявлено, що малий, середній та великий бізнес мають свої особливості функціонування в країні. В економіці важливого значення набуває малий та середній бізнес, який є важливим регулятором на ринку праці, водночас саме ці типи бізнесу найбільш різко реагують на кризи в суспільстві. Сьогодні ми маємо наймогутніші бізнес системи, що пов'язані насамперед з інформаційними технологіями, «капіталізм без капіталу». Треба зазначити, що дефініція «бізнес» є вкрай актуальною в умовах капіталістичних відносин та потребує вивчення з боку як теоретичної, так і емпіричної соціології.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Global 500 FORTUNE. Retrieved from <https://fortune.com/global500>
- Алішов Гамід Надір-огли. Роль транснаціональних компаній у розвитку національної економіки України. *Ефективна економіка*. 2016. № 4.
- Аналітичні матеріали. Портал для підприємців. Огляд малого та середнього підприємництва в Україні. 2018/2019. Квітень, 2020. URL: <https://sme.gov.ua/analytics/>
- Болотов Г. П., Дерій Ж. В., & Семченко О. Б. Генеза та розвиток теорій підприємництва. *Вісник Чернігівського державного технологічного університету*. Серія «Економічні науки». 2011. № 4 (54).
- Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма. 1905. URL: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000297/index.shtml>
- Господарський кодекс України від 21.07.2020 № 819-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>
- Гоць А. Зайнятість і безробіття на українському ринку праці: вплив пандемії COVID-19. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2020. Вип. 88.
- Дослідження European Business Association. URL: <https://eba.com.ua/research/doslidzhennya-ta-analytika/>
- Друкер П. Бизнес и инновации. Москва : Вильямс, 2007. 432 с.
- Зайцев О., & Кордас А. Поточний стан франчайзингу в Україні та у світі. *Проблеми та перспективи економіки та управління*. 2020. №1 (21). С. 53–62.
- Зарубіна Н. Н. Економічна соціологія. 2015. URL: https://stud.com.ua/24800/sotsiologiya/ekonomichna_sotsiologiya
- Зомбарт В. Буржуа: Этюды по истории духовного развития современного экономического человека. Москва : Наука, 1994. 443 с.
- Іванов Л. Н. Психологія бізнесу. 2014. URL: https://stud.com.ua/52787/psihologiya/funktsiyi_biznesu_sotsialnogo_institutu
- Козловський В. О. Підприємництво. Навчальний посібник. Вінниця, 2012. 221 с.
- Країна торговців, програмістів та перукарів: які бізнеси найбільш популярні в Україні. 2019. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2019/10/9/652388/>
- Криза в Україні: малий бізнес стрімко втрачає доходи – опитування. 2020. URL: <https://www.dw.com/uk/криза-в-україні-малий-бізнес-стрімко-втрачає-доходи-опитування/a-53589942>
- Курінько Р. (2020). Соціальна відповідальність бізнесу в Україні: проблеми прийняття та становлення. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 23 (12), 38–46. doi: 10.15421/1720110.
- Небрат В. В., Супрун Н. А. та ін. Підприємництво в Україні: історико-інституційний аналіз : монографія. В. В. Небрат (ред.); НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». Київ, 2019. 532 с.
- Показники діяльності суб'єктів великого, середнього, малого та мікропідприємництва. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення – 14.03.2020).
- Рахманов О. Соціокультурні чинники інституціоналізації підприємництва в Україні: монографія. Київ : КНЕУ. 2010. 179 с.
- Рахманов О. С. Соціалізація та ідентифікація особистості в суспільстві: навч.-метод.комплекс. Київ : КНЕУ. 2017. 17 с.
- Рущенко І. П. Соціологія: курс лекцій. Харків, 1996.
- Сєрова І. А., & Шаповалова В. О. Бізнес-статистика. Конспект лекцій. Харків. ХНЕУ, 2009. 88 с.
- Сірий Є. Підприємництво як предмет теоретико-соціологічного осмислення: розгорнення проблеми. *Український соціум*. 2008. № 4 (27). С. 33–43.
- Термінологічний словник. Асоціація франчайзингу України. URL: <http://abc.franchising.org.ua/> (дата звернення: 23.11.2020).
- Хаскел Дж., & Вестлейк С. Капіталізм без капітала: под'єм нематеріальної економіки. *Економічна соціологія*. 2021. Т. 22. № 1.
- Шумпетер Й. А. Теорія економічного розвитку. Москва: Прогресс, 1982.

REFERENCES

- Global 500 FORTUNE (2020). Retrieved from: <https://fortune.com/global500> [in Ukrainian].
- Alishov Ghamid Nadir-oghly (2016). Rolj transnacionaljnykh kompanij u rozvytku nacionaljnoji ekonomiky Ukrainy [The role of multinational companies in the development of the national economy of Ukraine.] *Efektivna ekonomika*, 4 [in Ukrainian].
- Analitychni materialy. Portal dlja pidpryjemciv (2020). Oghljad malogho ta serednjogho pidpryjemnyctva v Ukraini. 2018/2019 [Analytical materials. Portal for entrepreneurs / Overview of small and medium-sized enterprises in Ukraine. 2018/2019]. URL: <https://sme.gov.ua/analytics/> [in Ukrainian].
- Bolotov, Gh. P., Derij, Zh. V., & Semchenko, O. B. (2011). Gheneza ta rozvytok teorij pidpryjemnyctva [Genesis and development of entrepreneurship theories]. *Visnyk Chernihivskjogho derzhavnogho tekhnologichnogho universytetu. Serija "Ekonomiczni nauky"*, 4 (54) [in Ukrainian].
- Weber, M. (1905). Protestantskaja jetika i duh kapitalizma [Protestant ethics and the spirit of capitalism]. URL: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000297/index.shtml> [in Russian].

- Ghospodarskyj kodeks Ukrajinjy vid 21.07.2020 № 819-IKh [Commercial Code of Ukraine]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text> [in Ukrainian].
- Ghocj, A. (2020). Zajnjatistj i bezrobitnja na ukrajinsjkomu rynku praci: vplyv pandemiji COVID-19 [Employment and unemployment in the Ukrainian labor market: the impact of the COVID-19 pandemic]. *Socialjni tekhnologhiji: aktualjni problemy teorii ta praktyky*, Vyp. 88 [in Ukrainian].
- Doslidzhennja European Business Association. URL: <https://eba.com.ua/research/doslidzhennja-ta-analytika/> [in Ukrainian].
- Druker, P. (2007). Biznes i innovacii [Business and innovation]. Moskva : Vil'jams [in Russian].
- Zajcev, O., & Kordas, A. (2020). Potochnyj stan franchyzynghu v Ukrajinj ta u sviti [The current state of franchization in Ukraine and in the world]. *Problemy ta perspektyvy ekonomiky ta upravlinnja*, 1 (21), 53–62 [in Ukrainian].
- Zarubina, N. N. (2015). Ekonomichna sociologhija [Economic sociology]. URL: https://stud.com.ua/24800/sotsiologiya/ekonomichna_sotsiologiya [in Ukrainian].
- Zombart, V. (1994). Burzhua: Jetjudy po istorii duhovnogo razvitija sovremennogo jekonomicheskogo cheloveka [Bourgeois: A study on the history of the spiritual development of modern economic man]. Moskva : Nauka [in Russian].
- Ivanov, L. N. (2014). Psykhologhija biznesu [Psychology of business]. URL: https://stud.com.ua/52787/psihologiya/funktsiyi_biznesu_sotsialnogo_institutu [in Ukrainian].
- Kozlovskyj, V. O. (2012). Pidpryjemnyctvo [Entrepreneurship]. Vinnycja. URL: <http://kozlovskiy.vk.vntu.edu.ua/file/1/a5e342f38b2bbe4c60f404f570be00d.pdf> [in Ukrainian].
- Krajina torhovciv, proghramistiv ta perukariv: jaki biznesy najbiljsh populjarni v Ukrajinj (2020). [Country of traders, programmers and hairdressers: which businesses are the most popular in Ukraine]. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2019/10/9/652388/> [in Ukrainian].
- Kryza v Ukrajinj: malyj biznes strimko vtrachaje dokhody – opytuvannja (2020). [Crisis in Ukraine: small business is rapidly losing revenues – poll]. URL: <https://www.dw.com/uk/kryza-v-ukrajini-malyj-biznes-strimko-vtrachaje-dokhody-opytuvannja/a-53589942> [in Ukrainian].
- Kurinko, R. (2020). Sotsialna vidpovidalnist biznesu v Ukraini: problemy pryiniattia ta stanovlennia [Social business responsibility in Ukraine: problems of acceptance and formation]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (12), 38–46. doi: 10.15421/1720110 [in Ukrainian].
- Pokaznyky dijalnosti subjektiv velykogho, serednjogho, malogho ta mikropidpryjemnyctva [Entrepreneurship in Ukraine: Historical and Institutional Analysis]. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (data zvernennja – 14.03.2020) [in Ukrainian].
- Rakhmanov, O. (2010). Sociokulturni chynnyky instytucionalizaciji pidpryjemnyctva v Ukrajinj [Socio-cultural factors of institutionalization of entrepreneurship in Ukraine]. Kyiv : KNEU [in Ukrainian].
- Rakhmanov, O. S. (2017). Socializacija ta identyfikacija osobystosti v suspiljstvi [Socialization and identification of personality in society]. Kyiv : KNEU [in Ukrainian].
- Rushhenko, I. P. (1996). Sociologhija: kurs lekcij [Sociology: course of lectures]. Kharkiv [in Ukrainian].
- Sjerova, I. A., & Shapovalova, V. O. (2009). Biznes-statystyka [Business Statistics]. Kharkiv : KhNEU [in Ukrainian].
- Siryj, Je. (2008). Pidpryjemnyctvo jak predmet teoretyko-sociologhichnogho osmyslennja: rozghornennja problem [Entrepreneurship as a subject of theoretic and sociological comprehension: the unfolding of the problem]. *Ukrajinjskyj socium*, 4 (27), 33–43 [in Ukrainian].
- Terminologhichnyj slovnyk [Terminology dictionary]. Asociacija franchajzynghu Ukrajinj. URL: <http://abc.franchising.org.ua/> (data zvernennja: 23.11.2020) [in Ukrainian].
- Khaskel, Dzh., & Vestlejk, S. (2021). Kapytalyzm bez kapytala: podjom nemateryalnoj ekonomiky [Capitalism without Capital: The Rise of the Intangible Economy]. *Ekonomycheskaja socyologhija*, 22 (1) [in Russian].
- Shumpeter, J. A. (1982). Teorija jekonomicheskogo razvitija [Theory of economic development.]. Moskva : Progress [in Russian].

Gots Alina

Ph.D., Assoc. Prof, <https://orcid.org/0000-0001-9675-8032>, ukolova_alina@ukr.net

Стаття надійшла / Article arrived: 08.02.2021

Схвалено до друку / Accepted: 15.03.2021

Ірина Малік

Національний університет «Львівська політехніка»

Аксиометричні акценти сучасної державної молодіжної політики в Україні

«Цінності є могутнім регулятором
індивідуальної і групової поведінки»
Канафоцька Г.

Проблема суспільних цінностей та особливостей їх формування – це питання, що не лежать на поверхні, не обговорюються у студіях новинних каналів, не викладаються у школах та ВНЗ. Проте така їх відсутність в інформаційному просторі не робить їх менш важливими. І навіть у сучасному інформаційному світі, навпаки, чим менше про неї говорять та згадують, тим менша ймовірність отримати об'єктивні відповіді на запитання, що виникають. Хто на державному рівні відповідає за формування ціннісних орієнтацій? Чому молодь є у даному випадку основною цільовою групою? Які цінності допомагають та сприяють розбудові держави, а відсутність яких виконує деструктивну функцію? Яким чином держава спроможна впливати на формування ціннісних орієнтацій сучасної молоді?

Метою цієї статті є виокремлення аксиометрії державної молодіжної політики України, а також актуалізація ціннісного підходу до проблем розвитку молоді на сучасному етапі. Для реалізації цієї мети необхідно виконати такі завдання:

- окреслити теоретичне підґрунтя дослідження (аксиометрія, державна молодіжна політика, класифікація цінностей);
- виокремити ціннісну складову у запропонованих державних Програмах молодіжної політики «Молодь України» на 2016–2020 роки та «Молодь України» на 2021–2025 роки»;
- провести порівняльний аналіз запропонованих заходів у рамках Програм;
- актуалізувати додаткові аксиометричні фактори на державному рівні.

Так як цінності – категорія філософська і психологічна, їх класифікація, котра лягла в основу дослідження, запозичена в Носенко Е. Л., котрий опублікував працю «Трансформація ціннісних орієнтацій молоді на сучасному етапі розвитку суспільства (Психологічний аспект)». Дослідженням цінностей на державному рівні займалися д. політ. н. Юрій Шайгородський у праці «Аксиометрія державної молодіжної політики», Канафоцька Г. П. «Формування цінностей сучасної людини: фактори, інституції, складові та чинники впливу», М. П. Бліхар «Ціннісні орієнтації студентської молоді України: соціологічний аналіз проблеми». Основою аналітичного дослідження стали державні Програми молодіжної політики на 2016–2020 рр. та 2021–2025 рр.

Ключові слова: аксиометрія, державна молодіжна політика, національні та громадські цінності

Iryna Malyk

Lviv Polytechnic National University

Axiometric accents of the modern state youth politics in Ukraine

The problem of public values and peculiarities of their formation presents the issues, which are not on the surface, and which are not discussed in the news channel studios, and which are not taught in schools and higher educational institutions. However, such an absence of them in informational space does not make them less important. It is even contrary in the modern informational world - the less the problem is spoken about, the less possibility to receive objective responses to the questions, which rise. Who is responsible for the formation of value-based orientations on the state level? Why, youth, in such a case, is the main target group? Which values help and facilitate state development and the absence of which performs destructive function? In which way can the state influence formation of value-based orientations of the modern youth?

This article aims at distinguishing axiometrics of the state youth politics of Ukraine, as well as actualization of the value-based approach to the problem of youth development on the current stage. The following tasks should be performed for the realization of this aim:

- determination of the theoretical grounds of the study (axiometrics, state youth politics, classification of values).
- distinguishing value-based component in the offered state Programs of youth politics “Youth of Ukraine” (Molod Ukrayiny) for 2016–2020” and “Youth of Ukraine” (Molod Ukrayiny) for 2021–2025”.

- a comparative analysis of the offered measures within the Programs;
- update (actualization) of the additional axiometric factors on the state level.

As the values belong to the philosophic and psychological category, and their classification, which gave the grounds to the study, was drawn upon Nosenko E. L., who published the work “Transformation of value-based orientations of youth on the modern stage of society development (Psychological aspect)” (Transformatsiya tsinninsnykh orientatsii molodi na suchasnomu etapi rozvytku suspilstva (Psykhologichnyi aspect). On the state level, the study of the values was conducted by the doctor of political sciences Yuriy Shayhorodskyi in work “Axiometrics of state youth politics” (Aksiometriya derzhavnoi molodizhnoi polityky), Kanafotska H. P. “Formation of values of a modern person: factors, institutions, components and factors of influence” (Formuvannia tsinnostey suchasnoi liudyny: factory, instytutsiyi, skledovi ta chynnyky vplyvu), M. P. Blikhar “Value-based orientations of student youth of Ukraine: sociological analysis of the problem” (Tsinnisni orientatsii studentskoyi molodi Ukrayiny: sotsiolohichnyi analiz problemy). State Programs of youth politics for 2016–2020 and 2021–2025 present the grounds for analytical research.

Keywords: axiometrics, state youth politics, national and public values

Вступ

У будь-якій державі молодь – найбільш активна та мобільна соціальна група. Це та частина суспільства, яка покликана стати рушійною силою трансформаційних процесів у будь-якій сфері: політичній, економічній, військовій. Тож державна політика, що спрямована на суспільний розвиток, повинна забезпечити функціонування формули, за якою громадянин держави, працюючи на власний інтерес, приносить би користь державі. І навпаки, відсутність активної громадянської позиції в кінцевому результаті деструктивно впливає на суспільний розвиток та розбудову демократичних інститутів. У такому випадку державна молодіжна політика покликана стати основою забезпечення довготривалого загальносуспільного розвитку.

Результати дослідження.

Декларація «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні», прийнята ще у 1992 р. (зміни вносились у 1999 р. та 2006 р.) визначає, що «Державна молодіжна політика – це системна діяльність держави у відносинах з особистістю, молоддю, молодіжним рухом, що здійснюється в законодавчій, виконавчій, судовій сферах і ставить за мету створення соціально-економічних, політичних, організаційних, правових умов та гарантій для життєвого самовизначення, інтелектуального, морального, фізичного розвитку молоді, реалізації її творчого потенціалу як у власних інтересах, так і в інтересах України» (Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні). Тож все, що держава здійснює в освітній сфері, програми молодіжного житлового кредитування,

підтримка діяльності молодіжних громадських організацій, створення сприятливих умов для працевлаштування, державна підтримка молодіжного іноземного стажування та багато іншого – це все про молодіжну політику та шляхи її реалізації. Але чи не найважливішою складовою успішної реалізації молодіжної політики є формування ціннісних орієнтацій молоді, які допоможуть обрати орієнтири та спрямувати у відповідному руслі розум та енергію молодого громадянина. До прикладу, радянська система формувала, відповідно, радянського громадянина, для якого найвищою цінністю мала бути побудова світлого комуністично-соціалістичного майбутнього, нехтуючи при цьому такими особистими цінностями, як хоробрість, цілеспрямованість, чесність, незалежність, вірність своїм принципам, справедливість, мир, успіх, багатство, дружба. Така формула, що ігнорувала особистісне, а отже руйнувала особистість, не могла бути ефективною та існувати довго.

З отриманням незалежності в Україні старі ціннісні орієнтири були зруйновані, проте нові, які повинні стати підвалинами розбудови успішної держави, виявились кінцево не сформованими, що є характерним для перехідних суспільств, котрі визначають вектор розвитку. Проте достеменно відомо, що основою функціонування та розвитку ліберальних демократій є верховенство інтересів та можливостей особистості. Тож «загальне суспільне благо» та «світле майбутнє» відійшли на задній план, уступивши місце сформульованому вище алгоритму: успішний громадянин – це успішна держава.

Аксиометрія – комплексна наукова

дисципліна, що має за мету: виявлення в конкретному соціокультурному середовищі та ситуації наборів цінностей та ціннісних систем; аналіз співвідношення цінностей між собою; встановлення реально існуючих типологій цінностей та їх носіїв-суб'єктів; генеза та розвиток ціннісних уявлень та самих цінностей. В якості методів дослідження, серед інших, в аксіометрії використовується контент-аналіз (вимір частоти «зустрічання» одиниць-сигналів, важливих для аксіологічного дослідження) та інформаційно-цільовий (смісловий) аналіз тексту, соціометрія (фіксація та аналіз ситуацій, яким надають перевагу у соціальній групі) (Значение Слова. ru.). Схоже трактування наукової дисципліни, що формується (з посиланням також на російське джерело), дає український дослідник, доктор філософських наук, проф. Юрій Шайгородський (Шайгородський, с. 56).

На думку української дослідниці Канафоцької Г., «...формування цінностей і відповідно до них сформованої суспільної моралі відбувається під впливом змін в оточуючому середовищі і на кожному етапі розвитку суспільства вони мають свою специфіку, як по відношенню до формування особистісних, так і суспільних цінностей. Тому є підстава стверджувати, що у час змін формуються базові цінності саме сучасної людини» (с. 79). Однією з класифікацій цінностей, на основі якої будуватиметься дослідження, є така:

1) абсолютні – доброта, любов, правда, справедливість, гідність, свобода, чесність;

2) національні – патріотизм, національна гідність, державотворчі прагнення, історична пам'ять, змагання до єдності;

3) громадянські – права і свободи, обов'язки, соціальна гармонія, повага до закону;

4) сімейно-родинні – подружнн вірність, турбота про дітей, стосунки у сім'ї, пам'ять предків;

5) особисті – риси характеру, поведінка, стиль приватного життя (Носенко, с. 29)

На цю ж класифікацію у своїх аналітичних дослідженнях опирались Бліхар М. П., Матяж С. В., Березянська А. О. (Бліхар, с. 120; Матяж та Березянська, с. 29). З огляду на цю класифікацію можна впевнено стверджувати, що у молодіжній політиці держава бере участь у формуванні національних та громадянських цінностей, де йдеться про повагу до прав і свобод та закону, виникнення почуття патріотизму та національної гідності, прагнення до побудови суверенної держави.

Для аналізу роботи української держави у цьому напрямку було взято Державну цільову соціальну програму «Молодь України» на 2016–2020 роки та «Концепцію Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2021–2025 роки». Перелік запланованих програм підпадає під згадані вище у класифікації цінності (Пріоритети державної політики у молодіжній сфері до 2020 року).

Таблиця 1

Державна цільова соціальна програма «Молодь України» на 2016–2020 роки»

Перелік програм	Чому сприяє	Цінності, що формуються
Формування громадянської позиції і національно-патріотичне виховання	Усвідомлення важливості та глибини державотворчих процесів.	Патріотизм, національна гідність, державотворчі прагнення, історична пам'ять, змагання до єдності.
Здоровий спосіб життя молоді	Збільшення довіри молоді до держави, впевненість у майбутньому.	Права та обов'язки, соціальна гармонія.
Розвиток неформальної освіти	Розвиток мобільності молоді у сучасному мінливому світі	Національна гідність, державотворчі прагнення
Зайнятість молоді (забезпечення первинної і вторинної зайнятості та самозайнятості молоді)	Реалізація та самореалізація молоді в Україні.	Національна гідність, державотворчі прагнення

Житло для молоді	Збільшення довіри молоді до держави, впевненість у майбутньому.	Національна гідність, державотворчі прагнення
Партнерська підтримка молоді, що проживає на тимчасово окупованій території України, та внутрішньо переміщених осіб	Посиленню реінтеграційних процесів ТОВ ОРДЛО	Соціальна гармонія, змагання до єдності.
Надання фінансової підтримки молодіжним та дитячим громадським Організаціям	Розвитку молодіжних громадських організацій, які покликані стати основою функціонування демократичної політичної системи в майбутньому.	Права і свободи, обов'язки, соціальна гармонія, повага до закону.
Забезпечення міжнародного молодіжного співробітництва	Вивчення досвіду європейських країн в розбудові демократичної держави	Права і свободи, обов'язки, соціальна гармонія, повага до закону.

Кожна з перелічених програм підтверджена низкою запланованих заходів. Так, у розділі «Заходи з національно-патріотичного виховання» йдеться про те, що здійснювана робота має за мету «...формування української громадянської ідентичності на українських традиційних суспільно-державницьких цінностях: самобутності, соборності, волі і гідності Українського народу». Найширшим спектром заходів представлено міжнародне молодіжне співробітництво, в рамках якого планувались до реалізації такі проекти, як Угода про асоціацію між Україною та ЄС, де, окрім іншого, повинно здійснюється співробітництво та обмін досвідом у галузі молодіжної політики та неформальної освіти для молоді, що спрямовано на:

- сприяння інтеграції молоді в суспільство загалом, заохочуючи її активну громадську позицію та ініціативність;
- сприяння молоді в отриманні знань, навичок та професійних умінь поза освітньою системою, зокрема волонтерство, та визнання цінності такого досвіду;
- активізацію співробітництва з третіми країнами;
- розвиток співробітництва між молодіжними організаціями в Україні, в ЄС та в його державах-членах;
- просування здорового способу життя з особливим акцентом на молоді.

Окрім цього, існували програми у рамках співпраці з Радою Європи та здійснення Українсько-Польських обмінів молоддю та

обмінів молоддю України та Литви.

Доволі суперечливою на фоні «Програми «Молодь України» на 2016–2020 роки» виглядає «Концепція Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2021–2025 роки», яка була представлена на обговорення громадськості ще у травні 2020 р. (Міністерство молоді та спорту України запрошує молодь) Загалом структура та логіка документу виглядають послідовними та виваженими:

- Визначення проблеми, на розв'язання якої спрямована програма;
- Аналіз причин виникнення проблеми та обґрунтування необхідності її розв'язання шляхом розроблення і виконання програми;
- Мета програми;
- Визначення оптимального варіанта розв'язання проблеми на основі порівняльного аналізу можливих варіантів;
- Шляхи і способи розв'язання проблеми, строки виконання програми.
- Очікувані результати виконання програми, визначення її ефективності.
- Оцінка фінансових, матеріально-технічних, трудових ресурсів, необхідних для виконання Програми (Концепція Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2021–2025 роки. Про схвалення Концепції Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2021–2025 роки).

Проте! У новому документі не представлено жодної конкретної запланованої програми чи заходів в рамках програми. Зате дуже

розлого, базуючись на даних соціологічного дослідження «Молодь України – 2018» (без встановлення авторства дослідження), здійснено оцінку та аналіз 24 форм участі молоді в житті суспільства (політична активність, мобільність, волонтерство, участь у діяльності інститутів громадянського суспільства, участь у житті суспільства через мережу Інтернет, відстоювання власної думки) та на базі отриманих результатів запропоновані

варіанти розв'язання проблем молодіжної політики (статичний та динамічний??). Хоча слід наголосити, що серед поставлених завдань є ті, які покликані сприяти формуванню ціннісних орієнтації молодого покоління (№ 3 – активізація залучення молоді до процесів ухвалення рішень; № 4 – підвищення рівня мобільності молоді, зокрема шляхом здійснення обмінів у межах України та у партнерстві з іншими державами).

Таблиця 2

«Концепція Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2021–2025 роки»

Програма розроблялась для реалізації таких завдань	Чому сприяє	Цінності, що формуються
Підвищення спроможності, публічності та демократичного врядування інститутів громадянського суспільства у молодіжній сфері	Залученню молоді у активне громадське життя	Державотворчі прагнення.
Підвищення рівня культури волонтерства серед дітей та молоді	Підвищення освітнього рівня та отримання практичного досвіду щодо добродійної чи суспільно корисної діяльності	Обов'язки, соціальна гармонія, гідність, свобода, чесність.
Активізація залучення молоді до процесів ухвалення рішень	Підвищення освітнього рівня молоді щодо системи державного функціонування	Державотворчі прагнення, повага до закону.
Підвищення рівня мобільності молоді, зокрема шляхом здійснення обмінів у межах України та у партнерстві з іншими державами.	Здійснення молодіжних обмінів задля отримання комунікативного досвіду та досвіду європейських країн в розбудові демократичної держави.	Права і свободи, обов'язки, соціальна гармонія, повага до закону.
Підготовка фахівців, які працюють з дітьми і молоддю, та молодіжних працівників через розвиток програми «Молодіжний працівник»	Сприяння активізації молодіжних рухів	Права і свободи, обов'язки, риси характеру, поведінка, стиль приватного життя.
Розвиток молодіжних центрів через підвищення рівня їх спроможності та якості їх діяльності, у тому числі забезпечення діяльності державної установи «Всеукраїнський молодіжний центр».	Сприяння активізації молодіжних рухів	Права і свободи, обов'язки, гідність, свобода, чесність.
Підвищення рівня громадянських компетентностей молоді	Громадянській активності та мобільності молоді.	Державотворчі прагнення, обов'язки, гідність, свобода, чесність.

При порівнянні та аналізі цих програм можна зробити такі висновки:

1. Відсутність конкретних практичних напрацювань у Програмі «Молодь України» на 2021–2025 роки».

2. Запропоновані для реалізації завдання у «Молодь України» на 2021–2025 роки» спрямовані більшою мірою на формування особистих та громадянських цінностей, аніж національних.

3. За відсутності конкретних програм та заходів незрозумілими залишаються шляхи та методи реалізації концепції Програми. Наразі це тільки документ про наміри.

Проведене ще у 2013 році дослідження «Молодіжна політика в Україні. Висновки команди міжнародних оглядачів Ради Європи» показало актуальність проблеми формування ціннісних орієнтацій. Окремий розділ (№ 7) присвячений вивченню питання відношення молоді до патріотичного виховання та інституту громадянства. Серед рекомендацій, запропонованих міжнародними оглядачами, була така, що стосувалась необхідності забезпечення інклюзивного характеру патріотичного виховання: «Теорія та практика патріотичного виховання мають бути розширені та включати такі теми, як відкритість, прийняття різноманітності, вивчення різних культур і релігій, плюралізм та права людини» (Молодіжна політика в Україні). Термін «патріотичне виховання» пропонувалось замінити на «громадянське виховання», що, на думку міжнародних оглядачів, знівелювало б ймовірні негативні аспекти трактування понять.

Задля об'єктивної характеристики процесу формування цінностей української молоді доцільно проаналізувати бачення цього процесу та роль держави в ньому серед самої молоді. Тож влітку 2017 року компанією GfK Ukraine на замовлення Центру «Нова Європа» та за підтримки Фонду ім. Фрідріха Еберта було проведено дослідження, яке згодом було опубліковане під назвою «Українське покоління Z: цінності та орієнтири. Результати загальнонаціонального опитування». Показовими виявились відповіді на запитання: «Які три цінності є для вас особисто найважливішими?». На першому місці опинився такий набір: економічний добробут громадян – 28%, права людини і громадянина – 18%, безпека – 10%; на другому місці: працевлаштування – 21%, економічний

добробут громадян – 19%, права людини і громадянина – 10%; на третьому місці: безпека – 16%, працевлаштування – 15%, права людини/економічний добробут – 14%. Знову ж таки, спрацювала формула пріоритетності громадянських ціннісних орієнтацій (Українське покоління Z, с. 129).

Проте з початком російсько-української війни задля успішного протистояння ворогу та подолання зовнішніх загроз особливої ваги у суспільстві набувають цінності національні: патріотизм, національна гідність, державотворчі прагнення, історична пам'ять, змагання до єдності. Саме ці цінності є основою, навколо котрої гуртується суспільство перед загрозою ззовні. Саме ці цінності можуть стати запорукою майбутньої перемоги – інформаційної, дипломатичної, військової, економічної. Не потребує доведення той факт, що за впровадження та визначення пріоритетності цих цінностей у суспільному житті відповідають еліти: політичні, культурні, духовні, інтелектуальні. Тобто те, які меседжі подає суспільству лідер громадської думки через свої вчинки, прийняті рішення, підписані закони та законодавчі акти, промови та відео звернення, – це і формуватиме прийняття і сприйняття ціннісних орієнтацій.

Молодь, котра в силу меншого життєвого досвіду (а, отже, менш розвинутого аналітичного та критичного осмислення подій та явищ, визначення причинно-наслідкових зв'язків), здатна більше піддаватись інформаційно-психологічним впливам. Тож лідери думок – доволі дієвий механізм маніпулювання суспільною свідомістю там, де держава (через реалізацію спеціальних молодіжних програм, відкритість кордонів для навчання та праці, матеріальну підтримку перекваліфікацій і т. д.) втратила першість. У тому випадку, коли держава втрачає першість у формуванні національних цінностей своїх громадян, її місце неминуче займатиме інша держава з широким спектром власних цінностей та щедрою «пропозицією» нівелювання та дискредитації тих ідей, історії, національної гідності та патріотизму, що існували до цього. І, як наслідок, виникнення цілого покоління, котре існує в російській парадигмі існування «української недодержави» – корумпованої на усіх рівнях незрозумілої структури, неспроможної побудувати демократичні владні інститути ось уже впродовж тридцяти років.

Тож, окрім чітко визначеної державної молодіжної політики, регульованої та регламентованої стратегією, програмами та заходами та такої, що впливає на формування національних та громадянських цінностей (можна визначити цей показник аксіометрії як об'єктивний), існує персональний рівень відповідальності лідерів громадської думки (суб'єктивний рівень), що не менш вагомий та визначальний.

Висновки.

Процес формування ціннісних орієнтацій молоді потребує детального осмислення, переосмислення та аналізу як з огляду на філософську складову поняття, так і на соціальні та психологічні аспекти дослідження. Проте одним із найважливіших залишається питання щодо факторів, котрі здійснюють чи здатні здійснювати вплив на формування спектру цінностей молоді загалом та української молоді зокрема. У даному дослідженні аналізується роль держави у формуванні аксіометричних акцентів молодіжної політики України на сучасному етапі. Тобто держава розглядається як суб'єкт, котрий формує цінності та ціннісні орієнтації молоді. Для аналізу механізмів реалізації аксіометричних аспектів узятو державні Програми молодіжної політики «Молодь України» на 2016–2020 роки та «Молодь України» на 2021–2025 роки».

За теоретичну основу при класифікації цінностей взято дослідження, що подає Носенко Е. Л. у праці «Трансформация ценностных ориентаций молодежи на современном

етапе развития общества (Психологический аспект)» Із загальної класифікації цінностей виокремлені ті, що по своїй суті відповідають за формування активної громадянської позиції людини в суспільстві: національні (патріотизм, національна гідність, державотворчі прагнення, історична пам'ять, змагання до єдності) та громадянські (права і свободи, обов'язки, соціальна гармонія, повага до закону).

Практичною складовою дослідження стало співвідношення державних молодіжних Програм «Молодь України» на 2016–2020 роки та «Молодь України» на 2021–2025 роки» (і заходів, запланованих та реалізованих у рамках Програм), з національними та громадянськими цінностями, які вони, на думку дослідника, покликані продукувати та педалювати. Результатом аналізу Програм стала констатація відсутності передбачених заходів у рамках програми на 2021–2025 рр. та деяке зміщення акцентів на рівні цієї Програми у сторону розвитку особистісних ціннісних орієнтацій (риса характеру, поведінка, стиль приватного життя). Такі «мотиви», з огляду воєнний час, видаються недоречними та несвоєчасними. Додатковим вагомим фактором, що бере участь у формуванні цінностей у молоді, є лідери думок, які подекуди стають дієвим механізмом маніпулювання суспільною свідомістю там, де держава втратила першість у цьому процесі.

Тож можна з певністю стверджувати трансформації аксіометричних акцентів державної молодіжної політики за останнє десятиліття.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні. Документ 2859-XII, поточна редакція — Редакція від 03.03.2006, підстава – 3421-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2859-12#Text>
- Значение Слова.ru. Философский словарь. URL: <https://znachenieslova.ru/slovar/philosoph/aksiometriya>
- Шайгородський Ю. Аксіометрія державної молодіжної політики. Політичний менеджмент. 2011. № 2, С. 54–61.
- Канафоцька Г. П. Формування цінностей сучасної людини: фактори, інституції, складові та чинники впливу. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Механізми управління розвитком організаційної культури ЗНЗ». Київ, 2013. С. 77–87.
- Носенко Э. Л., Фролова Н. В. Трансформация ценностных ориентаций молодежи на современном этапе развития общества (Психологический аспект). Днепропетровск: Изд-во «Навчальна книга», 1999. 168 с.
- Бліхар М. П. Ціннісні орієнтації студентської молоді України: соціологічний аналіз проблеми. *Вісник Львівського університету*. Серія соціологічна. 2011. Випуск 5, С. 116–125; С.120.
- Матяж С. В., Березянська А. О. Класифікація цінностей та ціннісних орієнтацій особистості. Наукові праці. Соціологія. Т. 225. Випуск 213, С. 27–30.
- Пріоритети державної політики у молодіжній сфері до 2020 року. URL: https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/148/Molodizhna_politiika_v_Ukrayini.pdf
- Міністерство молоді та спорту України запрошує молодь долучитись до обговорення проекту концепції державної цільової соціальної програми «МОЛОДЬ УКРАЇНИ» НА 2021–2025 РОКИ. URL: <http://molod.sm.gov.ua/index.php/uk/1568-ministerstvo-molodi-ta-sportu-ukrajini-zaproshue-molod-doluchitisya-do-obgovorennya-proektu-kontseptsiiji-derzhavnoji-tsilovoji-sotsialnoji-programi-molod-ukrajini-na-2021-2025-roki>
- Концепція Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2021–2025 роки. URL: http://www.dsmsu.gov.ua/media/2020/05/10/1/konceptiya_17_chervnya_2020.pdf

Про схвалення Концепції Державної цільової соціальної програми “Молодь України” на 2021–2025 роки. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1669-2020-%D1%80#Text>
«Молодіжна політика в Україні Висновки команди міжнародних оглядачів Ради Європи». URL: http://sdg.org.ua/images/----_-----_.pdf
«Українське покоління Z: цінності та орієнтири. Результати загальнонаціонального опитування». Київ, 2017. 135 с. URL: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/13874.pdf>

REFERENCES

- Pro zahalni zasady derzhavnoyi molodizhnoyi polityky v Ukraini [On the general grounds of state youth politics in Ukraine]. Document 2859-XII, current edition. – Edition of 03.03.2006, grounds – 3421-IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2859-12#Text> [in Ukrainian].
- Philosophic dictionary [Meaning of Word.ru]. (Znacheniya Slova.ru). URL: <https://znachenieslova.ru/slovar/philosoph/aksiometriya> [in Russian].
- Shayhorodskiy, Yu. (2011). Aksiometriya derzhavnoyi molodizhnoyi polityky [Axiometrics of state youth politics]. *Political management*, 2, 54–61 [in Ukrainian].
- Kanafotska, H. P. (2013). Formuvannya tsinnostey suchasnoyi liudyny: factory, instytutsiyi, skledovi ta chynnyky vplyvu [Formation of values of a modern person: factors, institutions, components, and factors of influence]. Proceedings of the All-Ukrainian Scientific-Practical Conference “Mechanisms of management of the development of the organizational culture of general-school educational establishments”. (pp. 77-87). Kyiv [in Ukrainian].
- Nosenko, E. L. & Frolova, N. V. (1999). Transformatsiya tsinnisnykh oriyentatsii molodi na suchasnomu etapi rozvytku suspilstva (Psykhologichnyi aspekt) [Transformation of value-based orientations of youth on the modern stage of society development (Psychological aspect)]. Dnipropetrovsk: Publishing house “Navchalna knyga” [in Ukrainian].
- Blikhar, M. P. (2011). Tsinnisni oriyentatsii studentskoyi molodi Ukrainy: sotsiolohichniy analiz problemy [Value-based orientations of student youth of Ukraine: sociological analysis of the problem (Tsinnisni oriyentatsii studentskoyi molodi Ukrainy: sotsiolohichniy analiz problemy)]. Bulletin of Lviv University. *Sociological series*, (5), 116–125; 120 [in Ukrainian].
- Matiyazh, S. V. & Berezianska, A. O. Klasyfikatsiya tsinnostey ta tsinnisnykh oriyentatsiy osobystosti [Classification of values and value-based orientations of personality]. Scientific works. *Sociology*, 225, (213), 27–30 [in Ukrainian].
- Priorytety derzhavnoyi polityky v molodizhniy sferi do 2020 roku [Priorities of state politics in youth area by the year 2020]. URL: https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/148/Molodizhna_politiika_v_Ukrayini.pdf [in Ukrainian].
- Ministerstvo molodi ta sportu Ukrainy zaprosyuye molod doluchytys do obhovorennia proektu kontseptsiyi derzhavnoyi tsilovoyi sotsialnoyi programy “MOLOD UKRAYINY” na 2021–2025 roky [Ministry of youth and sport of Ukraine invites youth to engage in the discussion of the project of the conception of the state targeted social program “YOUTH OF UKRAINE” for 2021–2025]. URL: <http://molod.sm.gov.ua/index.php/uk/1568-ministerstvo-molodi-ta-sportu-ukrajini-zaprosyuye-molod-doluchitysya-do-obgovorennia-proektu-kontseptsiyi-derzhavnoji-tsilovoji-sotsialnoji-programi-molod-ukrajini-na-2021-2025-roki> [in Ukrainian].
- Kontseptsiya derzhavnoyi tsilovoyi sotsialnoyi programy “MOLOD UKRAYINY” na 2021–2025 roky [Conception of state targeted social program “YOUTH OF UKRAINE” for 2021–2025]. URL: http://www.dmsu.gov.ua/media/2020/05/10/1/koncepciya_17_chervnya_2020.pdf [in Ukrainian].
- Pro skhvalennia kontseptsiyi derzhavnoyi tsilovoyi sotsialnoyi programy “MOLOD UKRAYINY” na 2021–2025 roky [On approval of the conception of state targeted social program “YOUTH OF UKRAINE” for 2021–2025]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1669-2020-%D1%80#Text> [in Ukrainian].
- Molodizhna polityka v Ukraini. Vysnovky komandy mizhnarodnykh ohliadachiv Rady Yevropy [Youth politics in Ukraine. Conclusions of the team of the diplomatic correspondents of the Council of Europe]. URL: http://sdg.org.ua/images/----_-----_.pdf [in Ukrainian].
- (Ukrayinske pokolinnia Z: tsinnosti ta oriyentyry. Rezultaty zagalnonatsionalnoho opytuvannia [Ukrainian generation Z: values and orientations. Results of nationwide poll]. (2017). Kyiv. URL: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/13874.pdf> [in Ukrainian].

Malyk Iryna

PhD., Assoc Prof., <http://orcid.org/000-0002-5638-6999>, Lisotska.i.r@gmail.com

Стаття надійшла / Article arrived: 25.01.2021

Схвалено до друку / Accepted: 15.03.2021

Катерина Котеленець, Олена Кондратюк

Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

Соціальна дистанція молоді Луганської області: результати опитування

Стаття присвячена дослідженню соціальної дистанції молоді Луганської області. Соціальну дистанцію можна описати як певний ступінь близькості та віддаленості людей по відношенню один до одного. Вона ілюструє соціальні взаємовідносини серед представників різних культур, національностей, соціальних груп, тому є актуальною для наукового дослідження. Досліджуючи проблему соціальної дистанції, автор звертається до наукових робіт та досліджень таких науковців, як Р. Парк, Е. Богардус, В. Паніотто, Н. Паніна та інші, описуючи їх внесок у розвиток науки з даної теми. Метою даної статті є дослідження соціальної дистанції молоді Луганської області шляхом проведення даного дослідження на місцевому рівні, що свідчить про відсутність подібного досвіду до цього. Для цього нами був обраний метод анкетування, а в якості респондентів виступили 418 осіб молоді Луганської області різного віку та сфери діяльності. У дослідженні була застосована спрощена методика Е. Богардуса для вимірювання ступеня соціальної дистанційованості респондентів щодо представників окремих соціальних груп та термінологія інтерпретації соціальної дистанції Н. Паніної. Також була використана спрощена шкала соціальної дистанції, обмежена трьома варіантами відповіді: «Я згоден(а) спілкуватися з ними особисто», «Я згоден(а) прийняти їх у суспільстві, але хотів(ла) би уникати особистого спілкування» та «Не хочу, щоб вони взагалі були в нашому суспільстві», а в якості соціальних груп було обрано не лише національні меншини, а й соціальні групи маргінального характеру та представників сексуальних меншин. Окрему увагу було приділено опису результатів проведеного дослідження. У ході дослідження було встановлено, що молодь Луганської області має соціальну близькість з жителями Європейського Союзу, проявляє толерантне відношення до інвалідів, людей хворих на COVID-19 та ВІПО, а також соціально віддалені по відношенню до представників маргінальних груп, сексуальних меншин тощо. В результаті, було доведено, що представники учнівської молоді мають середній рівень соціальної дистанції.

Ключові слова: соціальна дистанція, молодь, Луганська область, шкала Богардуса, шкала соціальної дистанції, соціальна прийнятність, соціальні відносини, соціальна близькість, соціальна віддаленість

Kateryna Kotelenets, Olena Kondratiuk

Luhansk Taras Shevchenko National University

Social distance of youth of Luhansk region: survey results

The article is devoted to the study of the social distance of the youth of Luhansk region. Social distance described as a certain degree of closeness and remoteness of people in relation to each other. It illustrates social relationships among people of different cultures, nationalities, social groups, so it is relevant for research. Exploring the problem of social distance, the author turns to the scientific works and research of such scientists as R. Park, E. Bogardus, V. Paniotto, N. Panina and others, describing their contribution to the development of science on this topic. The purpose of this article is to study the social distance of young people in Luhansk region, by conducting this study at the local level, which indicates the lack of such experience before. For this purpose, we chose the method of questionnaires, and 418 young people of Luhansk region of different ages and fields of activity acted as respondents. The study used a simplified method of E. Bogardus to measure the degree of social distance of respondents to representatives of certain social groups, and the terminology of interpretation of social distance by N. Panina. Also, a simplified scale of social distance was used, limited to three possible answers: "I agree to communicate with them personally", "I agree to accept them in society, but would like to avoid personal communication" and "No I want them to be in our society in general, "and not only national minorities but also social groups of a marginal nature and representatives of sexual minorities were chosen as social groups. Particular attention was paid to the description of the results of the study. The study found that young people in Luhansk region have social closeness to residents of the European Union, are tolerant of people with disabilities, people with COVID-19 and IDPs, as well as socially distant from marginalized groups, sexual minorities and more. As a result, it was proved that the students have an average level of social distance.

Keywords: social distance, youth, Luhansk region, Bogardus scale, social distance scale, social acceptability, social relations, social closeness, social remoteness

Вступ.

Сучасний соціальний світ неможливо уявити без певних інтеракцій та комунікацій між індивідами у суспільстві, адже ці аспекти є невід'ємною і важливою частиною людського існування. У своєму житті ми постійно взаємодіємо з різними людьми: це трапляється у різних життєвих обставинах, в різних локаціях, у різній проміжках часу – без цього неможливо уявити існування у суспільстві. У більшості випадків ми комунікуємо з іншими за допомогою спілкування. Як відомо, спілкування є базовою потребою кожної людини. Кожна людина обирає своє коло спілкування на основі власних вподобань, інтересів, життєвого досвіду, моделі поведінки, соціального статусу і т. п. Усі ці перелічені аспекти значно впливають на формування та поширення соціальної дистанції у суспільстві. Аналізуючи праці вітчизняних науковців з даної теми, можна виявити, що в українському суспільстві існує соціальна дистанція по відношенню до певних соціальних груп, національних меншин, та з плином часу вона видозмінюється під впливом різних факторів та подій, які трапляються у світі та в межах нашої країни. Наукове дослідження даної проблеми є важливим і актуальним, тому що соціальна дистанція провокує появу таких соціальних проблем, як ксенофобія, шовінізм, ксеноцентризм тощо. Отже соціальна дистанція є однією з актуальних наукових проблем та досліджується в Україні протягом багатьох років, але варто відзначити, що на місцевому рівні дослідження даної теми є фрагментарними або вони відсутні взагалі. Саме тому автором було обрано визначити соціальну дистанцію молоді Луганської області. Акцент на молоді був зроблений тому, що саме молодь – це велика суспільна демографічна категорія (станом на 01.01.2020 чисельність молоді в Україні складає 10,555,065 осіб) (Державна служба статистики України, 2020), яка є носієм культурного, освітнього та фізичного потенціалу суспільства, вільна від стереотипів минулого, має певні амбіції та здібності у різних напрямках людської діяльності, а головне – молодь виступає рушієм суспільного відтворення та зачинатором загального розвитку та змін.

Мета і завдання дослідження.

Метою статті є визначення рівня соціальної

дистанції серед представників молоді Луганської області та розробки рекомендацій щодо подальшого вирішення даної наукової проблеми.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Занурюючись у вивчення проблеми соціальної дистанції, слід зауважити, що у сучасній соціологічній теорії поняття соціальної дистанції трактується як певний ступінь близькості та віддаленості людей по відношенню один до одного та до представників різних соціальних, етнічних, професійних, релігійних груп тощо. Серед відомих вітчизняних та зарубіжних науковців, соціологічних інститутів, які займалися дослідженням проблеми соціальної дистанції та зробили вагомий внесок у науку, слід виділити Р. Парка, який ввів поняття соціальної дистанції для розуміння расових відносин та міського населення (Park, 1924), Е. Богардуса, який розробив відому на весь світ шкалу соціальної дистанції для визначення типу соціальних контактів по відношенню до різних соціальних груп (Bogardus, 1926), Н. Паніну, яка вперше адаптувала та застосувала шкалу Богардуса до українських умов та провела масштабне дослідження дистанційних тенденцій серед громадян України у 1992 році, виявивши ксенофобські настрої до всіх «чужих» (Panina, 2004), П. Сорокін, що визначив соціальну дистанцію відмінністю соціальних страт (Сорокін, 1992), В. Паніотто, який займався дослідженням динаміки ксенофобії й антисемітизму в Україні у період з 1994 по 2007 рр. (Паніотто, 2008), Київський міжнародний інститут соціології, провівши дослідження міжетнічних упереджень в Україні, дає нам змогу ознайомитися з такими результатами: «Найнижчий рівень етнічних упереджень в Україні до українців, білорусів і росіян, найвищий – до африканців і ромів. За рік (з вересня 2018) рівень ксенофобії дещо знизився з 4,2 до 4,0. Взагалі ж з 1994 до 2007 року рівень ксенофобії в Україні зростав (у 2007 він був найвищим за весь час спостережень), з 2008 до 2013 дещо знизився, в період після анексії Криму і війни на Донбасі з 2014 до 2018 трохи зріс і повернувся до рівня 2013 року» тощо (Міжетнічні упередження в Україні, 2019).

Головним чином слід приділити увагу науковим роботам Е. Богардуса та Н. Паніної, адже вони були узяті за основу

для проведення нашого дослідження. У 1924 р. Е. Богардус почав розробляти методику створення шкали соціальної дистанції. Шкала соціальної дистанції Е. Богардуса вимірює ступінь розуміння та близькості людей один до одного, яка характеризує та формує соціальні відносини (Bogardus, 1925). Сутність даної методики передбачає

вибір респондентом певного типу соціальних відносин, у які б він зміг вступити з представниками тих чи інших соціальних груп. В результаті науковець виділив сім типів соціальних відносин, розташованих по принципу близькості – віддаленості та характеризує рівень близькості соціальних відносин (табл. 1) (Panina, 2004):

Табл. 1

Типи соціальних відносин

1 тип	“близька співблизькість на основі шлюбу”, “взяв би шлюб”;
2 тип	“прийняв би як члена свого клубу як партнера товариша”, “як близького товариша”;
3 тип	“прийняв би як сусіда, що мешкає зі мною на одній вулиці”, “як того, що мешкає у сусідній (окремій) кімнаті, квартирі”;
4 тип	“прийняв би як працівника того самого підприємства, де працюю я”, “працював би в одному офісі”;
5 тип	“прийняв як громадянина могої країни”, “лише як випадкового співрозмовника”;
6 тип	“прийняв би лише як нізачега до могої країни”;
7 тип	“виключив би з могої країни”, “вигнав би геть зі своєї країни”.

Е. Богардус описав низку індексів, які обчислюються на підставі відповідей респондентів: індекс якості соціальних контактів, індекс дистанції соціальних контактів, індекс рангу соціальних контактів, індекс расової дистанції, індекс національної дистанційованості тощо (Panina, 2004).

У 1990 р. Н. Паніною була здійснена апробація шкали соціальної дистанції Е. Богардуса та вперше застосувалася в Україні (Panina, 2004). У ході апробації авторка видозмінила формулювання, які визначають мінімальну та максимальну дистанції на більш прийнятні для українців: “Поріднився б, узявши шлюб” – “Допустив би як члена сім’ї” і “Вигнав би геть зі своєї країни” – “Не пускав би в країну”. У ході багаторічних досліджень Н. Паніна отримала досить цікаві результати, які показали досить високий рівень ксенофобії, ізоляційності, підозрливості та віддаленості по відношенню до інших національностей та народів (Panina, 2004).

Ознайомившись з вищевказаними науковими працями та проаналізувавши їх зміст, ми маємо змогу провести подібне соціологічне дослідження на регіональному

рівні, порівняти результати власного проведеного дослідження з результатами вже існуючих, зробити внесок у наукову новизну по даній темі, а також віднайти шляхи вирішення поставленої проблеми, ґрунтуючись на отриманих нами результатах дослідження.

Методологія та методи.

Було проведено дослідження «Молодь Луганської області: соціокультурний проект» («Соціокультурний портрет молоді Луганської області – 2020», 2020), генеральна сукупність якого складає 173434 особи, та за відповідними розрахунками вибіркова сукупність складає 418 осіб. При зборі первинної соціологічної інформації був застосований метод анкетування. Під час анкетування було опитано 418 осіб молоді, серед яких жінок – 241, чоловіків – 175; які навчаються в школі/ліцеї – 49 осіб, серед них жінок – 29, чоловіків – 20; навчаються в коледжі/університеті – 121, серед них жінок – 80, чоловіків – 39; які навчаються та працюють – 57, серед них – жінок – 36, чоловіків – 21; які працюють кваліфікованим робітником – 19, серед них жінок – 3, чоловіків – 16; які працюють у бюджетній сфері – 109, серед них – жінок – 78, чоловіків – 31; які

працюють на себе/самозайняті/ведуть бізнес – 24 -7 жінок та 17 чоловіків; фермери – 3 – серед них – 3 чоловіків; тимчасово не працюють – 27, серед них 5 –жінок та 22 – чоловіків; інші – 9 осіб. Опитані проживають/ працюють/навчаються у Марківському, Міловському, Білокуракінському, Троїцькому, Новоайдарському, Біловодському, Новопсковському, Сватівському, Станично-Луганському, Попаснянському, Старобільському та Кремінському районах, а також у місті Лисичанську, Северодонецьку та Рубіжному. Щодо питань стосовно соціальної дистанції, то у дослідженні була використана спрощена методика Е. Богардуса для вимірювання ступеня соціальної дистанційованості респондентів щодо представників окремих соціальних груп. Сутність методики полягає в тому, що респондентові пропонують відзначити типи соціальних контактів, у які б він вступив із представниками тієї чи іншої соціальної групи. Спектр відповідей, запропонованих респондентові, був сформований на підставі результатів попередньої експертної процедури (Panina, 2004).

Результати дослідження.

В даному дослідженні використовується спрощена шкала соціальної дистанції, яка обмежується всього трьома варіантами

відповідей: «Я згоден(а) спілкуватися з ними особисто», «Я згоден(а) прийняти їх у суспільстві, але хотів(ла) би уникати особистого спілкування» та «Не хочу, щоб вони взагалі були в нашому суспільстві». В якості соціальних груп було обрано не лише національні меншини, як найчастіше прийнято застосовувати в українській та зарубіжній науковій практиці, а й соціальні групи маргінального характеру та представників сексуальних меншин. Для даного дослідження була обрана термінологія інтерпретації соціальної дистанції Н. Паніної (Панина, 2005). В ній визначені наступні типи дистанції як передумова формування рівня національної толерантності: ідентичність – толерантність – відособленість – ізоляція – ксенофобія. Проте через те, що шкала використана у спрощеному вигляді, коефіцієнт дистанції вирахувати неможливо, тому для даного дослідження в якості індексів використовуються відсотки. Таким чином, обраний кроку 20%: ідентичність від 100 до 80%, толерантність від 79 до 60 %, відособленість від 59 до 40%, від 39 до 20 % ізоляція та від 19 до 0 % ксенофобія. Ця шкала була використана для відповіді «Я згоден(а) спілкуватися з ними особисто» і виражає особистісну дистанцію. Таким чином, жодна соціальна група не є ідентичною луганській молоді цілком (табл. 2).

Таблиця 2

Розподіл відповідей на питання: «Нижче вказані деякі соціальні групи. Зазнач у кожному рядку своє ставлення до них: чи готовий (а) ти спілкуватися, прийняти у суспільство кожна з них?» (у %)

	Я згоден(а) спілкуватися з ними особисто	Я згоден(а) прийняти їх у суспільстві, але хотів(ла) би уникати особистого спілкування	Не хочу, щоб вони взагалі були в нашому суспільстві
Жителі Євросоюзу	84,2	11,2	4,5
Росіяни	79,9	15,1	5,0
Роми або, як їх ще називають, цигани	35,2	43,8	21,1
Люди нетрадиційної сексуальної орієнтації	41,6	29,4	28,9
Люди з іншим кольором шкіри	80,4	14,6	5,0
Люди, які зловживають алкоголем	12,4	38,0	49,5
Наркозалежні	7,4	24,4	68,2
Люди, які перебували в місцях обмеження волі	18,9	46,7	34,4
Люди, які живуть з ВІЛ/СНІД	47,6	38,3	14,1
Багатодітні сім'ї	84,4	14,1	1,4
Люди з інвалідністю	87,6	10,0	2,4
Переселенці з тимчасово окупованих територій	88,5	9,6	1,9
Військовослужбовці	71,1	21,5	7,4
Люди, які хворіли на COVID-19	66,0	24,6	9,3

За шкалою Н. Паніної, молодь Луганської області ідентифікує себе з такими соціальними групами як «переселенці з тимчасово окупованих територій, ВПО» (88,5%), «люди з інвалідністю» (87,6%), «багатодітні сім'ї» (84,4%), «жителі Євросоюзу» (84,2%), «люди з іншим кольором шкіри» (80,4%).

Толерантно (у парадигмі соціальної дистанційованості це значення інтерпретується як «свої») молоді люди ставляться (межує з ідентичністю) до росіян (79,9%), військовослужбовців (71,1%) та людей, які хворіли на COVID-19 (66,0%). Відособленість (не зовсім свої, але і не зовсім чужі) луганська молодь проявляє до людей, які живуть з ВІЛ/СНІД (47,6%) та людей з нетрадиційною сексуальною орієнтацією (41,6%). Бажають ізолюватись (до деяких соціальних груп це значення може інтерпретуватись як «досить чужі») від ромів (35,2%). Ксенофобські (інтерпретується як «зовсім чужі») почуття у молоді викликають люди, які перебували у місцях обмеження волі (18,9%) та люди, які зловживають алкоголем (12,4%), а також наркозалежні (7,4%).

Якщо проаналізувати табл. 1, то можна виявити, що майже 68,2% з числа молоді бажають уникнути особистого контакту з людьми, які є наркозалежними. Кожен другий з опитаних не бажає бачити в суспільстві людей, які зловживають алкоголем (49,5%). Також майже кожен третій респондент не бажає бачити в українському суспільстві людей, які перебували в місцях позбавлення волі та людей з нетрадиційно сексуальною орієнтацією, а представників ромської національної меншини – кожен п'ятий учасник дослідження.

Таким чином, ми отримали очікувані результати, що молодь Луганської області ідентифікує себе з жителями Європейського Союзу, має толерантне відношення до інвалідів, людей хворих на COVID-19 та ВПО, а також виключає із суспільства маргінальні групи людей, представників сексуальних меншин тощо. Отже, провівши наукове дослідження та проаналізувавши отримані результати, ми

можемо стверджувати, що представники учнівської молоді мають середній рівень соціальної дистанції.

Висновок. У ході дослідження соціальної дистанції молоді Луганської області та отримавши досить цікаві результати можна зробити наступні висновки:

Соціальна дистанція – це уявна межа, яку люди прокладають між собою, що сформована під впливом власних вподобань, інтересів, ідеалів, стереотипів, суспільної думки та характеризується масовістю. Вона впливає на суспільні відносини між представниками тих чи інших соціальних груп та формує уявну близькість або віддаленість між ними.

Аналізуючи дослідження та наукові публікації попередніх років стосовно соціальної дистанції, ми можемо простежити, як вона формувалася та змінювалася протягом тривалого часу, порівняти результати досліджень та зіставити з власними. Отже, було виявлено, що для сучасної молодої людини, яка проживає на території Луганської області, мають значення міцні соціальні зв'язки, вона є толерантною до різних національностей та соціальних груп, проте вважає чужими та має соціальну віддаленість до ромів та представників маргінальних груп (люди, які перебувають або перебували в місцях позбавлення волі, які зловживають алкоголем та наркозалежні) і сексуальних меншин. Це дає нам змогу встановити, що для молоді Луганської області характерний середній рівень соціальної дистанційованості, що не досягає критичного рівня та є більш-менш допустимим у суспільстві.

Окрему увагу варто приділити відношенню молоді до жителів Євросоюзу та представників сексуальних меншин, адже, на думку автора, воно є парадоксальним. Загалом із отриманих результатів дослідження «Соціокультурний портрет молоді Луганської області» ми бачимо, що молодь Луганської області має низький рівень громадянської та громадської участі, що обумовлюється низьким рівнем інформованості стосовно місцевої демократії, має аполітичні настрої, не

готова відстоювати власні інтереси та ідеї, веде пасивний спосіб життя, проводячи більшість свого вільного часу у соціальних мережах, що значно впливає на їх світосприйняття та самоідентифікацію. Як було зазначено раніше, 84,2% респондентів ідентифікують себе з «жителями Євросоюзу» та мають досить позитивне та толерантне відношення до їх представників, але, можна припустити, що більшість з опитаних взагалі ніколи не бували за кордоном та не контактували з представниками даної соціальної групи, а їх відношення сформовано бажанням наблизитися до їх способу та умов життя та, головним

чином, процесом європейської інтеграції в Україні. Такі ж висновки можна зробити й у випадку з відношенням молоді до сексуальних меншин, де 28,9% опитаних мають ксенофобське ставлення до їх представників, адже, можна стверджувати, що їх ставлення до них є упередженим і сформовано під впливом суспільних стереотипів, а також обумовлено низьким рівнем світогляду і вузьким кругозором. Перспективи подальших досліджень полягають у дослідженнях соціальної дистанції як у інших областях, так і на місцевому рівні та потребують розробки низки рекомендацій щодо подальшого вирішення даної наукової проблеми.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- «Соціокультурний портрет молоді Луганської області – 2020». URL: https://dszn.loga.gov.ua/upload/editor/gendernij_pasport_luganskoj_oblasti_20-12-2019.pdf
- Emory S. Bogardus. Social Distance and Its Origins. *Journal of Applied Sociology*. 1925. 9. Retrieved from https://brocku.ca/MeadProject/Bogardus/Bogardus_1925b.html
- Emory S. Bogardus. Social Distance in the City. *Proceedings and Publications of the American Sociological Society*. 1926. 20. Retrieved from https://brocku.ca/MeadProject/Bogardus/Bogardus_1926.html
- Panina N. V. Social distance, ethnic installation and national tolerance in Ukraine. *Individual and Society*. 2004. Vol. 7. № 2. Retrieved from <http://www.clovekaspolocnost.sk/jquery/pdf.php?gui=FKG3J6KLWU1FS16E8HSX77N5>
- Park R. E. The Concept of Social Distance as Applied to the Study of Racial Attitudes and Racial Relations. *Journal of Applied Sociology*. 1924. № 8.
- Паніотто В. Динаміка ксенофобії і антисемітизму в Україні (1994–2007). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2008. № 1.
- Державна служба статистики України. Чисельність молоді в Україні у віці 14–34 роки. URL: <https://dismp.gov.ua/stat/younght-count-ua/?gen=all,men,women&age=14-34>
- Міжетнічні упередження в Україні, вересень 2019. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=904&page=1>
- Сорокин П. Социальная стратификация и мобильность. «Человек. Цивилизация. Общество». (Серия «Мыслители XX века»). Москва, 1992.
- Панина Н. В. Социологический мониторинг. Украинское общество 1994–2005: год перелома. Киев, 2005. URL: http://socioline.ru/_seminar/library/misc/panina_vvedenie.php

REFERENCES

- «Sociokulturnyj portret molodi Lughanskoj oblasti – 2020» [«Socio-cultural portrait of the youth of Luhansk region – 2020»]. URL: https://dszn.loga.gov.ua/upload/editor/gendernij_pasport_luganskoj_oblasti_20-12-2019.pdf [in Ukrainian].
- Chyseljnistj molodi v Ukrajinі u vici 14–34 roky [The numerosity of young people in Ukraine aged 14–34]. *Derzhavna sluzhba statystyky Ukrajinjy – State Statistics Service of Ukraine*. URL: <https://dismp.gov.ua/stat/younght-count-ua/?gen=all,men,women&age=14-34> [in Ukrainian].
- Emory S. Bogardus. (1925). Social Distance and Its Origins. *Journal of Applied Sociology*, 9. Retrieved from https://brocku.ca/MeadProject/Bogardus/Bogardus_1925b.html
- Emory S. Bogardus. (1926). Social Distance in the City. *Proceedings and Publications of the American Sociological Society*. 20. Retrieved from https://brocku.ca/MeadProject/Bogardus/Bogardus_1926.html
- Mizhetnichni uperedzhdennja v Ukrajinі, veresenj 2019 [Interethnic preconception in Ukraine, September 2019]. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=904&page=1> [in Ukrainian].
- Sorokin, P. (1992). Social'naja stratifikacija i mobil'nost' [Social stratification and mobility]. «Chelovek. Civilizacija. Obshhestvo». (Serija «Mysliteli XX veka»)– "Person. Civilization. Society". (Series "Thinkers of the XX century"). Moskva [in Russian].
- Panina, N. V. (2005). Sociologicheskij monitoring. Ukrainское obshhestvo 1994–2005: god pereloma [Sociological monitoring. Ukrainian society 1994–2005: a turning point]. Kyiv. URL: http://socioline.ru/_seminar/library/misc/panina_vvedenie.php [in Russian].
- Panina, N. V. (2004). Social distance, ethnic installation and national tolerance in Ukraine. *Individual and Society*, 7 (2). Retrieved from <http://www.clovekaspolocnost.sk/jquery/pdf.php?gui=FKG3J6KLWU1FS16E8HSX77N5>

Park, R. E. (1924). The Concept of Social Distance as Applied to the Study of Racial Attitudes and Racial Relations. *Journal of Applied Sociology*, 8.

Paniotto, V. (2008). Dynamika ksenofobiji i antysemityzmu v Ukrajinі (1994–2007) [Dynamics of xenophobia and anti-Semitism in Ukraine (1994–2007)]. *Sociologhija: teorija, metody, marketyngh, 1 – Sociology: theories, methods, marketing, 1* [in Ukrainian].

Kotelenets Kateryna

Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-1921-0572>, lnu.katemix@gmail.com

Kondratiuk Olena

Applicant, lnu.katemix@gmail.com

Стаття надійшла / Article arrived: 19.01.2021

Схвалено до друку / Accepted: 15.03.2021

Олеся Гудзенко

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Дім формату «life-work-leisure» в актуальних пандемічних умовах: соціологічний вимір

Неочікувані зміни, ризики та обмеження, які виникли в умовах пандемії COVID-19, призвели до трансформаційних перетворень соціального порядку багатьох суспільств. Ефекти пандемії відтепер простежуються у всіх сферах життєдіяльності сучасної людини. Звичний порядок повсякденного життя, критерії релевантності та інтерпретаційні схеми пояснення актуальних подій, необхідні для життя і взаємодії в суспільстві, піддаються суттєвим змінам і формують «нову реальність». Соціологічний дискурс відразу відреагував на онтологічні зрушення емпіричними дослідженнями ефектів пандемії в сфері віддаленої праці і дистанційної освіти, гендерної проблематики і домашнього насильства, практик підтримки здоров'я, гігієни, проведення дозвілля та нових форм соціальності тощо.

Ситуація пандемії актуалізувала увагу дослідників до повсякденного життя людини, яке стало більш локалізованим у приватному просторі дому. Сформовані нові соціальні умови змусили переглянути вимоги до житлового простору. Питання комфортного планування та власної безпеки, можливість працювати і реалізувати право на освіту, розвиватися і розважатися стали ще актуальнішими і визначальними цінностями в організації повсякденного життя сучасної людини.

Поєднання різних функціональних сфер в єдиному житловому просторі призвели до трансформації сприйняття дому як тільки приватної рекреаційної зони. Дана робота присвячена дослідженню впливу наявних соціокультурних умов на процеси зміни ставлення городян м. Дніпро до приватного простору дому в новому форматі, який поєднує повсякденність побуту, роботи та дозвілля. З метою фіксації зміни сприйняття домашнього простору в сучасних пандемічних умовах було проведено емпіричне дослідження методом глибинного інтерв'ю. Отриманні результати засвідчили суттєву трансформацію уявлень стосовно організації повсякденного життя і житлового простору сучасної людини в актуальних умовах.

Ключові слова: дім, приватний простір, пандемія, «відчуття дому», дистанційна освіта, праця онлайн, ефекти пандемії

Olesya Gudzenko

Oles Honchar Dnipro National University

Home in the format of «life-work-leisure» in modern pandemic conditions: a sociological dimension

Unexpected changes, risks and constraints that have arisen in the context of the COVID-19 pandemic have led to transformational changes in the social order of many societies. The effects of the pandemic can now be traced in all spheres of modern life. The usual order of everyday life, the criteria of relevance and interpretive schemes for explaining current events, necessary for life and interaction in society are subject to significant changes and form a "new reality". Sociological discourse immediately responded to ontological shifts with empirical research on the effects of the pandemic in teleworking and distance education, gender and domestic violence, health practices, hygiene, leisure, and new forms of sociality.

The pandemic situation has brought to the attention of researchers the daily life of man, which has become more localized in the private space of the home. The new social conditions have forced us to reconsider the requirements for living space. Issues of comfortable planning and personal safety, the ability to work and exercise the right to education, development and entertainment have become even more relevant and defining values in the organization of everyday life of modern man.

The combination of different functional areas in a single living space has led to the transformation of the perception of home as a private recreation area. This work is devoted to the study of the impact of existing socio-cultural conditions on the processes of changing the attitude of the citizens of Dnipro to the private space of the house in a new format that combines everyday life, work and leisure. An empirical study of in-depth interviews was conducted to capture changes in the perception of home space in today's pandemic environment. The obtained results testified to a significant transformation of ideas about the organization of everyday life and living space of modern man in the current conditions.

Keywords: house, private space, pandemic, «home feeling», distance education, online work, pandemic effects

Постановка проблеми

«Дім – це місце відпочинку і спілкування з близькими людьми». Це традиційне визначення, яке було до певного часу домінуючим в уявленнях більшості українців, під впливом сучасних ризиків починає суттєво змінюватися. Відношення до дому як до приватного повсякденного простору та рекреаційної зони зазнало певних зрушень, особливо в ситуації пандемії COVID-19. Із зміною суспільного устрою неминуче трансформувалася повсякденний світ людини, його ціннісні орієнтації, відношення та ставлення до речей, практики здійснення різних видів діяльності, спосіб та стиль життя.

Карантинні обмеження внесли певні зміни в організацію повсякденного життя сучасної людини, поєднавши декілька сфер життєдіяльності в єдиному приватному просторі дому. Так, за інформацією аналітичного центру Cedos, до пандемії відносно незначна частина населення у світі працювала дистанційно на постійній основі. За оцінками МОП, 8% світової робочої сили, або приблизно 260 мільйонів працівників постійно працювали вдома до пандемії COVID-19. Для країн ЄС у 2019 році частка дистанційних працівників у віці 15–64 років становила лише трохи більше 5% і залишалася такою протягом останнього десятиліття; щоправда, дещо зросла частка тих, хто іноді працював удома: з 6% у 2009 році до 9% у 2019 році. За даними Євростату, серед країн-членів ЄС найбільшу частку віддалених працівників мали Нідерланди та Фінляндія (14% зайнятих людей, які зазвичай працювали з дому у 2019 році), за ними йдуть Люксембург та Австрія (де 12% та 10% відповідно). Навпаки, найнижчі показники були зареєстровані в Болгарії (менше 1%), Румунії (1%), Угорщині (1%), Кіпрі (1%), Хорватії та Греції (обидві країни — 2%) (Філіпчук, 2020). Віддалена праця вдома пояснюється як більш економічно вигідна для роботодавців, тому швидких змін і повернення до минулого формату не варто очікувати. «Майже 84% компаній довелося швидко запроваджувати цифрові технології та режим віддаленої роботи для своїх працівників. Очікують, що близько 44% так і працюватимуть дистанційно, навіть коли вже можна буде повернутися назад до офісів» (Зануда, 2021).

Зважаючи на дані, наведені вище, тенденція до створення нової форми поєднання приватного життя та праці і дозвілля в єдиному житловому просторі буде зберігатися, саме тому актуальним до сучасних умов є дослідження дому в форматі «life-work-leisure».

Аналіз досліджень і публікацій.

Дослідження приватного простору дому як соціокультурного феномену не є традиційним для соціології. Скоріше, можна говорити про симптоматичну актуалізацію цієї проблематики у зв'язку з більш звичними для соціології проблемами (занепад традиційного суспільства, гендерна проблематика, функції сім'ї, ресоціалізація солдатів тощо). Це свідчення того, що значення дому визнавалося, але, так би мовити, «екзистенційно», тобто з точки зору життя як прагматичної реальності. Саме приналежністю до повсякденного життєвого світу можна пояснити те, що дім довгий час не ставав предметом соціологічної рефлексії.

Дім, точніше його концептуалізацію, можна представити як певний синтез різних підходів не тільки в соціологічній сфері, але й в працях багатьох урбаністів та архітекторів, етнографів та істориків. Проблематика «дім–людина» в різних вимірах час від часу опинялася в центрі уваги відомих філософів екзистенціалістів, що цікавилися повсякденним життям людини у світі (М. Гайдеггер, М. Еліаде, Ж. Дерріда) (Ручка та Скокова, 2008).

Безпосередній інтерес до проблеми дому ми знаходимо у представників формальної соціології: Г. Зімеля і Ф. Тьонніса. Цінним в феноменологічній спадщині досліджень дому є роботи А. Шюца, оскільки саме він намагається концептуалізувати поняття «дім» в руслі соціології повсякденності, підкреслюючи різноманіття суб'єктивних сенсів і прочитань, звертаючись при цьому до пошуку інтерсуб'єктивності, передусім, через розгляд символічного значення дому. До кінця ХХ століття модель будинку як вираження «внутрішнього затишку» і зовнішня форма «Я» людини стала провідною, а в роботах теоретиків постмодернізму.

Серед російських авторів, що активно займаються даною проблематикою, необхідно зазначити: Т. Андрєєву, О. Байбуріна, Г. Башляра,

В. Козирькова, С. Климову, Б. Гладарева, В. Лелеко, О. Разову, Л. Шпаковську, В. Щукіна.

Українські дослідники також активно займаються питаннями дослідження проблем простору дому та приватності. Серед головних авторів можна виділити: І. Ковальову, О. Даниленко, А. Ручку, Л. Скокову, А. Петренко-Лисак, О. Ходус, О. Зубарева, І. Денисенко.

Мета дослідження полягає в емпіричній фіксації відношення українців до приватного простору дому в новому форматі поєднання повсякденного побуту, роботи і дозвілля в актуальних пандемічних умовах.

Виклад основного матеріалу.

В процесі розвитку суспільства «дім» завжди мав для людини і його оточення визначальне символічне значення. Процеси модернізації поглибили цю значимість і це призвело до виникнення ефекту доместикації всього суспільства і, відповідно, до універсалізації поняття дому. В соціологічному дискурсі доместикація суспільства призвела до переходу від теорії глобалізації до теорії глокалізації, в якій домінуючими темами стали приватна сфера, повсякдення, цінності сімейного життя, роль малих громад в механізмах перетворення суспільного простору (Козырьков, 2010).

Незалежно від матеріального втілення житлового простору (будинок/квартира/заміський будинок), дім є соціокультурною цінністю для його мешканців, оскільки наповнений символічними та оціночними значеннями, пов'язаними з біографічним досвідом, перебігом соціалізації, різноманітними життєвими подіями в соціальному оточенні (Ручка та Скокова, 2008). Житловий простір сучасної людини містить широкий спектр символічних змістів та емоційного забарвлення. Ці символічно-емоційні сенси відношення до простору дому залежатимуть як від макросуспільного контексту (матеріально-технічний розвиток суспільства, історичний період, суспільні ризики та трансформації тощо), так і від мікросоціальної оптики (індивідуально-типові уявлення про дім, класові, професійні та статеві-вікові корелянти).

Дім, будучи локусом приватної повсякденності, в сучасних пандемічних умовах реалізує не тільки біологічну

і соціальну функцію життєдіяльності людини, але й формує значно новий формат соціального буття людини. Дім завжди асоціювався суто зі «своїм», ніби відгородженим від зовнішнього світу, життєвим простором і водночас був інтегруючою ланкою в загальній картині світу (Петренко-Лисак, 2013). Основною функціональною значимістю дому стає не тільки належність приватного простору для його мешканців, а й безпека і відчуття захисту, що межує з функцією підтримання карантинних обмежень.

Процеси доместикації суспільної свідомості, які розпочалися ще в ХХ столітті, проявилися, на думку російського вченого В. Козирькова (2006), в різних соціокультурних моделях дому:

1) індивідуально-ностальгічна модель дому. Дім є вираженням «внутрішнього затишку» і ототожнюється, насамперед, зі сферою приватного життя. Модель «Мій дім – моя фортеця», сформована як теза англійського юриста Е. Кок (1552р. – 1634р.), суттєво не змінилася. Родинний дім є первинним соціокультурним простором, який дозволяє об'єднати в собі інші елементи життєвого світу в процесі формування та відтворення атрибутивних властивостей і якостей людини;

2) публікована модель дому. У публікованій моделі житловий будинок не відділяється від публічної сфери суспільства, а розглядається її продовженням або невіддільним елементом. Це може бути вплив громадських інститутів і держави на порядок доступу до житла, правила експлуатації житла і процедури плати за проживання, використання житлово-комунальних послуг. Панування публічної сфери над приватним, з одного боку, призводить до закріплення відкритості сфери приватного життя, а з іншого боку – до створення спеціальних інститутів і організацій для контролю над приватною сферою;

3) органічна модель. У цій моделі житловий простір ототожнюється з екологічною нішею або вважається самою цією нішею. Це вже не соціально-публікована модель, а більш природно-публікована. Соціальні елементи в цій конструкції будинку зникають – її витісняє біотичний і духовний зміст людини та його природного оточення;

4) гендерна модель дому. Специфіка стосунків між чоловіками і жінками усередині і зовні дому, їх зв'язок з житлом розкривається у рамках цієї моделі. Будинок є не тільки простором приватного життя (більш зосередженим на ролі жінки в функціонуванні дому), але і більш широким полем суспільних відносин, що включає в себе виконання публічних функцій, в яких беруть участь чоловіки (виконання ролі «годувальника», ремонт житла, реалізація функції прийому гостей, представницька функція в діалозі з різними органами влади, функція захисту будинку, соціалізаційно-освітня функція).

Соціальні умови, створенні пандемією, фактично посилюють процеси публізації житлового простору. Віддалена робота, дистанційна освіта, проведення дозвілля вдома, комунікаційні технології і соціальні мережі створюють приватний простір дому більш прозорим. В. Козирьков (2009) вважає, що саме крайня форма розвитку індивідуалізованої моделі дому призводить до перетворення її в протилежність – публізовану модель і ностальгію за попередньою.

Таким чином, онтологічні передумови, пов'язані з карантинними обмеженнями, актуалізували інтерес до соціологічного виміру сприйняття сучасною людиною житлового простору дому в форматі, який поєднує в собі не тільки приватний простір повсякдення, але й сферу праці та дозвілля.

Для реалізації зазначеної мети було проведено емпіричне дослідження із застосуванням методу глибинного інтерв'ю (2020 р.). Інформантами стали мешканці м. Дніпро (N=9), які проживають в різних типах житлових помешкань з різною формою власності. Відповіді інформантів надруковано мовою оригіналу.

Опитувальник інтерв'ю був умовно розділений на три блоки з врахуванням питань стосовно поєднання побуту/роботи/дозвілля:

1) просторово-територіальний вимір дому. Цей блок запитань включав в себе задоволеність побутовим облаштуванням дому, практики зміни житлового простору, просторове маркування та зонування житла, функціональні характеристики дому, його відповідність нормам комфорту і зручності;

2) аксіологічний вимір – запитання стосовно відчуття захищеності та безпеки, відчуття усамітнення та особисто-приватного простору, можливість отримання емоційного задоволення, релаксації від перебування вдома, провідні життєві стратегії та цінності, пов'язані з домом, плани на майбутнє щодо дому;

3) соціальний вимір – питання стосовно комунікативних практик мешканців спільного жилого простору, стан задоволеності своїми домашніми умовами для віддаленої роботи/дистанційного навчання, відношення до сусідів, проведення дозвіллевих практик.

В рамках даної роботи наведемо найбільш типові і розповсюджені відповіді стосовно відношення містян до простору дому в умовах пандемії та карантинних обмежень. Результати інтерпретації розпочнемо з просторово-територіальних характеристик дому.

Всі інформанти називають комфорт – головною умовою свого житлового простору дому, особливо в сьогоденні, коли потрібно поєднувати його з роботою. Так, наприклад, наведемо декілька відповідей:

«Существенно наш режим при коронавирусе не поменялся. Наш дом для нас остаётся комфортным – у нас есть сад, беседка и территория возле дома. Это сейчас очень важно» (Світлана, 27 р., власний будинок, проживає з чоловіком та дитиною).

«В сегодняшней ситуации воспринимаешь комфорт уже по-другому. Сейчас комфортно – если никто никому не мешает учиться, работать, отдыхать в одном общем пространстве дома». (Олена, 48 р., проживає в будинку чоловіка).

Респонденти відмічають важливість наявності у домі всіх життєво необхідних складових – опалення, гарячої води, газо- та електропостачання. Проте після перерахунку цих основних стандартних характеристик спостерігається наявність суттєвих розбіжностей у вимогах, які висуваються до дому, аби мати змогу називати його «комфортним». Так, для мешканців приватного будинку важливим виявляється розмір присадибної ділянки біля дому: «чтоб я могла там с ребенком погулять или просто поставит мангал для шашлыков, выращивать зелень (смеется)» (Світлана, 27 років, власний будинок,

проживає з чоловіком та дитиною).

Для багатопверхового – наявність ліфту та відсутність перебоїв у його роботі: «главное – чтоб с лифтом, а то пешком на 9 этаж не очень охота...» (Максим, 25 років, проживає у квартирі батьків із братом).

Всі інформанти серед основних ознак комфортності житла відзначали наявність швидкісного інтернету, проживання недалеко від «центру» – місця, де можна робити покупки або розважатися. Навіть в умовах карантинних обмежень інформанти зазначали, що для комфорту важливо мати змогу вийти прогулятися на свіжому повітрі. Універсальних умов, які можна було б назвати комфортними абсолютно для всіх, практично немає. Адже сучасний індивід сприймає дім як індивідуально структурований та сформований саме під його власні потреби простір, а отже, функціональні вимоги до дому будуть визначатися індивідуальними характеристиками індивідів – їх місцем роботи, сферою діяльності, віком, дозвілєвими практиками. Однак, ситуація з карантинними обмеженнями робить відношення до дому з точки зору комфортності дещо типовим.

Цікаві висновки отримали щодо тих інформантів, які орендують житло.

Респондент Дмитро взагалі відмовився визначати універсальні комфортні вимоги до дому, адже проводив до пандемії там дуже мало часу і розглядав його переважно як простір для сну та відпочинку. Дмитро знімає квартиру в спальному районі, а на роботу добирається майже годину.

«Ты находишься дома два часа утром и два часа вечером, потому люксовый вариант не ищешь, ищешь комфортный вариант под свои потребности. Я так и продолжаю работать, не смотря на карантин. Поэтому дома редко нахожусь» (Дмитро, 32 р., орендує квартиру). Саме так пояснює він вибір житла, головним критерієм для якого була наявність поряд рекреаційної зони відпочинку, щоб займатися бігом і ходити у вихідні на пікніки.

Таке максимально інтеріоризоване розуміння комфорту цілком відповідає сучасному постмодерністському сприйняттю дому як мобільного рухливого осередку перебування індивіду. На зміну прагненню людини придбати житло у власність

приходить прагнення отримати житло, яке винаймається там, де зручно, комфортно й фінансово вигідно. Дім стає мобільним, осілість замінюється мобільністю і номадичністю.

Такі тенденції впливають на те, що деякі індивіди перестають сприймати навіть свій дім як щось статичне і довготривале. Нездатність людини до планування і досягнення довготривалих цілей, життєвих стратегій і підміни їх негайними, хай і не такими істотними, результатами, впливає на формування «короткострокової ментальності». Сьогодні, в нових умовах, незалежно від своїх бажань людина підлягає тиску обставин, які обумовлюють нестабільність та нестійкість її існування. В нових умовах не тільки масштабні соціальні задачі підмінюються особистими бажаннями та прагненнями, але й самі люди все частіше відмовляються від «довгострокової» ментальності на користь «короткострокової» (Бауман, 2005, с. 28). Ситуація з пандемією суттєво не змінила сприйняття дому з позиції «короткострокової ментальності».

«Поки що ми живемо в орендованій квартирі. Це варіант житла, який ми можемо собі забезпечити. Звісно, ми з чоловіком хотіли б жити у власній оселі, але це неможливо в нашій країні. Можливо, звісно (сміється), але тільки не за наші зарплати». (Ольга, 35 р., проживає з чоловіком і сином в орендованій квартирі).

Комфорт дому також проявляється в його функції відчуття безпеки і захищеності. Актуальні тенденції, пов'язані з пандемією, цілком вписуються в постмодерний тип свідомості сучасних індивідів. «Суспільство ризику» стало сприйматися як перманентний стан «нової реальності», в якій людина перестала відчувати себе господарем та творцем зовнішніх умов свого існування. Емоційний стан наповнюється відчуттям безсилля, бажанням втекти від реальності, станом глибокої невизначеності та розгубленості.

Протягом основної частини карантинних обмежень компанія Research & Branding Group реалізувала проект «Rubicon», що представляє собою дослідження емоцій та почуттів українців в умовах соціальної ізоляції. В цілому, за даними R&B Group, українці на карантині переживають чималу

гаму емоцій: від оптимізму до безвиході, від тривоги до надії, від страху до впевненості. Отриманні результати скоріше свідчать про переважання негативних емоцій. Хоча на початку карантинних обмежень домінуючими були позитивні, про що свідчать дані результатів опитування «Емоції і поведінка українців на карантині: спеціальний проєкт», проведеного Соціологічною групою «Рейтинг» (Емоції, 2020). Так, за даними R&V Group, найчастіше серед запропонованих емоцій українці відзначали відчуття тривоги (34%), розчарування (18%), страху (16%) та розгубленості (13%). Що стосується позитивних емоцій, то найбільш часто згадуваними були відчуття надії (37%) та оптимізму (24%). І це органічні емоції та відчуття за ситуації світової пандемії (Головицька, 2020).

Характеристики соціального життя сьогодення найкраще описуються через поняття фрагментарності, розірваності, децентрованості і дегуманізованості. Риси постмодернової невизначеності майбутнього (як індивідуального, міського, регіонального, так і в масштабах України) для нас стали перманентною буденністю (Бойко, 2019). В ситуації «суспільства ризику» і світової пандемії втрачається відчуття «онтологічної безпеки», яке асоціювалося раніше з домом. Починають набирати популярності нові тенденції, які ситуація пандемії лише посилює: втрата людиною контролю над соціальними процесами, відчуття незахищеності індивіда перед новітніми ризиками, які він не в змозі контролювати, і перед ситуацією невизначеності, в якій він повинен жити (Бек, 200). Відчуття безпеки і захисту, які раніше забезпечував житловий простір, в умовах «нових ризиків» стають ще більш актуальними. Однак, неможливість їх повного досягнення формує у індивідів почуття безсилля, незахищеності і невизначеності перед новітніми викликами навіть в просторі дому.

«До пандемії на вулицях було небезпечно, а в цій ситуації і подавно. Хіба добре облаштований будинок чи багатство дадуть відчуття безпеки перед невидимим ворогом – інфекцією. Але це зараз наша реальність, в якій ми живемо» (Олександр, 59 р., проживає у власній квартирі разом з дружиною).

«Зараз взагалі відчуття безпеки важко

досягти. І ситуація карантину, і високий рівень злочинності, безробіття та взагалі навіть дома ти відчуваєш, що повного захисту немає» (Людмила, 54 р., проживає в приватному будинку з чоловіком і дітьми).

Поняття комфорту іноді ототожнюється з поняттям свободи дій в рамках відведеного співмешканцям домашнього житлового простору. Стосовно питання «Чи відчуваєте Ви себе вдома вільними робити що Ви бажаєте?» одна із респондентів відзначила, що «дім – це те місце, де ти вільний, він тебе приховує від іншого. Ти можеш бути собою, ходити як захочеш – одягнутим чи ні, їсти як тобі зручно, спати, коли хочеш, бути нафарбованою чи ні і так далі. Головне – це відчуття цієї свободи.....» (Наталія, 50 р., проживає в квартирі з чоловіком і сином). На питання, чи змінилися ці відчуття в період карантину, інформантка зазначила, що «звісно це відчуття трохи втратило своє значення. Всі стали більше знаходитися вдома і кожному потрібен свій простір. Ми навіть в чергу спочатку ставали – хто піде до магазину чи викидати сміття».

Як і раніше, особисте та суспільне залишаються нерозривно пов'язаними, але життя людини стає вже не стільки взаємодією з суспільством, скільки «біографічними вирішеннями системних протиріч» (Бауман, 2005, с. 29). Тому деякі наші респонденти легко погоджуються на переїзд, часто змінюють своє місце проживання, від'їздять у відрядження, готові продати будинок, який на даний момент виступає їх домом, чи вже навіть опинялися в таких умовах.

«Я повинен був продати батьківську хату, щоб купити дочці квартиру. Це для нашої країни норма. Заробити на власну нерухомість дуже важко, навіть неможливо» (Олександр, 59 р., проживає у власній квартирі разом з дружиною).

«Я вважаю, що не надо «цепляться» за вещи, пусть даже это и твой дом» (Світлана, 27 р., власний будинок, проживає з чоловіком та дитиною).

«Да, моя работа связана с частыми переездами, поэтому покупку квартиры пока пришлось отложить» (Дмитро, 32 р., орендує квартиру).

Така тенденція пояснюється тим, що на формування «короткострокової» ментальності, згідно З. Баумана (2005),

вплинуло ставлення до праці. Аналізуючи епоху модерніті, соціолог відмічає присутність в ній тісного зв'язку між працею та капіталом, постійного існування умов, за якими працівники залежали від своєї праці, так як вона виступала першочерговим джерелом для існування. Ситуація з віддаленою роботою чи дистанційним навчанням не є тепер умовою, за якою працівники шукають собі житло територіально близьке до роботи. Робота та дім можуть бути територіально досить віддаленими, однак актуальним залишається і буде поглиблюватися цифрова нерівність. Оскільки в ситуації дистанційної праці важливим буде володіння цифровим капіталом (компетентності, навички та знання ІКТ-технологій) і наявність швидкісного інтернету.

Відповідаючи на запитання стосовно того, як розподілений житловий простір респондентів і чи є в них своя окрема спальня/кімната, де б вони розмістяться з віддаленою роботою, більшість відповіли, що не мають своєї власної кімнати, так як вимушені її поділяти з чоловіком/дружиною (дівчина/хлопець) чи братом/сестрою.

«Мы живем вдвоем с мужем, спальня у нас одна, а кухню я не считаю только своим личным пространством, значит отдельного места нет» (Олена 48 р., проживає в будинку чоловіка).

«У нас с братом одна комната на двоих» (Максим, 25 р., проживає у квартирі батьків із братом).

«Ми знімаємо однокімнатну квартиру. Про який власний простір йде мова?» (Ольга, 35 р., проживає з чоловіком і сином в орендованій квартирі).

Про важливість побутового облаштування, ремонту та можливості зонування житлового простору для віддаленої роботи і дистанційного навчання говорять всі респонденти.

«Відразу, як тільки почався локдаун, постало питання як і де діти будуть разом навчатись дистанційно, і як мені облаштувати свій простір. Добре хоч чоловік не дома працює, він водій. Важко відразу було, але потім пристосувалися» (Людмила, 54 р., проживає в приватному будинку з чоловіком і дітьми).

«Складно працювати продуктивно, якщо для цього немає належних умов» –

відзначають аналітики центру Cedos. Більше половини населення України (54%) проживає у перенаселеному житлі (і цей показник ще не враховує тих домогосподарств, які проживають у гуртожитках). Частіше в таких житлових умовах опиняються мешканці(ки) великих міст – близько 62%, тобто дві третини (Хассай, 2020).

Практики перетворення/зонування житлового простору на локальні, комфортні для його мешканців простори визначаються деякими інформантами як досить дорогі. Щоб мати змогу зробити ремонт і створити для всіх мешканців комфортні умови, потрібно робити заощадження або їх вже мати.

«Конечно, ремонт обходится сейчас очень дорого – мы на него откладывали несколько лет потому, что так сразу взять и все-все поменять, построить просто нереально...» (Світлана, 27 р., власний будинок, проживає з чоловіком та дитиною).

Відсутність вільного домашнього простору може виступати причиною сімейних конфліктів та непорозумінь між співмешканцями. Ті, хто мешкають в окремій кімнаті, повністю цим задоволені, не відчують самотності і не бажають щось змінювати. При цьому відмічається, що у тих, хто мешкають не самі, час від часу виникають суперечки та негаразди з оточенням, частіше за все через побутові питання розподілу домашніх обов'язків чи поділу домашнього простору.

Незважаючи на те, що така ситуація більшою мірою не влаштовує тих, хто ділить кімнату з родичами, ті, хто ділить кімнату з партнером, відповіли, що інколи шкодують, що не мають власної кімнати і бувають дуже задоволені, коли їм випадає залишитися наодинці самим із собою в квартирі/будинку.

«Я мечтаю о собственной комнате, поэтому хочу, чтоб сестра по-скорее вышла замуж (сміється).» (Катерина, 20 р., проживає із сестрою в квартирі батьків).

«Меня с мужем все устраивает, но иногда хочется просто побыть одной, чтоб тебя никто не трогал... это удается только когда никого нет дома». (Олена, 48 р., проживає в будинку чоловіка).

Підтвердимо отримані відповіді цитуванням одного з інтерв'ю, опублікованого на сторінці медіа-ресурсу

Hromadske.ua. «Під час весняного локдауну я й сама відчула й побачила однакові для всіх нас проблеми. Перше – організація самого простору, житла. Дуже важко перебувати в замкненому просторі довгий час, не маючи можливості побути на самоті. Отже, треба подумати про окремі кімнати, зонування приміщень, якщо, звичайно, є можливість це зробити» (Богатнікова, 2020).

Можливість усамітнення і бажання мати власний приватний простір суперечливим та незвичним способом поєднуються з тим, що респонденти намагаються досить велику кількість часу проводити вдома не тільки за умови карантинних обмежень. Цим пояснюється домінування відчуття ейфорії та радості при першому весняному локдауні (березень-квітень 2020 р.). Інформанти зазначають і активно відстоюють своє право на видозміну та облаштування свого дому, його ремонт та перебудову.

Висновки.

Сучасні умови, пов'язані зі світовою пандемією, неминуче вплинули на організацію повсякденного буття і емоційний стан сучасної людини. Нові ризики посилили відчуття, характерні ситуації постмодерну: неможливість контролювати і планувати своє життя, почуватися безпечно і захищено. З майбутнього зникає головна риса, притаманна «модерновій моделі» суспільства – це передбачуваність і прагнення максимально впорядкувати/спланувати своє життя, достовірно знаючи про свої можливості і обмеження.

Відчуття впорядкованості і визначеності

світу сучасна людина шукає в приватному просторі дому, який надає їй можливості для самовираження через практики оздоблення та переформування для створення комфортних умов життя, роботи і дозвілля, для відчуття захисту і безпеки. Дім виступає простором для усамітнення та релаксу, є також маркером власного стилю, смаку та соціального статусу володаря. Дім є джерелом усталених смислів і символічних значень, на які людина значною мірою орієнтована, коли оцінює і формує свої інтерпретації макро подій і явищ. Дім, пише А. Шюц, означає місце, «звідки починається людина» і «куди вона повертається, якщо опиняється поза ним», «це нульова точка системи координат, котру ми приписуємо світові аби зорієнтуватися в ньому» (цит. за Петренко-Лисак, 2013, с. 245).

Карантинні обмеження створили «нову реальність», штучно об'єднавши сфери життєдіяльності людини в єдиному житловому просторі дому. Емоційне сприйняття дому як простору суто приватних практик починає змінюватися в сторону більш публізованої моделі. Ця тенденція посилюється не тільки карантинними обмеженнями, а й характеризується прагненням сучасної людини до створення локального приватного простору, який відповідав би її індивідуальному уявленню про комфорт, безпеку і можливість усамітнення.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Бауман З. Индивидуализированное общество. Москва: Логос. 2005. 390 с.
- Башляр Г. Дом от погреба до чердака. Смысл жилища. *Логос*. 2002. № 3 (34). С. 1–26.
- Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну. Москва: Прогресс-Традиция 2000. 437 с.
- Богатнікова М. Мій дім — моя фортеця. Як пандемія змінила наші домівки. URL: <https://hromadske.ua/posts/mij-dim-moya-fortecya-uk-randemiya-zminila-nashi-domivki>
- Бойко В. А. Якість життя у великому місті (на прикладі м. Дніпро). *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2019. Том 22. № 8. С. 64–73
- Головицька А. Карантинні емоції українців. URL: <http://rb.com.ua/uk/blog-uk/karantinni-emocii-ukrainsiv/>
- Емоції і поведінка українців на карантині: спеціальний проєкт. URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/emocii_i_povedenie_ukraincev_na_karantine_specialnyu_proekt.html
- Зануда А. Ринок праці майбутнього: кого шукатимуть і звільнять. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-55816369>
- Зубарев О. С. Дім як категорія життя. *Тези доповідей та виступів учасників III Конгресу Соціологічної асоціації України «Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання»*. Харків, 2017. С. 465–466.
- Козырьков В. П. Направления и формы домостроения современного общества. Серия Социальные науки. *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского*. Серия: Социальные науки. 2010. № 1 (17) С. 20–26
- Козырьков В. П. Социокультурные модели дома. *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского*. Серия: Социальные науки. 2006. № 1. С. 219–227.

- Козырьков В. П. Теоретические проблемы становления социологии дома. *Личность. Культура. Общество*. 2009. Т. XI. № 1. С. 301–309.
- Петренко-Лисак А. О. Соціальний простір у міждисциплінарному вимірі: Навчальний посібник. Київ: ВАДЕКС. 2013. С. 244–255
- Ручка А. О., Скокова Л. Г. Дім як приватний соціокультурний простір *Вісник Львівського університету*. Сер. соціол. 2008. Вип. 2. С. 162–181.
- Філіпчук Л., Ломоносова Н. Коронавірус і дистанційна робота: що зробила держава. URL: <https://cedos.org.ua/researches/koronavirus-i-dystantsiina-robota-shcho-zrobyla-derzhava/>
- Хассай С., Ляшева А., Федорів П. Коронавірус і житло: аналіз наслідків пандемії. URL: <https://cedos.org.ua/researches/koronavirus-i-zhytlo-analiz-naslidkiv-pandemii/>
- Ходус Е. В. Приватность как атрибутивная характеристика современного опыта субъектности: к постановке проблемы. *Научно-теоретический альманах «Грани»*. 2013. № 8 (10). С. 156–161.
- Шукин В. Г. Заветное «где»: топофилия и методы ее исследования. *Вопросы философии*. 2008. № 4. С. 69–90.

REFERENCES

- Bauman, Z. (2005). *Individualizirovannoe obshchestvo [Individualized society]*. Moskva [in Russian].
- Bashlya, G. (2002). Dom ot pogreba do cherdaka. Smy'sl zhilishha [House from the cellar to the attic. The meaning of the home]. *Logos*, 3(34), 1–26 [in Russian].
- Bek, U. (2000). *Obshchestvo riska. Na puti k drugomu modernu [Risk Society. On the way to another modernity]*. Moskva: Progress-Tradicziya [in Russian].
- Bohatnikova, M. Mii dim — moia fortetsia. Yak pandemiia zminyla nashi domivky [My house is my fortress. How the pandemic changed our homes]. Retrieved from <https://hromadske.ua/posts/mij-dim-moya-fortetsya-yak-pandemiya-zminila-nashi-domivki> [in Ukrainian].
- Boiko, V. A. (2019) Yakist zhyttia u velykomu misti (na prykladi m. Dnipro) [Quality of life in a big city (on the example of Dnipro)]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 22 (8), 64–73 [in Ukrainian].
- Holovytska, A. Karantynni emotsii ukraintsiiv [Quarantine emotions of Ukrainians]. Retrieved from <http://rb.com.ua/uk/blog-uk/karantynni-emocii-ukraintsiiv/> [in Ukrainian].
- Emotsii i povedinka ukraintsiiv na karantyni: spetsialnyi proekt [Emotions and behavior of Ukrainians in quarantine: a special project]. Retrieved from http://ratinggroup.ua/research/ukraine/emocii_i_povedenie_ukraintsiiv_na_karantine_spezialnyi_proekt.html [in Ukrainian].
- Zanuda, A. Rynok pratsi maibutnoho: koho shukatymut i zvilniatymut [The labor market of the future: who will be sought and fired]. Retrieved from <https://www.bbc.com/ukrainian/features-55816369> [in Ukrainian].
- Zubariiev, O. S. (2017). Dim yak katehoriia zhyttia [House as a category of life]. *Tezy dopovidei ta vystupiv uchasnykiv III Konhresu Sotsiologichnoi asotsiatsii Ukrainy «Novi nerivnosti – novi konflikty: shliakhy podolannia»*. (pp. 465–466). Kharkiv [in Ukrainian].
- Kozyrkov, V. P. (2010). Napravleniya i formy` domestikaczii sovremennoogo obshchestva. Seriya Soczial`ny`e nauki [Directions and forms of domestication of modern society]. *Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N.I. Lobachevskogo. Seriya: Soczial`ny`e nauki*, 1 (17), 20–26 [in Russian].
- Kozyrkov, V. P. (2006). Socziokul`turny`e modeli doma [Socio-cultural models of the house]. *Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N.I. Lobachevskogo. Seriya: Soczial`ny`e nauki*, 1, 219–227 [in Russian].
- Kozyrkov, V. P. (2009). Teoreticheskie problemy` stanovleniya socziologii doma [Theoretical problems of the formation of sociology at home]. *Lichnost`. Kul`tura. Obshchestvo*, XI (1), 301–309 [in Russian].
- Petrenko-Lysak, A. O. (2013). Sotsialnyi prostir u mizhdystsiyplinarnomu vymiri [Social space in the interdisciplinary dimension]. (pp. 244–255). Kyiv: VADEKS [in Ukrainian].
- Ruchka, A. O. & Skokova, L. H. (2008). Dim yak pryvatnyi sotsiokulturnyi prostir [House as a private socio-cultural space]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Ser. Cotsiol*, 2, 162–181 [in Ukrainian].
- Filipchuk, L. & Lomonosova, N. Koronavirus i dystantsiina robota: shcho zrobyla derzhava [Coronavirus and remote work: what the state has don]. Retrieved from <https://cedos.org.ua/researches/koronavirus-i-dystantsiina-robota-shcho-zrobyla-derzhava/> [in Ukrainian].
- Khassai, Ye., Liasheva, A. & Fedoriv, P. Koronavirus i zhytlo: analiz naslidkiv pandemii [Coronavirus and housing: an analysis of the effects of a pandemic]. Retrieved from <https://cedos.org.ua/researches/koronavirus-i-zhytlo-analiz-naslidkiv-pandemii/> [in Ukrainian].
- Khodus, E. V. (2013). Privatnost` kak atributivnaya kharakteristika sovremennoogo opy`ta sub`ektnosti: k postanovke problemy` [Privacy as an attributive characteristic of the modern experience of subjectivity: to the formulation of the problem]. *Scientific-theoretical almanac «Grani»*, 8 (10), 156–161 [in Russian].
- Shhukin, V. G. (2008). Zavetnoe «gde»: topofiliya i metody` ee issledovaniya [The cherished "where": topophilia and methods of its research]. *Voprosy` filosofii*, 4, 69–90 [in Russian].

Gudzenko Olesya

Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-8827-2742>, lesyagudzenko@gmail.com

Стаття надійшла / Article arrived: 19.02.2021

Схвалено до друку / Accepted: 15.03.2021

Владислава Бакальчук

Національний інститут стратегічних досліджень

Етнополітичні виклики пандемії COVID-19: міжнародний та національний контексти

У статті розглянуто актуальні етнополітичні виклики, зумовлені поширенням пандемії COVID-19 та заходами політики держав щодо протидії поширення коронавірусної інфекції. Здійснено аналіз гуманітарних загроз, пов'язаних із поширенням пандемії, в етнополітичній площині на міжнародному та національному рівнях. Звернена увага на зростаючу вразливість певних етнічних та расових груп унаслідок пандемії як від самого коронавірусу, так і від соціально-економічних наслідків дій національних урядів протидії пандемії.

Метою статті є аналіз основних етнополітичних викликів пандемії COVID-19 на міжнародному та національному рівнях, а також пріоритетних цілей політики протидії негативним наслідкам поширення коронавірусу в Україні.

Серед основних викликів пандемії COVID-19 виокремлено етнополітичні наслідки пандемії, що полягають у зростаючій нерівності окремих груп меншин, дискримінації та зростанні конфліктогенного потенціалу міжетнічних/расових взаємин всередині мультикультурних суспільств. У статті наголошується на необхідності комплексного підходу до аналізу непропорційного впливу COVID-19 на вразливі групи з числа спільнот меншин та чинників, що знижують ефективність державних політик протидії пандемії.

Розглянуто етнополітичні фактори впливу пандемії COVID-19 на українське суспільство, актуальні питання формування та реалізації державної політики в етнонаціональній сфері щодо захисту уразливих груп та протидії проявам міжетнічної нетерпимості. Визначені найбільш уразливі групи, які найбільше постраждали від соціально-економічних наслідків пандемії та форми прояву міжетнічної нетерпимості в українському суспільстві за цей період. У статті зроблений висновок, що ефективність запроваджених протиепідемічних заходів національних урядів залежить від політики держави в етнополітичній сфері. Також констатується значимість подальшого аналізу та попередження етнополітичних викликів, зумовлених пандемією COVID-19 для збереження внутрішньополітичної стабільності держави та вироблення ефективної політики збереження міжнаціональної злагоди в Україні.

Ключевые слова: пандемія COVID-19, етнополітичні виклики, етнічні/расові спільноти, мультикультурні суспільства, вразливі групи, дискримінація, міжетнічна нетерпимість

Vladyslava Bakalchuk

National Institute for Strategic Studies

Ethnopolitical challenges of the COVID-19 pandemic: international and national contexts

The article considers the current ethno-political challenges caused by the spread of the COVID-19 pandemic and the measures of the state to counter the spread of coronavirus infection. The analysis of humanitarian threats is carried out posed by the spread of the pandemic in the ethno-political sphere at the international and national levels. Attention is drawn to the growing vulnerability of certain ethnic and racial groups as a result of the pandemic, both from the coronavirus itself and from the socio-economic consequences of national governments' response to the pandemic.

The aim of the article is to analyze the main ethno-political challenges of the COVID-19 pandemic at the international and national levels, as well as the priority goals of the policy to opposition the negative consequences of the spread of coronavirus in Ukraine.

The article emphasizes the need for a comprehensive approach to the analysis of the disproportionate impact of COVID-19 on "vulnerable" groups from minority communities, in particular – socio-economic factors that cause the spread of coronavirus infection in multicultural communities and reduce the effectiveness of government pandemic policies.

Among the main challenges of the COVID-19 pandemic are the ethno-political consequences of the pandemic, which are the growing inequality of certain minority groups, discrimination and the conflict-generating potential of interethnic/racial relations within multicultural societies. The article emphasizes the need for a comprehensive approach to the analysis of the disproportionate impact of COVID-19 on "vulnerable" groups from minority

communities and the growing conflict potential of interethnic / racial relations within multicultural societies.

The ethno-political factors of influence of the COVID-19 pandemic on the Ukrainian society, actual questions of formation and realization of the state policy in the ethnonational sphere concerning protection of vulnerable groups and counteraction to displays of interethnic intolerance are considered. The most vulnerable groups that have suffered the most from the socio-economic consequences of the pandemic and the forms of interethnic intolerance in Ukrainian society during this period have been identified. The article concludes that the effectiveness of the implemented anti-epidemic measures of national governments depends on the state policy in the ethno-political sphere. Also, the importance of further analysis and prevention of ethno-political challenges caused by the COVID-19 pandemic to preserve the domestic political stability of the state and develop an effective policy of preserving interethnic harmony in Ukraine is stated.

Keywords: COVID-19 pandemic, ethno-political challenges, ethnic/racial communities, multicultural societies, vulnerable groups, discrimination, interethnic intolerance

Постановка проблеми

У 21 столітті Україна, як і увесь світ, стикнулася з небаченими викликами глобальної пандемії коронавірусу, масштабний вплив і наслідки якого зачепили всі сфери життєстрою людської спільноти, етнічної зокрема. Наслідки пандемії ще тривалий час визначатимуть характер і специфіку соціального устрою спільнот в усьому світі. Окрім загроз безпеки життя, викликаних самою пандемією, важливими чинниками, що вплинули і визначили характер змін соціального устрою суспільств, стали заходи національних урядів щодо протидії пандемії коронавірусу. Соціальне дистанціювання, що набуло своєї визначальної цінності в суспільстві, та економічне падіння доходів населення поглибили кризу соціально-економічного становища вразливих груп, зокрема з числа меншин (етнічних, расових, мовних), і поставили на порядок денний необхідність аналізу та вироблення політик держав протидії негативним наслідкам пандемії в етнополітичній площині.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Наявність проблеми непропорційного впливу COVID-19 за расовою приналежністю була піднята дослідниками Тебо Р., Тран А. Вільямс В. у квітні 2020 року (Thebault та ін., 2020) щодо афроамериканців у найбільш мультикультурних округах США. Зазначене дослідження дало поштовх для проведення низки інших досліджень, орієнтованих на збір даних захворюваності та відстеження динаміки смертності від пандемії коронавірусу з числа етнічних/расових спільнот (Ledur, 2020; Cell, 2020; Khunti,

2020). Окрім статистичних досліджень, здійснюються дослідження соціально-економічних передумов непропорційного впливу на етнічні/расові спільноти у порівнянні з спільнотами «білих етнічних груп» у мультикультурних суспільствах. До кола вивчення впливу COVID-19 за етнічною/расовою приналежністю, окрім медичних досліджень впливу етнічної приналежності до ризиків захворювання на коронавірус (щодо поширеності супутніх захворювань серед зазначених верств населення), застосовуються змішані методи дослідження з метою визначення взаємодії між різними біологічними, соціальними та культурними факторами (Dhuga та Pyle, 2020). Однак, досліджень у галузі збору статистичних даних впливу COVID-19 на представництва меншин залишається вкрай мало. Окремими урядами (Канада зокрема) та експертами збір даних впливу коронавірусу за етнічною чи расовою приналежністю вважається дискримінаційним.

Натомість в доповіді ООН про вплив COVID-19 на права національних меншин міжнародними правозахисними організаціями вказується на необхідність не лише досліджень впливу COVID-19 на групи меншин, а й досліджень соціально-економічних та етнополітичних факторів пандемії на суспільства з метою вироблення ефективних політик щодо найбільш постраждалих від пандемії верств населення на національному рівні (United Nations Human Rights, 2020).

Метою статті є аналіз основних етнополітичних викликів пандемії COVID-19 на міжнародному та національному рівні, а також пріоритетних цілей політики протидії негативним наслідкам поширення коронавірусу в Україні.

Виклад основного матеріалу.

Пандемія коронавірусу поставила нові виклики мультикультурним суспільствам, актуалізуючи теми непропорційного впливу на етнічні/расові спільноти та питання системної дискримінації вразливих груп із числа меншин. З метою аналізу непропорційного впливу пандемії на етнічні/расові спільноти в середині мультикультурних суспільств започатковані дослідження на національному рівні у низці країн. У США збір даних про вплив пандемії на етнічні і расові групи населення здійснює ГО COVID на підставі співпраці з Бостонським університетським центром антирасистських досліджень (Ledur, 2020), якими також підтверджуються вразливість впливу COVID-19 на окремих категорій населення, що мають визначені расові та етнічні характеристики.

Вищий рівень смертності від COVID-19 серед етнічних/расових груп (спільнот BAME) доводить британське дослідження «Невідповідність ризику та результатів COVID-19» (Cell, 2020). Окрім схильності до зараження та впливу наслідків супутніх захворювань, дослідники виділяють наступні фактори, що, ймовірно, зумовлюють більшу вразливість етнічних/расових груп (спільнот BAME) перед викликами пандемії COVID-19, зокрема: проживання в неблагополучних районах та перенаселених домогосподарствах, працевлаштування у сферах підвищеного ризику, додаткові бар'єри у доступі до послуг, які створюються, наприклад, через культурні та мовні відмінності. Уразливість полікультурних спільнот (расових/етнічних) зафіксовано в Канаді (провінція Онтаріо) – зокрема непропорційно вищі показники захворюваності на COVID-19 та пов'язаних із ним смертей зафіксовані у більш полікультурних районах (Dhuga та Pyle, 2020).

Дослідники впливу коронавірусу на етнічні/расові спільноти меншин звертають увагу на необхідність комплексного підходу до аналізу зазначеної проблеми. Окрім супутніх медичних захворювань, які, ймовірно, частіше вражають спільноти «не білих», науковці виділяють низку соціально-економічних факторів. Зокрема, серед соціально-економічних обставин ширшого

поширення коронавірусу у спільнотах етнічних/расових спільнот дослідники (Khunti, 2020) виділяють:

- проживання в неблагополучних районах та перенаселених домогосподарствах, що потенційно збільшує ризик передачі вірусу;
- працевлаштування у сферах підвищеного ризику, що робить соціальне дистанціювання більш складним завданням;
- додаткові бар'єри у доступі до соціальних послуг, які створюються, наприклад, через культурні та мовні відмінності.

Відтак, вплив COVID-19 на групи меншин має в своїй основі складну взаємодію між різними біологічними, соціальними та культурними факторами. В доповіді ООН про вплив COVID-19 на права національних меншин (ООН з прав людини, 2020) констатується непропорційний та несприятливий вплив пандемії на національні, етнічні, релігійні та мовні спільноти меншин. Зокрема, значно вищі (у кілька разів) ризику безпеки життя порівняно з іншими групами суспільств. Фактором, що негативно вплинув на соціальний та економічний стан представників із груп меншин, стали дії урядів країн щодо протидії загрозам COVID-19. Внаслідок «локдауну» громади меншин зіткнулися з більшими наслідками економічного спаду, спричиненого пандемією.

Відтак, можна констатувати зростаючу уразливість певних етнічних та расових груп внаслідок пандемії як від самого коронавірусу, так і від соціально-економічних наслідків дій національних урядів протидії пандемії. Подолання породженої або загострення наявної нерівності в суспільстві може стати одним із пріоритетних напрямів політики урядів як на національному, так і міжнародному рівнях.

Іншим викликом, що постав через пандемію COVID-19, є загострення існуючих конфліктів та посилення конфліктогенного потенціалу латентних загроз, в етнополітичній сфері зокрема. Показовим прикладом подібного загострення стали масові антирасистські заворушення у США, жертвами яких стали як представники афроамериканців, так і представники «білої більшості» в американському суспільстві.

Згідно з новими даними (Peoples Under Threat 2020, 2020), пандемія COVID-19 погіршує вплив існуючих конфліктів та збільшує ризик масового насильства, що загрожує меншинам.

Зростання міжетнічної ксенофобії та нетерпимості на фоні COVID-19.

Соціальна дистанція в умовах пандемії набула вагомого значення у вимірі гуманітарної безпеки. Це явище вплинуло на характер взаємовідносин у суспільствах, інтенсифікувавши приклади як позитивних практик (волонтерські проекти взаємодопомоги, підтримки уразливих груп, інформаційні кампанії у соціальних мережах, тощо), так і негативних.

Серед негативних чинників, спричинених соціальним дистанціюванням, стало зростання ісламофобії, ксенофобії, поширення мови ворожнечі щодо окремих етнічних груп, стереотипів, прихильників «теорії змов» у світі. Про появу «нової унікальної світової хвилі антисемітизму» йдеться у Спеціальному звіті Центру Кантора при Університеті Тель-Авіва (Kantor Center, 2020). У дослідженні констатується, що пандемія COVID-19 розгорнула унікальну світову хвилю антисемітизму, яка включає цілу низку упереджень, що мають один спільний елемент: євреї, сіоністи та/або держава Ізраїль винні в пандемії та/або виграють від неї. Слід зазначити, що характерним наслідком зростання упереджень та нетерпимості за етнічними упередженнями є їх вплив на динаміку злочинів на ґрунті групової нетерпимості. Таким резонансним інцидентом у Європі за період пандемії COVID-19 став напад на синагогу у столиці Австрії Відні 2 листопада 2020 року – терористичний акт, внаслідок якого загинуло сім осіб. На рівні європейських національних урядів питання політики протидії антисемітизму та захисті єврейських спільнот набуває особливого значення в умовах в період всесвітньої пандемії коронавірусу.

Про зростання ісламофобських та антисемітських настроїв, спричинених пандемією свідчать дані дослідження у Великобританії (Freeman, 2020). Так в опитуванні «Оксфордське пояснення коронавірусу» (OCEANS) виявлена суспільна тенденція звинувачення

мусульман у поширенні вірусу як «напад на західні цінності». У дослідженні також констатується, що прихильники теорій змов не схильні притримуватись загально визнаних проти епідеміологічних мір та урядових заходів протидії пандемії. Водночас, запровадження додаткових обмежень через спалах захворюваності на коронавірус у низці районів півночі Англії із значною часткою ісламського населення викликало значне обурення місцевих мусульманських громад, які звинувачували уряд Великобританії в упередженні, що саме етнічні меншини поширюють коронавірусну інфекцію та недотримуються принципів пандемії.

Ефективність запроваджених проти епідемічних заходів національних урядів також значною мірою залежить від ефективності та дієвості політики в етнополітичній сфері. Проведення національними урядами політики інформування населення про ризики та заходи протидії захворюваності на коронавірусну інфекцію унаочило необхідність врахування специфіки мовно-культурних груп мультикультурних суспільств. Необхідність подання інформації про COVID-19 мовою етнічних/расових спільнот як мовою «доступною для розуміння» стало складовою проведення дієвої політики з інформування населення про пандемію (Crnić-Grotić, 2020). Найбільш уразливими групами стають місця компактного проживання етнічних спільнот з низькою інтегрованістю у суспільство, зокрема й такі групи, як особи без громадянства, біженці, нелегальні працівники.

Захист соціально вразливих етнічних/расових спільнот, протидія міжетнічним/расовим стереотипам і ксенофобії, а також врахування культурних відмінностей в політиці інформування про ризики і заходи профілактики зараження коронавірусу – питання, що актуалізуються на порядку денному як національних урядів, так і міжнародних правозахисних організацій.

Етнополітичні фактори впливу пандемії COVID-19 в Україні.

Гуманітарні виклики пандемії постали перед українською державою на фоні викликів, зумовлених військовою агресією РФ, порушення прав та переслідування

українських громадян на окупованих територіях, появу внутрішньо переміщених осіб в українському суспільстві, забезпечення прав громадян у сірій зоні збройного конфлікту. Для більшості громадян України питання національної безпеки держави стало вагомим щодо викликів пандемії COVID-19. Так, відповідно до даних соціологічного опитування щодо співвідношення викликів пандемії щодо питань національної безпеки (Onuch та ін., 2020): необхідно зробити все, щоб зупинити коронавірус, незалежно від того, як це вплине на безпеку й територіальну цілісність України – 20.10%, необхідно уникати кроків, які могли б допомогти зупинити поширення коронавірусу, але завдали б надто великої шкоди безпеці й територіальній цілісності України – 38.08%, необхідно надавати перевагу забезпеченню безпеки й територіальній цілісності України, а не протидії поширенню коронавірусу – 26.17%, ВС – 14.5%. Водночас фактори етнополітичної стабільності держави є вагомим складовою викликів як збройної агресії проти України, так і пандемії коронавірусу, наслідки чого матимуть визначальний вплив порядку денного розвитку та стійкості держави у найближчій перспективі.

Виклики пандемії COVID-19 в етнополітичній площині обумовлені чинниками:

- тривалої інституційної трансформації центрального органу державної етнонаціональної політики та фактичної паралізації діяльності консультативно-дорадчих організацій з питань етнічних меншин при органах центральної влади;
- соціально-економічними наслідками впровадження локдауну, що мав потенційно більш негативний вплив на етнічні спільноти компактного проживання в депресивних районах країни;
- зростання нерівності, породженої пандемією, у становищі національних меншин зумовлено погіршенням їх доступу до освіти (через впровадження дистанційної форми навчання), медичного та соціального обслуговування.

Ситуація з пандемією коронавірусу унаочнила прогалини державної політики щодо інформування соціально вразливих

верств населення про небезпеку зараження та необхідності дотримання карантинних і санітарних заходів, а також забезпечення необхідними засобами безпеки соціальних верств населення з числа меншин, зокрема з числа ромів, які опинилися на межі виживання. Натомість активну підтримку уразливих етнічних спільнот у період пандемії здійснювали громадські організації, що опікуються правами національних меншин. Зокрема, кампанії забезпечення гуманітарною допомогою громадські організації проводили серед єврейських громад на лінії розмежування Сходу України, в місцях компактного проживання гагаузів на Півдні України, угорців у Закарпатській області, а також місцях компактного проживання ромських спільнот, включно з місцями їх тимчасового проживання.

Найбільш вразливими до соціальних наслідків пандемії стали представники ромського населення, зокрема щодо проявів дискримінації, зростання якої спостерігалось від часу запровадження карантинних заходів. Ромська громада в Україні визнана найбільш постраждалою етнічною спільнотою через наслідки пандемії та урядові заходи протидії (УВКПЛ та ММПЛУ, 2020; ООН, 2020). У доповіді констатуються ризики особливої небезпеки пандемії COVID-19 для ромів через погіршення їх соціально-економічного становища, доступу до соціальних, медичних, брак тестувань та неналежних санітарних умов, тощо. Також відзначається стурбованість фактами ксенофобії та нетерпимості до ромів на фоні пандемії в Україні. Зростання проявів насильства щодо ромів в Україні стало підставою звернення до України Міжнародної групи прав меншин щодо необхідності вжити швидких, всебічних заходів для припинення зростаючої культури насильства проти ромів (Minority Rights Group, 2020).

На тлі пандемії наявні, усталені в українському суспільстві, упередження щодо ромської спільноти сприяли появі тенденції в соціальних мережах розповсюдження контенту щодо загроз поширення коронавірусної інфекції від ромів, випадки поширення мови ворожнечі посадовими особами та значна підтримка місцевих груп соціальних мереж щодо проявів таких інцидентів. Відтак, можна

констатувати, що пандемія COVID-19 також спровокувала в українському суспільстві зростання міжетнічних упереджень щодо загроз поширення коронавірусної інфекції в українському суспільстві, наслідком яких, зокрема, став напад на тимчасове поселення ромської сім'ї у Києві 29 квітня 2020 року. Безпекові виклики пандемії також негативно вплинули на конфліктогенний потенціал суспільних взаємин у період традиційного щорічного паломництва хасидів до могили цадика Нахмана (м. Умань). Негативний вплив пандемії COVID-19 на характер взаємовідносин між спільнотами всередині суспільств у світі, може інтенсифікувати конфліктогенний потенціал міжетнічних відносин і в українському суспільстві.

Водночас, на тлі пандемії COVID-19, в Україні вдалось уникнути зростання прямих проявів антисемітизму (ОСОУ, 2021) – впродовж 2020 року було зафіксовано 49 випадків антисемітизму, на відміну від 56 у 2019 році. Однак, наявність інцидентів, що мали характер фізичного насильства, а також інцидентів, які були відсутні у попередньому році (напади на синагоги у Вінниці та Маріуполі, спроба підпалу синагоги в Херсоні, зростання мови ворожнечі на ґрунті антисемітизму), вимагає вироблення чіткої політики держави щодо протидії проявам на ґрунті міжетнічної нетерпимості, антисемітизму зокрема.

Відтак, можна говорити про можливе зростання соціальної дистанції за етнічними критеріями до окремих груп меншин, що матиме вплив і на рівень міжетнічної толерантності в умовах поширення коронавірусу. Важливим зовнішнім фактором, що обумовлює уразливість української держави до негативних наслідків пандемії, є російська агресія проти України, складовою якої є здійснення активних кроків із дестабілізації внутрішньополітичної ситуації в Україні, спрямовані на загострення міжетнічних відносин в Україні, посилення недовіри між різними етнічними групами до органів державної влади та впровадження в Україні реформ. Активними є зусилля РФ щодо погіршення двосторонніх відносин та дискредитації на міжнародному рівні України через політичні спекуляції на темі поширення в Україні антисемітизму та поширення дезінформації про порушення

прав національних меншин. Зазначені фактори актуалізують необхідність врахування етнополітичних викликів пандемії COVID-19 у заходах державної політики протидії поширенню пандемії та подоланні негативних наслідків її впливу на українське суспільство.

Висновки

Етнополітичні наслідки пандемії COVID-19 лише починають досліджуватись, однак їх вплив вже на сучасному етапі актуалізував нові виклики та загрози мультикультурним спільнотам: зростання нерівності та дискримінації окремих спільнот меншин, зростання конфліктогенного потенціалу міжетнічних/расових взаємин у суспільствах, ксенофобії та нетерпимості. Наявні дослідження демонструють значно більшу уразливість етнічних/расових спільнот у мультикультурних суспільствах, що зумовлено низкою несприятливих соціально-економічних факторів їх суспільного становища, культурними та мовними відмінностями. Світова пандемія зумовила значно вищі ризики захворювання на COVID-19 серед таких спільнот, що вимагає від національних урядів необхідності впровадження відповідних заходів політики позитивних дій у сфері забезпечення медичного обслуговування та соціального забезпечення. Політика протидії пандемії COVID-19 на національному рівні повинна також враховувати культурні та мовні відмінності мультикультурних суспільств у рамках проведення інформаційних кампаній щодо пандемії COVID-19. Тенденція зростання на міжнародній арені проявів міжетнічної нетерпимості, упереджень про особливі ризики поширення коронавірусної інфекції окремими етнічними/расовими групами значно посилює конфліктогенний потенціал всередині мультикультурних суспільств. Подолання зростаючої нерівності та забезпечення прав національних меншин, сприяння толерантності і захисту уразливих груп із числа етнічних меншин – питання, які можуть стати одними з пріоритетних у ближчій перспективі. Світові тренди, які вносять актуальні пріоритети вирішення глобальних проблем розвитку людства, матимуть вплив на національні політики, зокрема в Україні.

Світова пандемія також зумовила в Україні

диспропорційний вплив на соціально-економічне становище окремих етнічних груп та проявів міжетнічної нетерпимості. Розробка дієвих заходів протидії поширенню та подоланню негативних наслідків пандемії COVID-19 в Україні потребує врахування її етнополітичних викликів. Подальший

аналіз етнополітичних наслідків пандемії COVID-19 на українське суспільство важливе з огляду на необхідність збереження внутрішньополітичної стабільності держави в умовах зовнішньої військової агресії та вироблення ефективної політики збереження міжнаціональної злагоди в Україні.

REFERENCES

- Cell, E. (2020). Disparities in the risk and outcomes of COVID-19. *assets.publishing.service.gov.uk*. Retrieved from https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/908434/Disparities_in_the_risk_and_outcomes_of_COVID_August_2020_update.pdf.
- Crnić-Grotić, V. (n.d.). Minority languages matter – especially in a health crisis. Council of Europe. *www.coe.int*. Retrieved from <https://www.coe.int/en/web/portal/covid-19-minority-languages>.
- Dhuga, G., & Pyle, G. (2020, July 17). The Racial Disparities of COVID-19. *covid19resources.ca*. Retrieved from https://covid19resources.ca/explained/explained_car.html.
- Freeman, D. (2020, May 22). Conspiracy beliefs reduce the following of government coronavirus guidance. *www.ox.ac.uk*. Retrieved from <https://www.ox.ac.uk/news/2020-05-22-conspiracy-beliefs-reduces-following-government-coronavirus-guidance>.
- Khunti, K., Kumar, A. S., Pareek, M., & Hanif, W. (2020). Is ethnicity linked to incidence or outcomes of covid-19. *www.bmj.com*. Retrieved from <https://www.bmj.com/content/bmj/369/bmj.m1548.full.pdf>.
- Ledur, J. (2020). COVID-19 is affecting Black, Indigenous, Latinx, and other people of color the most. (The COVID Tracking Project & The Boston University Center for Antiracist Research.). *covidtracking.com* Retrieved from <https://covidtracking.com/race>.
- Minority Rights Group urges Ukraine to take swift, comprehensive action to end the growing culture of mob violence against the Roma. *minorityrights.org*. Retrieved from <https://minorityrights.org/2020/09/03/roma-ukraine/>
- Onuch, O., Kulyk, V., Hale, H., & Sasse, G. (2020, April). Identity and Borders in Flux (IBIF): The Case of Ukraine. IBIF Project Report: National Representative Survey of the Ukrainian Population. *ibifukraine.files.wordpress.com* Retrieved from https://ibifukraine.files.wordpress.com/2020/08/ibif_april-2020_omnibus_summary-statistics_and_technical-report_20200510_oo.pdf.
- Peoples Under Threat 2020: COVID-19 worsens conflicts and threatens minorities (2020, June 24). Minority Rights Group International and the Ceasefire Centre for Civilian Rights. *minorityrights.org*. Retrieved from <https://minorityrights.org/2020/06/24/put-2020/>.
- The COVID-19 pandemic has unleashed a unique worldwide wave of antisemitism. A special report from the Kantor Center at Tel Aviv University. (2020). T. Naamat (Ed.). *en-humanities.tau.ac.il*. Retrieved from https://en-humanities.tau.ac.il/sites/humanities_en.tau.ac.il/files/media_server/humanities/kantor/Kantor%20Report%202020_130820.pdf.
- Thebault, R, Ba Tran, A., & Williams, V. (2020). The coronavirus is infecting and killing black Americans at an alarmingly high rate. *www.washingtonpost.com*. Retrieved from <https://www.washingtonpost.com/nation/2020/04/07/coronavirus-is-infecting-killing-black-americans-an-alarmingly-high-rate-post-analysis-shows>.
- UN. Dopovid shchodo situatsii z pravamy liudyny v Ukraini (16 liutoho – 31 lypnia 2020 r.) [Report on the human rights situation in Ukraine (February 16 – July 31, 2020)]. *ukraine.un.org*. URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2020-09/30thReportUkraine_UA.pdf [in Ukrainian].
- United jewish community of Ukraine. (2021). Anti-Semitism in Ukraine Report for 2020. *jew.org.ua*. URL: https://jew.org.ua/images/pdf/Anti-Semitism_in_Ukraine_2020.pdf [in Ukrainian].
- United Nations Human Rights. (2020). Covid-19 and minority right: overview and promising practices. 2020. *www.ohchr.org*. Retrieved from https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Minorities/OHCHRGuidance_COVID19_MinoritiesRights.pdf.
- Vplyv pandemii COVID-19 na prava romiv v Ukraini [The impact of the COVID-19 pandemic on Roma rights in Ukraine]. (2020, June 3). *www.un.org.ua*/URL: <http://www.un.org.ua/images/documents/4933/BN%20C19%20Roma%20UKR.pdf?fbclid=IwAR0aEltKX> [in Ukrainian].

Bakalchuk Vladyslava

Ph.D., <https://orcid.org/0000-0001-7723-6802>, vlada.bak@gmail.com

Стаття надійшла / Article arrived: 15.02.2021

Схвалено до друку / Accepted: 16.03.2021

Людмила Лучка

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Книжкова спадщина Дніпропетровщини 20–30-х рр. ХХ ст.: історичний огляд та аналіз джерел

У статті висвітлено загальний стан національної книжкової видавничої справи 20-30-х рр. ХХ ст. Виявлено та проаналізовано цінні за змістом, поліграфічним оформленням, та часом друкування видання університетського книгозібрання. Досліджено історію та долю окремих примірників навчальної, наукової та художньої літератури. Увагу зосереджено на проблемах книговидавничого процесу в Україні, зокрема книг соціально-економічного, сільськогосподарського та технічного змісту. За джерелами проаналізовано діяльність відомих українських видавництв цього періоду та подано бібліографічний огляд репертуару видань. Серед книжкової продукції України значний відсоток належав академічній літературі, зокрема працям вчених різних галузей знань. Визначено роль та місце, яке посідали видавництва обласного рівня. Вагомим внеском у розвиток українського видавничого простору є література, присвячена Першій світовій війні. Створено загальну картину підготовки та друкування творів української художньої літератури, науково-популярних видань з різних галузей знань. Увага видавництв приділялась підготовці підручників для сільських шкіл. Окремим напрямком було створення популярних серед населення серійних видань. Цінними за змістом є львівські часописи, вісники з історії та географії українських земель. Надано матеріали про цензурні утиски та вилучення творів діячів української науки, літератури, мистецтва. Виявлено та опрацьовано певну кількість краєзнавчих видань, що належать до національної книжкової спадщини, зокрема Д.І. Яворницького, І.І. Огієнка, Л.В. Писаржевського тощо. Під час наукової розвідки авторка намагалась висвітлити невідомі та забуті сторінки книгодрукування України, які пов'язані з розвитком та гальмуванням соціально- економічних і політичних процесів.

Ключові слова: книжкова спадщина, бібліотечні колекції, історія видавничої справи України, Дніпропетровщина, 20–30-і роки ХХ ст

Ljudmila Luchka

Oles Honchar Dnipro National University

Book heritage of Dnipropetrovsk region of the 20s–30s of the 20th century: historical review and analysis of sources

The article deals with general state of the national book publishing business of the 20s – 30s of the 20th century. The author reveals and analyses the publications of the university book collection valuable in terms of content, design, and time of printing. The history and destiny of some books of educational, scientific and fiction literature are researched. The author's attention is focused on the problems of book publishing process in Ukraine, in particular books of social, economic, agricultural and technical content. The activity of well-known Ukrainian publishing houses of this period is analysed and a bibliographic review of the repertoire of the publications is given. The author notes a significant percentage of academic literature among Ukrainian book production, in particular the works of scientists in various fields of knowledge.

The role and place of publishing houses of the regional level are determined. The literature devoted to the World War I is an important contribution to the development of the Ukrainian publishing space. General picture of preparation and printing of works of Ukrainian fiction literature and popular science editions from various branches of knowledge is created. The attention of publishing houses was paid to the preparation of textbooks for rural schools. the creation of popular serial publications was a special feature. Lviv magazines, bulletins on the history and

geography of Ukrainian lands are valuable in terms of content. Materials on censorship oppression and seizure of books on Ukrainian science, literature and art are provided. A number of local history publications related to the national book heritage are revealed and analysed, in particular by D.I. Yavornitsky, I.I. Ohienko, L.V. Pisarzhevsky and others. During the scientific research, the author tries to highlight the unknown and forgotten pages of book printing in Ukraine, which are related to development and inhibition of social, economic and political processes.

Keywords: book heritage, library collections, history of publishing in Ukraine, Dnipropetrovsk region, the 20s–30s of the 20th century

Постановка проблеми

Книга та видавнича справа Катеринославщини-Дніпропетровщини становить інтерес для дослідників у питаннях вивчення національної культурної спадщини, по-перше, і по-друге, у відтворенні цілісної картини розвитку культурного потенціалу губернії.

Аналіз публікацій

Книгознавча тематика привертає увагу вітчизняних дослідників, про що свідчать наукові праці Г. І. Ковальчук, В. П. Ляхоцького, М. С. Тимошика, О. В. Яковлева. Актуальність даного дослідження полягає у висвітленні процесу історичного розвитку української книги у 20–30х рр. ХХ ст. за фондами наукової бібліотеки ДНУ імені Олеся Гончара.

Мета дослідження полягає у виявленні та аналізі книжкових колекцій та окремих примірників, які вийшли друком в українських видавництвах у 20–30 рр. ХХ ст. Вибір теми є підтвердженням того факту, що бібліотеки посідають провідне місце серед центрів збереження української спадщини. Книга як продукт видавничої галузі визначає духовний, культурний та інтелектуальний рівень суспільства на кожному історичному етапі його розвитку. Книги є джерелами інформації, що впливають на свідомість людини. Розвиток національної книги залежить від процесу державотворення країни та сприяє підвищенню загальнокультурного рівня населення. Історично склалося, що книгу розглядають як мистецький витвір і як предмет матеріального виробництва (Ковальчук, 2015).

Виклад матеріалу

У період 20-х рр. ХХ ст. потреба відродити економіку була неможливою без освіти та культури, а отже і без книги. Крім того, друковане слово було важливим

ідеологічним засобом у процесі виховання та освіти українського населення. У 1920-ті роки українське книговидання розвивалося в складних умовах. Це був період руйнування попередньої системи: закриття діючих видавництв та книгарень, їх націоналізація та кооперація. За тематикою книжкове зібрання України 1920–1930 рр. було багатогалузевим, представлено усіма напрямками народного господарства, освіти і культури. За видами літератури поділялося на навчальну, наукову, науково-популярну, дитячу, художню.

Процес українізації відбувався повільно, мали місце недоліки: тяжке матеріальне становище гальмувало процес якісного та повного задоволення культурних потреб українського читача. Ситуацію ускладнювали такі чинники: нестача паперу, фарб, електрики, недостатнє фінансування, зруйнована технічна база. У 1922–1923 рр. в Україні діяло 49 видавництв, у Катеринославській губернії – 6. Зростання накладів української книги та підвищення попиту відбувалося у 1923–1928 рр. за часів керівництва освітою О. Я. Шумського. Українська книга соціально-економічного, сільськогосподарського та технічного змісту відзначалася зростанням. Важливою була соціальна орієнтація друкованої продукції, а саме зазначення соціальних верств, читацькі потреби яких вона повинна задовольняти (Яковлев, 2009, с. 359).

Найбільшими в Україні стали Державне видавництво України (ДВУ), яке спочатку мало назву Всеукраїнське державне видавництво, «Пролетарий», «Книгоспілка», «Український робітник». Протягом дослідженого періоду ДВУ залишалося універсальним і значним. Кожне видавництво повинно було чітко визначити характер своєї друкованої продукції і коло читачів. Зазначимо, що суспільно-політична література складала близько половини

книжкової продукції. На думку українського видавця, катеринославського книгаря Д. Лисиченка (1930), у 20-х рр. ХХ ст. «книжка значно відрізняється від попередніх видань як своїм художнім виконанням, так і сама з себе: замість колишніх брошурок, метеликів, переважно друкують грубу книжку» (с. 68).

У 1925–1932 рр. зростають накладки української художньої літератури, наукової і літературних часописів. За цей період Видавництво Народного комітету освіти підготувало 70 книг. Всі видання були ілюстрованими і мали кольорові обкладинки, які викликали підвищений інтерес та читацький попит. У 1923 р. ДВУ провело конкурс на кращий буквар для сільської школи. Перевидавались переважно старі підручники, видання нових авторів з'являлися рідко. Значну роль у підготовці підручників для вищої школи відігравали вчені-фахівці різних галузей знань. Певний відсоток складала законодавчі документи, наприклад, «Українізація радянських установ: декрети, інструкції і матеріали. Харків, 1926» (Книга, 1964, с. 232).

У 1930 р. після реорганізації було створено Державне видавниче об'єднання України (ДВОУ), яке проіснувало до 1934 р. Окремі напрямки видавничої продукції ДВОУ складала підручники, словникові видання, художня література. Серед авторів навчальної літератури варто зазначити Є. К. Тимченко «Курс історії українського язика. Ч. I. К., Х., 1930»; А. Є. Гутт «Курс гірничої геометрії. Ч. I. Х., Харків-Дніпропетровськ, 1931»; М. П. Беляєв «Курс вищої математики. Ч. I. Дніпропетровськ, 1928». Привертають увагу цінні за змістом видання: Д. І. Яворницький «Дніпрові пороги. Х., 1928»; В. К. Чапля (Чапленко Василь – український письменник, мовознавець, місцевий діяч) «Сонет в українській поезії. Х., Одеса, 1930»; невеликий за обсягом твір українського історика Д. І. Багалія «Т. Г. Шевченко-поет пригноблених мас. Х., 1931». Серед словників є відомим «Практичний російсько-український словник. К., 1923», до якого увійшли правописні правила, складені Г. К. Голоскевичем (українським мовознавцем, громадським діячем, членом УЦР, автором найповнішого орфографічного словника української мови, репресованим). Видавнича діяльність об'єднання

представлена творами українських письменників Г. Ф. Квітки-Основ'яненка (1928 р.), Г. В. Михайличенка (1929 р.) тощо. Варто додати, що видання художньої літератури друкувалися у серії «Праці Інституту Т. Г. Шевченка» (сучасного Інституту літератури імені Т. Шевченка НАН України) (Книга, 1964, с. 224).

У 30-ті рр. ДВОУ відкривало галузеві філії у Харкові, Одесі, Катеринославі: «Держтехвидав», «Держжільськогоспвидав», «Український робітник», «Література і мистецтво», «На варті». В Україні 20–30-х рр. користувалася попитом література, що пропагувала передові форми ведення сільського господарства. Серед примірників галузевого видавництва цікавість викликають: «Сучасне зернове господарство України» (1929) та видання 1933 р. «Дніпровське будівництво і сільське господарство районів зрошення» за авторським колективом під головуванням професора М. Розова. Останнє цікаве матеріалами з будівництва Дніпрельстану та плануванням меліоративної системи на землях Низового Дніпра.

Серед примірників видавництва «На варті» увагу дослідників привертає невеличке за обсягом харківське видання 1932 р. (36 сторінок) Г. Крисіна «Експедиція на Перекоп року 1931», до якого вміщено 30 ілюстрацій і мапу боїв за Перекоп. Назва та текст до ілюстрацій підготовлено двома мовами: українською та англійською. Інтерес дослідників викликає книга Б. М. Лізова «Шляхами інтервенцій. Харків, 1932» першою частиною під назвою «Інтервенції на Україні» та печаткою на титульному аркуші з текстом «sekretiert секретно не видається».

У 30-х рр. ХХ ст. виходили з друку ілюстровані твори класиків української художньої літератури, серед яких слід звернути увагу на книгу 1937 р. Державного літературного видавництва (Харків) «Вергілієва Енеїда» І. П. Котляревського. Це видання за художнім оформленням та форматом є видатним явищем: великий формат, оправа зроблена з української плахти (барвисте полотнище, частина українського жіночого одягу). Книга має гравюри, заставки, багатокольорові наклейки, зроблені українським художником, графіком,

живописцем М. Г. Дерегусом (Книга, 1964, с. 257).

Наступні видавництва, з книгами яких і сьогодні мають можливість працювати сучасники – «Рух», «Маса», «Книгоспілка», «Український робітник». Видавництво «Рух» (1921–1933) відоме творами українських письменників: В. К. Винниченка, Б. Д. Грінченка, І. Я. Франка, М. Ф. Чернявського. Осередок заснував «Бібліотечку української літератури для селянських і робітничих книгозбірень». У 1930 р. видавництво «Маса» (Київ) презентувало «Твори» М. В. Гоголя у перекладі С. В. Васильченка, літературне есе Б. Д. Антоненко-Давидовича «Землею українською». У 1927 році приватне видавництво «Горно» (Київ) підготувало унікальну за змістом працю «Словник української мови. Т. 2» за упорядкуванням українського письменника Б. Д. Грінченка.

«Книгоспілка» як Всеукраїнське кооперативне книготорговельне і книговидавниче товариство була організована у 1923 р. Товариство видавало книги, брошури і періодику. «Книгоспілка» відповідала насамперед запитам сільського населення України. Крім того, видавнича продукція за тематикою мала широкий спектр: юридичні науки, медичні та педагогічні видання, шкільні підручники, літературознавчі твори. Окремий наголос робився на науково-популярні видання з різних галузей знань. Про високий рівень видавництва свідчить той факт, що заклад закладами посідав друге місце в Україні та третє місце – за кількістю назв книг (Книга, 1964, с. 224).

За постановою Державного науково-методологічного комітету Наркомосвіти УСРР від 1930 р. у харківському видавництві «Український робітник» друкували науково-популярні книжки та твори українських письменників для дитячих бібліотек, а саме І. І. Малозьомов «Соціалістичне місто Велике Запоріжжя» (1933 р.), М. П. Барабашов «Сонце». Певну кількість книг становили науково-популярні праці з питань природознавства (О. В. Палладін) та сільськогосподарська література з лікування хвороб.

Університетське зібрання зберігає літературу з історії Західної України. У 20–30-х рр. ХХ ст. в Галичині існувало близько

50 українських видавництв. Відомими осередками були Львів та Коломия [1, С. 411]. Грунтовними за змістом залишаються львівські видання: «Записки НТШ» (1930 р.) та «Літературно-науковий вісник» (1922 р.). У 1938 р. Український видавничий інститут у Львові підготував цінну історико-географічну працю «Географія українських і сумежних земель. Т. 1» за редакцією українського історика, географа, видавця, політичного діяча В. Кубійовича. Коломия відома видавництвом «Українська накладня», яке випускало у світ ілюстровані твори українських класиків та сучасних письменників, наприклад І. Я. Франко «Перехресні стежки» ([1922]). Примірник містить інформацію про три місця видання: Київ, Лейпциг, Коломия та передмову українського мовознавця, редактора Василя Верниволю (В. Сімовича).

У 1922 р. в Україні було створено Центральне управління в справах преси, яке з ідеологічних поглядів надсилало до видавництв та бібліотек документи з позначкою «таємно» з метою вилучення та заборони творів окремих авторів – діячів української науки, літератури, мистецтва. Так, у 1935 р. перелік заборонених авторів був великим (Б. Д. Антоненко-Давидович, М. Я. Олійник, В. П. Підмогильний, М. К. Вороний, Кость Гордієнко, Г. Д. Епик, М. Г. Куліш та ін.). Діяла заборона згадувати імена В. К. Винниченка, Д. І. Донцова, С. О. Єфремова, В. М. Кубійовича, Б. С. Лепкого, І. І. Огієнка, Миколи Хвильового (Ісаєвич, 2002, с. 409–410; Тимошик, 2003, с. 339). Підтвердженням є книги, що збереглися до нашого часу і містять важливу інформацію. «Поезії» П. О. Куліша 1930-х рр., що побачили світ у видавництві «Книгоспілки», постраждали від цензури: повністю вирізано 59 аркушів передмови. Можна припустити, що її автор – Микола Зеров, український поет, критик, якого було звинувачено у керівництві терористичними націоналістичними організаціями, репресований. Із довідкової літератури відомо, що він був автором передмов багатьох видань «Книгоспілки».

Серед книжкової продукції України значний відсоток належав науковій літературі, зокрема виданням Академії наук УРСР. У 1925 р. заклад підготував 35 книг

різногалузевого змісту. Збережені до нашого часу залишаються праці вчених: академіка Є. О. Патона, мовознавців Л. А. Булаховського та А. Є. Кримського, математика М. О. Граве, хіміка Л. В. Писаржевського, геолога П. А. Тутковського, істориків М. П. Василенка, О. І. Барановича, В. П. Бузескула. У 1928 р. ВУАН підготувала «Науково-публіцистичні і полемічні писання» М. І. Костомарова за редакцією М. С. Грушевського, виданих у Державному видавництві України. Академічні видання молоді країни містили назви двома мовами: українською та німецькою (Книга, 1964, с. 233).

Цікавою за оформленням є праця українського вченого-географа, уродженця селища Царичанки Катеринославської губернії, академіка К. Г. Воблого «Економічна географія України: підручник для шкіл. Київ, 1922». Видання містить дві кольорові мапи: «Мапу земель, де живуть українці» з кресленням члена географічних комісій П. Тимошока та «Мапу розселення українців».

До складу української національної книжкової спадщини входять регіональні видання. Певний комплекс видань складають загальні історико-географічні праці, присвячені демографічним та статистичним показникам Катеринославщини («Местный бюджет Екатеринославской губернии на 1922/23 г.» (1923 р.), «Екатеринослав: настольная книга на 1923/24 год» (1924 р.), «Описание населенных мест Екатеринославской губернии на 1-е января 1925 г.» (1925 р.), «Всесоюзная перепись населения 1926 года. Т. XII: УССР» (1929 р.).

Бібліотека зберігає видавничу продукцію Дніпропетровського інституту народної освіти (ДІНО), зокрема наукові збірники («Записки. Т. 1, 2» (1927–1928 рр.), «Наукові записки. Т. 1» (1929 р.), «Питання та замітки» (1927 р.)) та окремі праці викладачів Л. В. Писаржевського, І. Ю. Огівецького, О. М. Динника тощо. У 20-х роках ХХ ст. вийшли з друку твори відомого українського історика, етнографа Д. І. Яворницького: «Словник української мови. Т. 1» (1920 р.), «До історії Степової України» (1929 р.). З 1923 року в «Українському видавництві у Катеринославі» починає своє життя праця українського вченого, громадського і церковного діяча І. І. Огієнка «Українська культура», що підготовлена шляхом

фотодрукування (Ляхоцький, 2000, с. 69; Огієнко, 2007, с. 6).

Окремий комплекс видань визначеного хронологічного періоду складає література, присвячена Першій світовій війні 1914–1918 рр. У бібліографічному покажчику «Перша світова війна. Ч. 1.», підготовленому науковою бібліотекою ДНУ імені Олеса Гончара у 2017 р., надано інформацію про понад 100 збережених примірників за даною тематикою. З 1925 року Воєнно-історична комісія з метою вивчення воєнного досвіду започаткувала проект «Военно-исторической библиотеки». Цінними є 15 випусків у вигляді брошур обсягом 1–4 друкованих листів та окремих монографій, присвячених бойовим діям, воєнним операціям та історичним подіям Першої світової війни.

Виявлена література видавалася у Державному воєнному видавництві (Москва). Її умовно можна поділити за двома напрямками: українсько-російські видання та перекладацька література (спогади, мемуари, щоденники учасників подій). Переклади здійснено з англійської, французької та німецької мов. Під час дослідження виявлено, що авторами видань були французькі воєначальники, дипломати, політики, британські та американські державні діячі, воєнні історики та розвідники. Варто звернути увагу на окремі видання, присвячені Україні: київське видання 1936 року «Сражение на Марне в 1914 г.: по немецким материалам» містить 14 схем; видання 1923 року «Стратегический очерк войны 1914–1918 гг. Ч. 2» висвітлює воєнні дії та операції, що відбувалися на території Українських Карпат (38 схем). Цікавою є ювілейна харківська брошура «Воспоминание фронтовика» Я. Кальницького, підготовлена до 10-ї річниці війни (Перша світова, 2017, с. 29).

Висновки.

Під час дослідження була відтворена цілісна картина розвитку видавничої справи України у складні часи 20-30-х років ХХ ст. За тематикою книжковий репертуар України був багатогалузевим, широкої читацької спрямованості, представлений усіма напрямками народного господарства, освіти та культури. Кожне видавництво чітко визначало характер друкованої продукції і коло читачів (різні верстви

населення). У зв'язку з підвищеним читацьким попитом зростали накладі художньої літератури, яку використовували з метою самоосвіти. Важливий напрямок видавничої галузі склали підручники, навчальні посібники, словникові видання. Аналіз виявлених видань допоміг створити значне коло персоналій та розширити реєстр української біографістики. Вагомий відсоток склали видання Академії наук УРСР, а саме ґрунтовні праці перших академіків України, підготовлені двома мовами. Як джерело, цінними за змістом є видання з історії Першої світової війни 1914-1918 рр. (спогади, мемуари, щоденники). Університетська книгозбірня зберігає київські, харківські примірники, унікальність яких полягає у змісті, авторстві та друкарському оформленні. Корисними за інформацією є львівські часописи та вісники,

монографії відомих українських істориків, географів, політичних діячів. Виявлені окремі примірники різних видавництв та галузей знань дозволили сформулювати уявлення про стан та зміст культурного потенціалу Дніпропетровської області. Аналіз видань за певними ознаками (мова, структура, зміст, друкарське оформлення, цензура) допомагає визначити роль та місце університетських бібліотек у процесах збереження національної книжкової спадщини та створення загальнодержавного реєстру пам'яток. Процес книговидавання 20-30-х рр. ХХ ст. свідчить про потребу та шану до української книжки, її проблеми, педагогічні аспекти. Незважаючи на складні політичні умови, ідеологічний контроль та цензурні утиски, українська книга 20-30 рр. зробила вагомий крок подальшого розвитку видавничої справи України.

REFERENCES

- Isaievych, Ya. (2002). *Ukrainske knyhovydannia: vytoky, rozvytok, problemy* [Ukrainian book publishing: origins, development, problems] Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Кныга і друкарство на Украіні [Books and printing in Ukraine]. (1964). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Kovalchuk, H. I. (2015). *Ukrainskyi naukovi instrytut knyhoznavstva (1922–1936)* [Ukrainian Scientific Institute of Bibliology (1922–1936)]. Kyiv: Akadempriodyka [in Ukrainian].
- Lysychenko, D. (1930). *Korotkyi ohliad ukrainskoi vydavnychoi diialnosti, presy ta knyhotorhivli na kolyshnii Katerynoslavshchyni* [A brief overview of Ukrainian publishing, press and book trade in the former Ekaterinoslav region]. *Bibliol. Visti*, 2, 57–69 [in Ukrainian].
- Liakhotskyi, V. (2000). *Tilky knyzhka prynese voliu ukrainskomu narodovi...* [Only a book will bring freedom to the Ukrainian people]. Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy [in Ukrainian].
- Ohienko, I. (2007). *Istoriia ukrainskoho drukarstva* [History of Ukrainian printing]. Kyiv: Nasha kultura i nauka [in Ukrainian].
- Persha svitova viina: anotov. bibliohr. pokazhchyk [World War I: annotations. bibliogr. index]. (2017). (Vol. 1). Dnipro: DNU [in Ukrainian].
- Тымошык, М. (2003). *Istoriia vydavnychoi spravy* [History of publishing]. Kyiv: Nasha kultura i nauka [in Ukrainian].
- Iakovliev, O. V. (2009). *Osoblyvosti rozvytku knyhovydavnychoi spravy v Ukraini v 20-kh rokakh XX st.* [Features of the development of book publishing in Ukraine in the 20s of the twentieth century]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy*, 355–361. Kyiv: NBUV [in Ukrainian].

Luchka Lyudmila

Ph.D., <https://orcid.org/0000-0003-1656-0945>, Luchka64@i.ua

Стаття надійшла / Article arrived: 04.02.2021

Схвалено до друку / Accepted: 16.03.2021

Валентин Іваненко

Дніпровський національний університет ім. Олесе Гончара

Жебрацтво та бродяжництво у повсякденному житті Півдня України 1920-х років

У статті актуалізовано й проаналізовано недостатньо досліджений ракурс регіональної історії, пов'язаний з виявленням і характеристикою сутнісних ознак, соціально-економічних чинників та особливостей поширення жебрацтва і бродяжництва як органічних складників у структурі девіантних явищ повсякденного життя Південної України в період непу. На підставі сучасних теоретико-методологічних підходів і методів та репрезентативних джерел (в тому числі архівних) доведено, що найпотужнішими каталізаторами їх тогочасного сплеску стали руйнівні наслідки Першої світової та Громадянської воєн, тотальна розруха, голод 1921–1923 рр., міграції, безробіття тощо. Опрацьовано і оприлюднено відповідні статистичні дані. Встановлено і описано спорідненість (спільне коріння) жебракування та бродяжництва, породжених довготривалою і всеохопною кризою суспільства, тотальним і стрімко наростаючим зубожінням та маргіналізацією населення, появою великих мас знедолених людей на Півдні республіки, позбавлених елементарних засобів біоіснування, відсутністю скоординованої і ефективної системи їх соціальної підтримки з боку радянської влади та громадськості.

Автором наголошено, що при всіх недоліках, прорахунках та суперечностях тодішніх більшовицьких кроків щодо очищення «соціального дна» в регіоні й реінкарнації його носіїв в русло нормального, повноцінного життя цей повчальний історичний досвід не втратив певною мірою своєї злободенності і в наші дні, а отже міг би стати в нагоді при розробці та реалізації відповідних соціальних програм в Україні, де під впливом глибоких трансформаційних процесів, інтенсивного майнового розшарування суспільства, прогресуючої бідності більшості громадян стабільно фіксується достатньо високий рівень подібних аномалій.

Ключові слова: Південна Україна, голод, міграції, радянська влада, аномалії, жебрацтво, бродяжництво

Valentyn Ivanenko

Oles Honchar Dnipro National University

Begging and vagrancy in everyday life in the South of Ukraine in the 1920s

The insufficiently studied perspective of regional history related to the identification and characterization of essential features, socio-economic factors and features of the spread of begging and vagrancy as organic components in the structure of deviant phenomena of everyday life in southern Ukraine during the NEP actualizes and analyzes in the article. On the basis of modern theoretical and methodological approaches and methods and representative sources (including archival) it is proved that the most powerful catalysts of their then surge were the devastating consequences of the First World and Civil Wars, total devastation, famine of 1921–1923, migration, without migration. Relevant statistical data have been processed and published. The kinship (common roots) of begging and vagrancy caused by the long-lasting and all-encompassing crisis of society, total and rapidly growing impoverishment and marginalization of the population, the emergence of large masses of disadvantaged people in the South of the republic, deprived of basic social support by the Soviet authorities and the public.

The author emphasizes that despite all the shortcomings, miscalculations and contradictions of the then Bolshevik steps to clean the "social bottom" in the region and reincarnate its bearers in the course of normal, full life, this instructive historical experience has not lost some of its relevance today, and therefore could be useful in the development and implementation of appropriate social programs in Ukraine, where under the influence of deep transformation processes, intensive property stratification of society, progressive poverty of the majority of citizens, a fairly high level of such anomalies is consistently recorded.

Keywords: Southern Ukraine, famine, migrations, Soviet power, anomalies, begging, vagrancy

Вступ

Однією із сумних прикмет нашого українського сьогодення є, як відомо, дедалі прогресуючі процеси майнового розшарування, масового зубожіння і маргіналізації населення, коли на одному полюсі суспільства спостерігається стрімка й майже неконтрольована концентрація ресурсів у руках відносно мізерної частини супер багатих людей (олігархів), а на іншому – безпросвітна бідність мільйонів громадян, особливо із середовища так званих незахищених категорій, пенсіонерів. Саме це здебільшого й стимулює стале «підживлення» соціуму різними аномальними контингентами, починаючи, напевно, якраз із бродяг та жебраків, загальна чисельність яких в Україні незмінно сягає кількох десятків тисяч (лише офіційно). Причому абсолютна їх більшість – люди працездатного віку (Соціальні індикатори ..., 2000, с. 170).

Яким чином боротися з наростаючим валом подібних суспільних девіацій (а це ще й дитяча безпритульність, бомжування, пияцтво, наркоманія, проституція тощо), які механізми, важелі та засоби мають бути задіяні у площину практичних кроків властей та громадськості – ці та інші далеко не риторичні питання нині неабияк хвилюють багатьох, спонукаючи до роздумів і пошуку відповідних рішень.

Вданомуконтекстідоцільниміактуальним уявляється звернення до історичного досвіду та уроків минулого, зокрема непівської доби, що могли б слугувати певним теоретико-методологічним орієнтиром і практичним прикладом при виробленні державної політики протидії таким явищам у сучасних умовах. Щоб, як кажуть, двічі не наступати на одні й ті ж «історичні граблі».

Саме цей чинник мотивував автора до написання статті, метою якої є аналітична реконструкція причинно-наслідкового зрізу проблеми жебрацтва і бродяжництва як органічних складників у структурі

девіантних явищ повсякденного життя населення Південної України в період непу.

Методи дослідження: історико-генетичний, проблемно-хронологічний, компаративний, міждисциплінарний, логічний.

Огляд досліджень і публікацій.

В умовах інтенсивного переосмислення радянської спадщини українська історична наука дедалі глибше занурюється у незвідані її пласти чи утаємничені криївки, постійно розширюючи й збагачуючи проблемно-тематичний ареал досліджень, зокрема, за рахунок міждисциплінарної інтеграції, тобто сфер, які ще донедавна були у фокусі наукових зацікавлень переважно соціологів, психологів, юристів та ін. Власне, на такому дослідницькому тлі й розгорнулося системне вивчення вітчизняної соціальної історії, мікроісторії, історії повсякдення, що стали невід'ємною органічною компонентою історіографічного процесу. Проблема соціальних аномалій чи девіацій на різних етапах соціалістичного минулого в цьому ж ряду.

Не обійденою в даному контексті виявилася, звісно, й непівська доба, тим паче що спонукальних мотивацій до їх виникнення та поширення в ті часи було більш ніж достатньо. Маємо на увазі щонайперше спустошливі наслідки Першої світової і Громадянської воєн, тотальну розруху, голод 1921–1923рр., міграції, безробіття тощо. Проте цей ракурс нашої тогочасної соціальної історії досліджений ще явно недостатньо, багато в чому поверхово, сегментарно, з перекосами. Найбільш повно, на наш погляд, в науковій літературі відпрацьована поряд з голодним лихоліттям В. Іваненко (2016, с. 45–54) проблема дитячої безпритульності в непівській Україні, що засвідчують інформаційно насичені, побудовані переважно на маловідомих, а то й зовсім невідомих архівних джерелах праці Г. Салька (1931), С. Чеха (1953), А. Гусака (1976), І. Діптан (1992, с. 52–60), А. Зінченко

(1998, с. 78–85), О. Парашевіної (2005) та ін. Хоча перші з них, як і більшість радянських історіописань соціального спрямування, були виконані так чи інакше в дусі відповідних політико-ідеологічних впливів епохи, оскільки ігнорування ключового в ті часи методологічного принципу партійності в науці могло обернутися для авторів неприємними наслідками аж до покарання по партійній лінії чи звільнення з роботи.

Натомість інші соціальні негаразди 1920-х років, в тому числі бродяжництво та жебракування, й досі не знайшли адекватного відображення в історіографії. Однією з перших спроб комплексного осмислення «аномальної» тематики цієї пори зробили ми з І. Іщенком (2006), проте, як на мене, вона потребує подальших дослідницьких кроків із залученням нових масивів документальних джерел та сучасних концептуальних підходів.

Результати дослідження

Як відомо, витоки жебрацтва та бродяжництва на вітчизняних теренах своїм корінням сягають вглиб віків, будучи невід'ємними супутниками повсякденного життя багатьох поколінь українців. До таких занять зазвичай вдавалися немічні, убогі, хворі, з явними фізичними вадами люди (каліки), які не могли віднайти засоби існування традиційними шляхами. Допомогати ж нужденним, знедоленим у всі часи вважалося справою благочинною, шляхетною. Разом з тим здоровим, працездатним часто офіційно заборонялося блукати по людних місцях і просити милостиню, «понеже в таковых многие за леностями и молодые, которые в работы и наймы не употребляются, милости просят, о которых ничего доброго, кроме воровства, показать не можно».

Утім, в історичній ретроспективі становлення та розвитку української нації було чимало лиховісних періодів, коли жебрацтво і бродяжництво виходили далеко за межі звичних уявлень й охоплювало

досить великі маси злидених людей, котрі за фатальним збігом різноманітних обставин потрапляли у вир жорстоких економічних негараздів, балансуючи, по суті, між життям і смертю. У них не залишалось нічого іншого, як вдаватися до подібних дій. Причому особливого розмаху ці соціальні метаморфози набирали на крутих, переломних етапах нашої історії, у часи глибоких трансформаційних змін та стихійних лих, що супроводжувались неминучим загостренням системних протиріч, кризових явищ, зубожінням значних верств населення і, як наслідок – наростанням соціальної напруженості та аномальних потоків у суспільстві.

Не стали винятком у цьому відношенні й суперечливі 1920-ті роки минулого сторіччя, позначені, з одного боку, позитивною динамікою відродження української економіки та її реформування на засадах непу, а з іншого – негативними процесами тотальної розрухи, зростання безробіття, поглиблення руйнівної дії декласування промислових робітників, соціального розшарування міста і села, бюрократизації суспільного життя, згортання ринкової парадигми господарювання тощо. У початковий період мирного будівництва ще більше загострив ситуацію в Україні, особливо на теренах її південної частини, голод 1921–1923 рр., котрий спалахнув тут, на думку відомого історика С. Кульчицького, не тільки через природні катаклізми (страшенна посуха, а звідси й цілком прогнозований неврожай), деградацію продуктивних сил республіки внаслідок тривалих воєнних дій, а й через згубну для народного господарства економічну політику державної партії та підлегле становище формально незалежної УСРР щодо московського центру (Кульчицький, С., 1999, с. 24).

Ті драматичні роки стали своєрідним моральним полігоном випробувань людської гідності та честі, здатності боротися за життя особисте й своєї родини, близьких,

друзів. І далеко не всі змогли достойно витримати ці випробування, вийти з них переможцями. Багато людей опинились у лещатах небувалої економічної скрути, морального відчаю і від безвиході почали жебракувати. Звертає на себе увагу така деталь: якщо стихія об'єктивно вплинула на загальний психологічний стан населення та його деморалізацію, то протидія її наслідкам мала переважно суб'єктивний характер. У даному випадку йдеться про незграбні дії і відверте політиканство властей під час голоду, особливо в початковий період. Так, саме через політико-ідеологічні чинники центральний уряд довго блокував доступ «буржуазних» благодійницьких організацій Заходу у південний регіон УСРР. Перший дозвіл на подання допомоги голодуючим цього краю меноніти, приміром, отримали лише в березні 1922 р., а АРА та інші зарубіжні місії змогли розпочати тут практичну діяльність тільки у травні того ж року, коли від голоду вже гинули тисячі й тисячі людей (Осташева, Н., 1998, с. 75).

Дослова, зарубіжнодопомогаголодуючим тривала до літа 1923 р. У серпні 1922 р., коли закордонні благодійники на повні оберти розгорнули свою роботу в Україні, вони харчували 1,8 млн. мешканців неврожайних (читай: південних) губерній проти 400 тис., що забезпечувались ЦК Допгол при ВУЦВК (Кульчицький, С., 2013, с. 63). Всього за період цієї акції голодуючі українці отримали від Міжробдопу (організація створена під егідою Комінтерну) 383 тис. пайків, Міжнародного союзу допомоги дітям – 3 млн., Американської менонітської допомоги – 7,1 млн., місії норвезького полярного дослідника Ф. Нансена – 12,2 млн., а від Американської адміністрації допомоги (АРА) на чолі з майбутнім 31-м президентом США Г. Гувером – 180,9 млн. пайків (Литвин, В., 2003, с. 27).

Тим часом ще у грудні 1921 р. український уряд оголосив повністю голодуючими Запорізьку губернію, Таганрозький

і Маріупольський повіти Донецької, Дніпровський, Херсонський, Миколаївський повіти Миколаївської, Одеський і почасти Тираспольський повіти Одеської, Катеринославський, Криворізький і частину Дніпровського повіту Катеринославської, Кобеляцький та Константиноградський повіти Полтавської губернії.

Кількість голодуючих катастрофічно збільшувалася. Тільки в степовій зоні України вона зросла з грудня 1921 р. по травень 1922 р. більше ніж утричі – з 1,2 до 3,8 млн. осіб (Мовчан, О., 1991, с. 28).

Безперечно, голод був одним із основних джерел зростання жебрацтва та бродяжництва. В Одесі, наприклад, у серпні 1922 р. налічувалося до 30 місць найвищої концентрації жебраків, тоді як рік тому їх було вдвоє менше (Держархів Одеської обл., ф. Р-107, оп. 1, спр. 482, арк. 2–13). Згубний удар по населенню, особливо по селянах, нанесли й інші лиха – недороди, градобої, посухи, що траплялись на Півдні України в роки непу, внаслідок чого багато селян, виснажених попереднім лихоліттям, вдалися до жебракування (Держархів Микол. обл. ф. Р-616, оп. 1, спр. 22, арк. 4).

Водночас однією з причин тодішнього поширення в суспільстві цього явища були епідемії інфекційних хвороб. Зрозуміло, що під час голоду знижувався опір організму, а тому їх і спалахувало чимало. За даними Наркомату охорони здоров'я УСРР, тільки за сім місяців 1922 р. у неврожайних губерніях республіки хворіло на холеру 24,4 тис. осіб, на черевний тиф – близько 29,6 тис., на висипний – 136,6 тис., на поворотний – 141,7 тис. осіб. Помітно зросла смертність населення. Тяжкий стан склався у Катеринославі, Одесі, Миколаєві, Бердянську та навколишніх селах, що, окрім іншого, означало розпад тисяч сімей, збільшення числа сиріт та інших потенційно аномальних груп. У ході опитування жебраків Катеринослава у березні 1925 р. 14% з них назвали хворобу як основну

причину свого заняття, 13% – старість, 17% – інвалідність, 18% – бездомність (ЦДАВО Укр. ф. 582, оп. 1, спр. 159, арк. 122; ф. 5, оп. 2, спр. 809, арк. 9).

Руйнування значної частини селянських господарств внаслідок голоду різко стимулювало міграційний бум селян до міста. Тогочасні офіційні повідомлення рясніли тривожними сигналами про масові зубожіння селян, про тих, хто покинув свої домівки й помандрував у місто. Завдання щодо охорони таких садиб були покладені на районні та сільські комітети взаємодопомоги (Іваненко, В. та Іщенко, В., 2006, с. 110). Проте переважна більшість цих структур просто ігнорувала вказівки зверху, і багато переселенців, повернувшись до своїх осель, знаходили їх повністю розкраденими, про що свідчать, зокрема, доповіді голів райвиконкомів Катеринославщини у серпні 1923 р. Із 130 волосних та сільських комітетів взаємодопомоги губернії тільки Кам'янський та Краснопільський дійсно піклувалися про людей і допомагали їм, а решта існувала лише на папері (Держархів Дніпропетр. обл., ф.Р-305, оп. 2, спр. 1а, арк. 616; оп. 1, спр. 18, арк. 38,50).

Серед розмаїття об'єктивних факторів, що викликали сплеск жебрацтва в Україні у роки непу, центральне місце все ж таки належить безробіттю, підтвердженням чого слугують результати дослідження цього явища у Катеринославі. Саме такою причиною пояснили свій спосіб існування кожний третій респондент (ЦДАВО Укр., ф. 5, оп. 2, спр. 809, арк. 9). Особливістю безробіття 1920-х років у республіці було його переважно аграрне походження. Адже лави безробітних збільшувалися не тільки і не стільки за рахунок промислових робітників, скільки тих українських селян-бідняків, які прагнули знайти роботу в місті. Найбільшого поширення ця тенденція набула у таких містах, як Київ, Харків, Одеса, Катеринослав, Миколаїв. Крім того, з-поміж безробітних чимало було

й колишніх червоноармійців, що так і не знайшли свого місця в нормальному житті. Тож не дивно, що частина з них змушена була зайнятися жебрацтвом. Тільки серед жебраків Катеринослава їх доля досягала 15% (ЦДАВО Укр., ф. 5, оп. 2, спр. 809, арк. 9).

При цьому офіційна статистика про кількісний склад безробітних і реальні дані дуже різнилися. За переписом населення, проведеним у грудні 1926 р., 194,4 тис. осіб вказали на те, що не мають роботи, а біржі праці фіксували на той час 410,3 тис. таких людей. Щоправда, до списків безробітних подекуди потрапляли особи, які просто ухилялися від праці, тобто вважалися за радянською термінологією дармоїдами. Ясна річ, приваблювала їх щонайперше можливість отримувати певні пільги: безкоштовні обіди, право на пільгові комунальні послуги тощо (Іваненко, В. та Іщенко, І., 2006, с. 111).

Безробітні України тих часів належали в основному до категорії осіб з низькою кваліфікацією або й зовсім без неї. Більшість із них не мали шансів одержати постійну роботу, а тому частина їх під тиском обставин просто змушена була жебракувати (Держархів Дніпропетр. обл., ф. Р-122, оп. 1, спр. 45, арк. 53). Додамо також, що нічліжні будинки для безробітних, у яких найчастіше опинялися приїжджі селяни та інші «шукачі» кращої долі, були розсадниками пияцтва, розпусти, аморальності. Звісно, перебування в них негативно впливало на людину, яка вперше туди потрапляла, внаслідок чого багато новачків, спілкуючись з постійними мешканцями нічліжок, буквально у лічені дні починали переймати їхнє нехитре «рукопротяжне ремесло» (Звезда, Катеринослав, 1923, 26 сент.).

Гадаємо, не буде перебільшенням сказати, що у будь-якому суспільстві були, є і, мабуть, ще довго будуть бідняки, жебраки, бродяги, безхатченки (бомжі), п'яниці, наркомани, проститутки і злочинці різних

мастей та відтінків. Об'єктивно такі люди об'єднуються за спільною ознакою – жити за рахунок інших, чого вони завжди і в усьому свято дотримуються. Ці референтні групи, існуючі у суспільстві, по суті, є його вигнанцями. Вони створили свою субкультуру зі своїми традиціями, устроєм життя тощо. Багато з них вже не могли адекватно протистояти труднощам життя, викликам часу, систематично працювати, а тому здебільшого жебракували, просили переважно лише на їжу та горілку, запасів не робили, не гребуючи й дрібними крадіжками (Держархів Дніпропетр. обл., ф. 1, оп. 1, спр. 633, арк. 87).

Для типового представника «рукопротяжної фабрики», і 1920-ті роки це красномовно підтверджують, були властиві такі риси, як відсутність самолюбства, сорому, стримуючих мотивів для крадіжки, лінощі, брехня, неробство, розпушта. Колишнє життя для такої людини ставало дедалі обтяжливішим, боротися за нього вже не вистачало ані сил, ані енергії. Зрештою це являє собою не що інше, як хворобу, а її діагноз – пауперизм (жебракування). Причому типологія цієї аномалії за часів непу представлена досить широким спектром – від громадян, які вперше відчули себе «на дні» суспільства, загнані у глухий кут екстремальними обставинами, до тих, хто свідомо зробив свій вибір на користь подібного способу життя, поповнивши лави професійного жебрацтва. Як би там не було, взагалі жебрацтво, мабуть, можна бодай образно порівняти із своєрідною кар'єрою, яку неможливо покинути.

Жебракування нерозривно пов'язане і з такою соціальною хворобою, як бродяжництво. У роки непу в Україні юридичного обґрунтування терміну «бродяжництво» не існувало. Найчастіше тоді використовувалося словосполучення «бродячий елемент». До цього контингенту включали всіх громадян, які не мали відповідного посвідчення, а точніше,

дозволу властей на проживання в конкретній місцевості. Швидке поширення явища спонукало державні інституції вжити щодо його носіїв запобіжні, каральні заходи, переважно у вигляді адміністративної відповідальності (Держархів Дніпропетр. обл., ф. Р-1379, оп. 1, спр. 1, арк. 212–215).

Примітний штрих: в 1920-ті роки практично кожний селянин, що прибув до міста у пошуках роботи чи просто елементарних засобів існування, міг бути зарахований до «бродячого елемента», оскільки селянам, якщо вони не залучалися до громадських робіт, офіційно заборонялося перебувати більше двох тижнів у гуртожитку чи нічліжному будинку. Тому багато з них мандрували далі, до інших міст, хоч, як правило, й не на далекі відстані. Разом з вихідцями із села бродяжничали також міські жебраки, головним чином з числа бездомних. У цілому до 60% жебраків одночасно були бродягами (Іваненко, В. та Іщенко, І., 2006, с. 115, 116), що свідчить про збіг факторів поширення цих двох соціальних явищ у період непу.

Потужним фактором нарощування таких людей в південноукраїнських містах біли міграційні потоки переважно із сусідньої Росії. Особливих масштабів вони досягли під час голоду 1921-1923 рр., коли із Поволжя та інших охоплених цим лихом російських регіонів в Україну прибули 429 тис. біженців, з них до 80 тис. дітей. У 1922 р. три чверті дитбудинківців були біженцями від голоду (Голод 1921–1923 років в Україні..., 1993, с. 13).

Проблему бродяжництва помітно загострила триваюча в республіці дитяча безпритульність. Так, у 1926 р. на залізниці та інших шляхах сполучень Південної України було зафіксовано 2084 бродячих дітей (ЦДАВО Укр., ф. 3, оп. 1, спр. 3666, арк. 309).

Хвилі мігрантів з Росії спостерігалися протягом усієї непівської доби. При цьому, як показує аналіз відповідної статистики,

бродяжничали здебільшого чоловіки селянського походження. На період весняно-польових робіт вони поверталися у рідні місця, а закінчивши сівбу, знову вирушали до міст. Така ж послідовність їх міграції зберігалась у серпні, під час збору врожаю (Держархів Дніпропетр. обл., ф. Р-305, оп. 2, спр. 19, арк. 557). Друга категорія бродяг була представлена гастролерами-злочинцями, що робили ставку на крадіжки, пограбування тощо. Нерідко вони мандрували цілими групами з Одеси, Кавказу, Росії та інших регіонів. Особливо їх вабили портові міста, де об'єктивно існувало більше можливостей пожитися.

Середній вік жінок, які приїжджали до них зазвичай без документів, коливався від 16 до 31 року. Максимальною «жіноча хвиля» була у травні, коли починалася навігація і до портових міст прибували ділові люди з метою укладення різного роду бізнесових угод. З-поміж них виділявся Миколаїв, який ще з дореволюційних часів вважався одним із найбільших центрів півдня Росії щодо поширення проституції, а період непу лише підтвердив таку його «репутацію»: під час навігації від 25 до 33% представниць «найдавнішої професії» були мандрівницями з Росії (Іваненко, В., Іщенко, І., 2006, с. 116).

У контексті бродяжництва, вочевидь, варто розглянути етнічні міграції певних груп населення. Йдеться передусім про циган, які бродяжничали по території республіки. Вони, звісно, кочували туди і там, де було більше людей, що зумовлювалось їхніми заняттями – торгівлею кіньми, ковальством, музиченням, ворожінням, жебракуванням тощо. Це змушувало циган розпорозуватися на невеликі групи. Щоправда, в Україні «своїх» кочових циган у досліджуваній період було мало. Основу їх складала прибулі з інших регіонів Союзу, іноді приходили й із зарубіжжя, як, приміром, у 1928 р., коли, крім радянських, тут з'явилися цигани з Угорщини та Сербії, що перейшли кордон

ще за часів революції. Влітку по Україні кочували також кримські та бессарабські табори. Мандрували цигани здебільшого не кіньми, а потягами, і з територією України були зв'язані не дуже міцно. Осілі ж цигани мешкали переважно у великих містах і виїжджали на село тільки на ярмарки чи поворожити. За даними перепису населення 1926 р., в Україні проживало 13 579 циган. Майже кожен п'ятий з них був мешканцем південних округів (Баранников, О., 1931, с. 6, 21).

Показово, що найбільше приваблювали циган великі південні міста – Катеринослав (Дніпропетровськ) та Одеса, де вони отримували достатній прибуток. Однак існує принципова різниця між етнічним переміщенням циган та бродяжництвом аномальних контингентів, оскільки, на відміну від жебраків чи повій, цигани не втратили людської гідності. Хоча певна їх частина, втім як і інших національних груп, займалась тим же. Відомо, що понятійна категорія «жебрацтво» у них завжди втілювалась у специфічній формі, яку чи не найвлучніше характеризує термін «циганити».

Висновки

Отже, жебрацтво та бродяжництво вкупі з іншими соціальними девіаціями набули значного розмаху в Південній Україні за непівських часів, ставши звичайними супутниками її повсякденного життя. Як встановлено вище, ці аномалії мали спільне походження. Вони спричинялися й живилися здебільшого із середовища безробітних і так званих декласованих, маргінальних елементів, кількісні характеристики яких мали сталу тенденцію до зростання внаслідок перманентного скорочення робочих місць та закриття збиткових, нерентабельних підприємств, особливо в перші роки непу. Глибока системна криза, тотальна розруха, занепад продуктивних сил, фізична і моральна виснаженість «людського чинника» через тривалі воєнні дії

на території республіки, слабкість державної влади та її неспроможність впоратися з валом політичних і економічних труднощів повоєнного життя радянської країни – все це було тим благодатним підґрунтям, на якому виникали й розросталися подібні соціальні збочення.

І все ж найбільшим лихом для південного регіону УСРР став голод 1921–1923 рр., який викликав масове зuboжіння всіх верств населення й неминучий у таких випадках спалах різних соціальних негараздів та аномалій. Ситуацію істотно ускладнювали інтенсивні міграційні потоки до промислових центрів Півдня України, особливо із сусідньої Росії, що не супроводжувалися розгортанням необхідної соціальної інфраструктури. Це не тільки створювало додаткові труднощі та клопоти для місцевих властей, а і вносило значну дезорганізацію у хід вирішення невідкладних соціальних проблем регіону. В таких умовах девіантна поведінка стала для багатьох мігрантів (як українських, переважно селян, так і російських громадян) мало не нормою повсякденного буття, своєрідним «інструментом», за допомогою якого вони швидко адаптувалися до так

званої «барачної» субкультури і «цінностей дна» міської цивілізації.

У свою чергу, і сам неп з позицій владного дискурсу являв собою епоху своєрідного аномічного стану суспільства, з якого правляча партія усіляко намагалася його вивести, декларуючи і утверджуючи принципово нові ціннісні імперативи людського буття. Ці прагнення віддзеркалились у появі цілої низки нормативних актів, у яких окремі соціальні явища чітко кваліфікувались як девіантні. Власне, на такому правовому полі й розгорталася спільна боротьба влади і громадськості за поступове викорінення соціальних хвороб – «пережитків минулого» – із практики повсякденності будівничих молоді радянської держави. Незважаючи на явно політизоване забарвлення цієї діяльності та романтичну наївність її організаторів, нагромаджений в ті роки досвід (як позитивний, так і негативний) у ключових, найважливіших складниках своєї актуальності не втратив і дотепер, потребуючи серйозного, неупередженого осмислення і творчого використання у ході суспільної протидії сплеску аналогічних аномалій сьогодення.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Баранников О.П., 1931. Українські цигани. Київ, 60 с.
 Голод 1921–1923 років в Україні: зб. докум. і матер., 1993. Київ, 237 с.
 Гусак, А.А., 1976. Комсомол – помічник Коммунистической партии в борьбе с детской беспризорностью на Украине (1921–1925 гг.). Дис...канд. ист. наук, Днепропетровск, 199 с.
 Державний архів Дніпропетровської області.
 Державний архів Миколаївської області.
 Державний архів Одеської області.
 Діптан, І.І., 1992. Проблема дитячої безпритульності на Україні (1919–1932 рр.). Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. № 2. С. 52–60. Київ.
 Звезда (Екатеринослав), 1923, 26 сент.
 Зінченко, А.Г., 1998. Безпритульність як соціальне явище (До історії розв'язання проблеми). Соціальна політика і соціальна робота. № 1/2. С. 78–85.
 Іваненко, В.В., 2016. Голодне лихоліття 1921–1923 років на Катеринославщині: погляд через десятиліття. Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. пр. Дніпропетровськ: Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, вип. 14, с. 45–54.
 Іваненко, В.В., Іщенко, І.В., 2006. Україна непівська: аналіз соціальних аномалій південного регіону. Монографія. Дніпропетровськ, 280 с.
 Кульчицький, С.В., 1999. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). Київ, 336 с.
 Кульчицький, С.В., Мовчан, О.М., 1993. Невідомі сторінки голоду 1921–1923 рр. в Україні. Київ, 48 с.
 Кульчицький, Станіслав, 2013. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. У 3 кн. Київ, кн. 2, 628 с.
 Литвин, В.М., 2003. Україна: міжвоєнна доба (1921–1938 рр.). Київ, 512 с.
 Мовчан, О.М., 1991. Голод 1921–1923 рр. на Україні. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. № 1. С. 24–35. Київ.
 www.grani.org.ua

- Осташева, Н.В., 1998. На переломе эпох... (Менонитское сообщество Украины в 1914–1931 гг.). Москва, 253 с.
- Парашевіна, О.С., 2005. Роль системи народної освіти у подоланні дитячої безпритульності в 20-х – першій половині 30-х рр. XX ст. в Україні. Дис...канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 250 с.
- Салько, Г.С., 1931. Безпритульність та боротьба з нею. Харків; Київ, 48 с.
- Соціальні індикатори життя населення: Статистичний збірник Державного комітету статистики України, 2000. Київ.
- Центральний державний архів вищих органів державної влади та управління України (ЦДАВО).
- Чех, С.М., 1953. Мероприятія Коммунистической партии и Советского правительства по борьбе с детской безпризорностью в период 1917–1923 гг. Дис...канд. пед. наук. Київ, 269 с.

REFERENCES

- Barannikov, O.P. (1931). *Ukrainski tsyhany [Ukrainian gypsies]*. Kyiv [in Ukrainian].
- Holod 1921–1923 rokov v Ukraini: zb. dokum. i mater. [The famine of 1921–1923 in Ukraine: coll. document. and mater.]. (1993). Kyiv [in Ukrainian].
- Gusak, A.A. (1976). *Komsomol – pomoshnik Kommunisticheskoy partii v bor'be s detskoj besprizornost'ju na Ukraine (1921–1925 gg.) [Komsomol – assistant of the Communist Party in the fight against child homelessness in Ukraine (1921–1925)]*. Candidate's thesis. Dnepropetrovsk [in Russian].
- Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovskoi oblasti [The State Archives of Dnipropetrovsk region] [in Ukrainian].
- Derzhavnyi arkhiv Mykolaivskoi oblasti [The State Archives of Mykolaiv region] [in Ukrainian].
- Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti [The State Archives of Odessa region] [in Ukrainian].
- Diptan, I.I. (1992). Problema dytiachoi bezprytulnosti na Ukraini (1919–1932 rr.) [The problem of child homelessness in Ukraine (1919–1932)]. *Problems of Ukrainian history: facts, judgments, searches*, 2, 52–60. Kyiv [in Ukrainian].
- Zvezda (Ekaterinoslav). (1923), 26 Sept. [in Russian].
- Zinchenko, A.G. (1998). *Bezprytulnist yak sotsialne yavyshe (Do istorii rozviazannia problemy)*. [Homelessness as a social phenomenon (To the history of problem solving)]. *Social policy and social work*, (1/2), 78–85 [in Ukrainian].
- Ivanenko, V.V. (2016). *Holodne lykholittia 1921–1923 rokov na Katerynoslavshchyni: pohliad cherez desiatilettia [The famine of 1921–1923 in the Ekaterinoslav region: a look through the decades]*. *Dnieper: historical and local lore research*. (Vol. 14), (pp. 45–54). Dnipro: Oles Honchar Dnipro National University [in Ukrainian].
- Ivanenko, V.V., & Ishchenko, I.V. (2006). *Ukraina nepivska: analiz sotsialnykh anomalii pivdennoho rehionu*. [Ukraine nepivska: analysis of social anomalies of the southern region]. Dnepropetrovsk [in Ukrainian].
- Kulchytsky, S.V. (1999). *Ukraina mizh dvoma viinamy (1921–1939 rr.) [Ukraine between the two wars (1921–1939)]*. Kyiv [in Ukrainian].
- Kulchytsky, S.V., & Movchan, O.M. (1993). *Nevidomi storinky holodu 1921–1923 rr. v Ukraini [Unknown pages of the famine of 1921–1923 in Ukraine]*. Kyiv [in Ukrainian].
- Kulchytsky, S. (2013). *Chervonyi vyklyk. Istoriia komunizmu v Ukraini vid yoho narodzhennia do zahybeli. U 3 kn. [The Red Challenge. History of communism in Ukraine from its birth to its death. In 3 books]*. (Vol. 2). Kyiv [in Ukrainian].
- Lytvyn, V.M. (2003). *Ukraina: mizhvoienna doba (1921–1938 rr.) [Ukraine: the interwar period (1921–1938)]*. Kyiv [in Ukrainian].
- Movchan, O.M. (1991). *Holod 1921–1923 rr. na Ukraini [The famine of 1921–1923 in Ukraine]*. *Problems of Ukrainian history: facts, judgments, searches*, (1), 24–35. Kyiv [in Ukrainian].
- Ostasheva, N.V. (1998). *Na perelome jepoh... (Menonitskoe soobshhestvo Ukrainy v 1914–1931 gg.) [At the turn of the epochs... (Mennonite community of Ukraine in 1914–1931)]*. Moscow [in Russian].
- Parashchevina, O.S. (2005). *Rol systemy narodnoi osvity u podolanni dytiachoi bezprytulnosti v 20-kh – pershii polovyni 30-kh rr. XX st. v Ukraini. [The role of the public education system in overcoming child homelessness in the 20's – first half of the 30's of XX century in Ukraine]*. Candidate's thesis. Dnepropetrovsk [in Ukrainian].
- Salko, G.S. (1931). *Bezprytulnist ta borotba z neiu. [Homelessness and the fight against it. Kharkiv]*. Kyiv [in Ukrainian].
- Sotsialni indykatory zhyttia naselennia: Statystychnyi zbirnyk Derzhavnogo komitetu statystyky Ukrainy [Social indicators of population life: Statistical collection of the State Statistics Committee of Ukraine]. (2000). Kyiv [in Ukrainian].
- Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchych orhaniv derzhavnoi vlady ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVO) [The Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine (TsDAVO)] [in Ukrainian].
- Czech, S.M. (1953). [Measures of the Communist Party and the Soviet Government to combat child homelessness in the period 1917–1923]. Candidate's thesis. Kyiv [in Ukrainian].

Ivanenko Valentyn

Dr. Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0002-4731-6702>, ivanenko_dnu@i.ua

Стаття надійшла / Article arrived: 01.02.2021

Схвалено до друку / Accepted: 16.03.2021

Сергій Світленко

Дніпровський національний університет ім. Олеса Гончара

Увічнення пам'яті Тараса Шевченка в українському національному русі Наддніпрянщини на початку ХХ ст.

Актуальність даної теми вбачається в тому, що її вивчення дає можливість поглибити уявлення про недостатньо розроблену проблему увічнення історичної пам'яті Тараса Шевченка – символа боротьби української нації за соціальну та національну свободу як важливого чинника протистояння імперському режиму. Царизм методами ідеологічного, жандармсько-поліцейського, цензурного тиску всіляко перешкоджав активізації свідомого українства на початку ХХ ст. Метою дослідження є вивчення увічнення пам'яті Тараса Шевченка в українському національному русі Наддніпрянщини початку ХХ ст. Результати статті полягають в тому, що на основі вивчення архівних та опублікованих документів, публіцистичних матеріалів преси та спогадів, реконструйовано різні методи легальної й нелегальної діяльності учасників українського національного руху у справі збереження історичної пам'яті про Тараса Шевченка. Наголошено на тому, що прогресивна громадськість достатньо широко відзначила 40-річчя від дня смерті Кобзаря в пресі. На початку ХХ ст. українські діячі порушували питання про спорудження пам'ятника Шевченку, продовжували традицію відвідування могили українського поета, робили спроби увічнити його пам'ять у топоніміці, брали участь у Шевченківських панахидах, вдавалися до нелегальних зборів на пошану Кобзаря, згадували його під час зустрічей і спілкування в середовищі інтелігенції. Оригінальність і наукова новизна статті в постановці й розробці недостатньо дослідженого сюжету з історичного шевченкознавства, актуалізації й концептуалізації різноманітного конкретно-історичного матеріалу. Зроблено висновки стосовно різних форм і методів боротьби за збереження пам'яті Тараса Шевченка, що сприяли утвердженню серед українців національної свідомості, зміцнювали політичну тенденцію в українському національному русі.

Ключові слова: історична пам'ять, Кобзар, українська інтелігенція, українська національна свідомість, українська модерна нація, Шевченківські роковини, панахиди

Serhii Svitlenko

Oles Honchar Dnipro National University

Perpetuation of Taras Shevchenko's memory in the Ukrainian national movement of the Dnieper region at the beginning of the XX century

The relevance of this topic is seen in the fact that its study provides an opportunity to deepen the understanding of the underdeveloped problem of perpetuating the historical memory of Taras Shevchenko – a symbol of the Ukrainian nation's struggle for social and national freedom as an important factor in opposing the imperial regime.

Tsarism by methods of ideological, gendarmerie-police, censorship pressure in every way prevented the activation of conscious Ukrainians in the early twentieth century. The aim of the study is to study the perpetuation of the memory of Taras Shevchenko in the Ukrainian national movement of the Dnieper region in the early twentieth century. The results of the article are that based on the study of archival and published documents, journalistic materials of the press and memoirs, various methods of legal and illegal activity of the Ukrainian national movement in preserving the historical memory of Taras Shevchenko were reconstructed. It is emphasized that the progressive public widely celebrated the 40th anniversary of Kobzar's death in the press. In the early twentieth century Ukrainian activists raised the issue of erecting a monument to Shevchenko, continued the tradition of visiting the tomb of the Ukrainian poet, tried to perpetuate his memory in toponymy, participated in Shevchenko's memorial services, resorted to illegal gatherings in honor of Kobzar, mentioned him during meetings and communication in among the intelligentsia. The originality and scientific novelty of the article in the production and development of insufficiently researched plot on historical Shevchenko studies, actualization and conceptualization of various concrete-historical material. Conclusions were made on various forms and methods of struggle to preserve the memory of Taras Shevchenko, which contributed to the establishment of national consciousness among Ukrainians, strengthened the political tendency in the Ukrainian national movement.

Keywords: historical memory, Kobzar, Ukrainian intelligentsia, Ukrainian national consciousness, Ukrainian modern nation, Shevchenko anniversaries, memorial services

Вступ.

На початку ХХ ст. в українському національному русі Наддніпрянщини відбувалися помітні зміни, що слід пов'язувати з утвердженням модерністичного, або політичного етапу в українському націотворенні. Цей процес супроводжувався пошуком і впровадженням у практику громадського життя нових ідеологічних смислів та організаційних форм. Однак, входження українського руху в новий, політичний етап поступу не означало, що втратили актуальність національні символи, одним із яких була постать Тараса Шевченка, котра продовжувала надихати нове покоління на національне й соціальне визволення українства. В нових суспільно-політичних умовах увічнення пам'яті Кобзаря продовжувало бути одним із пріоритетів діячів українського національного руху.

Вивчення увічнення пам'яті Т. Г. Шевченка в українському національному русі Наддніпрянщини на початку ХХ ст. є важливим у контексті дослідження поступу національної свідомості української модерної нації, що перебувала у стадії становлення. На початку ХХ ст. цей процес, хоча й набував все більшої динаміки, відбувався за умов української бездержавності, коли імперський режим методами ідеологічного, жандармсько-поліцейського, цензурного тиску всіляко гальмував активізацію свідомого українства. Фігура Кобзаря як знакова, символічна для молодого української нації піддавалася системним утискам, бентежачи російських можновладців навіть після смерті.

Звичайно, у фокусі боротьби постійно перебувала історична пам'ять про Тараса Шевченка. Щоб запобігти її збереженню в суспільстві царські цензори намагалися заборонити публікацію книжок та статей, які б нагадували про великого українця. Про це, наприклад, свідчили доповідь цензора В. Енгельгардта Петербурзькому цензурному

комітету про статтю Д. Шестакова «К 40-летию кончини Шевченко» від 14 березня 1901 р., відгук члена Вченого комітету Міністерства народної освіти О. Радонежського про книгу В. Краніхфельда «Т. Г. Шевченко, певец Украины и Запорожья» від 1 березня 1902 р., уривок із доповіді цензора М. Васенцовича-Макаревича Комітету іноземної цензури про число львівської газети «Діло» а 1885 р. зі статтею про панахиду з нагоди річниці смерті Шевченка» від 13 липня 1904 р., доповідь в. о. окремого київського цензора О. Булгакова Комітету іноземної цензури про книгу М. Лозинського «Тарас Шевченко, його жите і значінь» від 8 лютого 1906 р. та ін. (Тарас Шевченко і царська цензура, 2015, с. 183–186). За переховування та розповсюдження заборонених творів Тараса Шевченка російські жандарми притягували українців до відповідальності (Українська ідентичність..., 2013, с. 319–320).

Аналіз досліджень і публікацій зазначеного питання засвідчує, що сучасні українські історики ще не приділили належної уваги зазначеному питанню. Так, лише С. Єсельчик у монографії «Українофіли. Світ українських патріотів другої половини ХІХ століття» (2010) торкнувся цього сюжету в контексті збереження Шевченкової могили в Каневі в рамках 1861–1900-х рр. (Єсельчик, 2010, с. 51–73). Майже не розглядали це питання дослідники, які вивчали історію українських політичних партій зазначеного періоду. Достатньо згадати відомі праці В. Ф. Колесника та Л. П. Могильного – «Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку ХХ століття: моногр.» (Колесник та Могильний, 2005, с. 183) та С. О. Наумова – «Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. ХІХ ст. – лютий 1917)» (Наумов, 2006, с. 96) та ін. Все це актуалізує проведення нових досліджень у цьому напрямку, чому сприяють як евристичні знахідки в архівах, так і новітні публікації (Українська ідентичність..., 2013;

Тарас Шевченко і царська цензура, 2015).

Метою даної статті є вивчення увічнення пам'яті Тараса Шевченка в українському національному русі Наддніпрянщини на початку ХХ ст.

Джерельну основу статті становлять архівні та опубліковані документи, публіцистичні матеріали преси та спогади сучасників. У статті застосовані такі методи дослідження, як загальнонаукові – аналіз та синтез, та конкретно-історичні – історико-системний та історико-персоналістичний.

Результати дослідження

Загальна Безпартійна Українська організація, яка наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. відіграла важливу консолідуючу роль у громадському русі, сприяла його поступовій політизації, як згадував Євген Чикаленко у своїх «Спогадах» (2003), «дбала про щорічне, коли можливо, прилюдне святкування роковин Шевченка» (с. 238).

Характерно, що за умов політизації суспільно-політичного життя українські громадівці-культурники не могли не відгукуватися на політичні виклики моменту, використовуючи при цьому суто культурні заходи. Яскравим прикладом такого підходу було влаштування Миколою Лисенком у січні 1901 р. в приміщенні «Купецького зібрання» (теперішній філармонії) у Києві концерту його хору на користь засланих у солдати 183-х студентів Київського університету Св. Володимира за їхній мужній протест проти політики царського уряду. Концерт відбувся саме в той день, коли родичі й друзі засланих проводжали оточених вартою студентів у солдати. Цілком не випадково Микола Лисенко, який був організатором, диригентом і відповідальним за проведення заходу, укладаючи разом з Михайлом Старицьким програму концерту, включив такі речі, як хор на слова Тараса Шевченка «Кругом неправда і неволя, народ замучений мовчить», народну пісню про загибель козака «Та забілили сніги» та ін. Бунтарський дух Кобзаря незримо був присутній у залі і

справляв величезне враження на присутніх (Кротевич, 1968, с. 557–558).

Упродовж багатьох років хор Миколи Лисенка блискуче популяризував спадщину Тараса Шевченка, майстерно увічнюючи пам'ять про Кобзаря. Цей колектив був просякнутий Шевченківським духом. Щороку його учасники влаштовували подорож на могилу Шевченка в Каневі, або кашеваріння за Дніпром, що теж зміцнювало колектив. Раз на рік хор Лисенка обов'язково влаштовував вечір пам'яті Тараса Шевченка (Гулак-Артемівський, 1968, с. 501–502).

Прикметно, що 26 лютого 1901 р. прогресивна громадськість достатньо широко відмітила 40-річчя від дня смерті Кобзаря. Літературно-артистичне товариство у Києві ознаменувало чергові Шевченківські роковини вечором пам'яті у великій залі «Купецьких зборів», бо мала зала не змогла б вмістити усіх бажаючих відвідати цей захід. Вокальна й музична частини вечора, як завжди, були бездоганними завдяки майстерності хору Миколи Лисенка та поодиноких співців, котрі справляли гарне враження. Втім, у порівнянні з попередніми роками слабшою виявилась літературна частина, адже реферат не прозвучав, а з «Кобзаря» читалося небагато (Єфремов, 2008, с. 56).

У статті «Шевченкові роковини і російська преса» (1901) Сергій Єфремов відмічав, що тогорічні роковини позитивно вирізнялися від цілої низки попередніх: «... Давно ми не бачили на українському святі такого піднесення, такого ентузіазму, який виявився на сей раз». За підрахунками цього автора, з приводу українського свята, на яке перетворилися в 1901 р. Шевченкові роковини, написали 42 часописи. Характерно, що 17 із них прийшлися на Санкт-Петербург та Москву, а решта на провінційні міста, серед яких на українських теренах 10 часописів.

Докладно відгукнулися на подію три часописи Одеси, а також видання Житомира,

Катеринослава, Полтави, Харкова та Херсона. Важливо й те, що редакції цих видань приділили увагу постаті Тараса Шевченка з власної ініціативи. Це свідчення того, що в тодішньому суспільстві загальна атмосфера змінювалася на краще (Єфремов, 2008, с. 41, 46–52).

На початку ХХ ст. серед прогресивної громадськості стала поширюватися ідея увічнення пам'яті великого українського поета в монументі. 28 листопада 1901 р. загальні збори Союзу взаємодопомоги російським письменникам при Літературному товаристві порушили питання про відкриття в Росії передплати на спорудження пам'ятника Тарасу Шевченку в Києві, на березі Дніпра. Але Міністерство внутрішніх справ негативно відгукнулося на цю пропозицію.

У 1904 р. виповнилося 90 років від дня народження Тараса Шевченка. Вже не один рік свідомі українці порушували питання про дозвіл на спорудження пам'ятника Кобзареві. Зокрема, таку пропозицію висловив на засіданні Харківської міської думи Микола Міхновський. Однак, ця ініціатива, як і попередні, не знаходила підтримки. Навпаки, у травні 1904 р, майже одночасно з Шевченківським ювілеєм, у Харкові спорудили пам'ятник російському поету Олександрю Пушкіну. Це викликало негативну реакцію серед української радикальної молоді, яка об'єднувалася в лавах Української народної партії. Ці діячі, як, наприклад, Микита Шаповал, вважали, що поки в Україні не споруджено пам'ятника Т. Г. Шевченку, не може стояти ніякий інший. Міркування за антитезою «Наш Шевченко – ваш Пушкін» спричинили спробу української радикально-націоналістичної молоді висадити в повітря пам'ятник російському поету. Така спроба була вчинена в ніч з 30 на 31 жовтня 1904 р. Проте реакція харківської громадськості, як і українських партій, на цю акцію була негативною (Наумов, 2006, с. 96).

Ідея спорудження пам'ятника на честь Шевченка в подальшому здобула своїх прихильників та пропагандистів. Так, у другій половині 1904 р. Золотоніські та Прилуцькі земські збори знову порушили перед Міністерством внутрішніх справ Росії питання про дозвіл повсюдної передплати на спорудження зазначеного пам'ятника. Цього разу МВС визнало можливим відкрити передплату в межах двох повітів Полтавської губернії (НМТШ/А–88, 1912–1914, арк. 6–6 зв.; Єфремов, 2008, с. 53).

У 1902 р. в пам'ять Тараса Шевченка відбулися літературні вечори у Катеринославі, Києві, Санкт-Петербурзі, Сімферополі та інших містах імперії. Проте сорок перші роковини смерті Шевченка відзначалися в російській пресі не так голосно, як попередні. За даними Сергія Єфремова, всього таких публікацій було вісім. Зокрема, на Шевченківські роковини відгукнулися такі видання, як «Волынь», «Крымский курьер», «Приднепровский край», «Юг» «Южный край» та ін. (Єфремов, 2008, с. 57).

На початку ХХ ст. українські діячі продовжувати відвідувати могилу Кобзаря, яка вже кілька десятиліть служила сакральним місцем для свідомих українців. Так, у 1903 р. представник нової генерації політично активних українців Федір Матушевський, побувавши на могилі Тараса Шевченка, переглянув першу книгу відвідувачів і побачив записи на зразок «Був на могилі рідного батька свого Тараса щирий українець» та російського відповідника «Посетил могилу батька Украины поклонник истый украинец». Український діяч критично поставився до таких загальних тривіальних записів, але вони, як точно помітив Сергій Єкельчик, були прикметними свідченням формування на індивідуальному рівні української національної ідентичності. Важливо, що молодий український політик Федір Матушевський запропонував поставити на місці Шевченківської могили пам'ятник Кобзареві та заснувати при

ньому музей і книгарню, тим самим надати паломництву на священне для українців місце «глибоко просвітницького характеру» (Єскельчик, 2010, с. 71).

У той же час серед української свідомої громадськості почали виникати думки про увічнення пам'яті Кобзаря засобами топоніміки. Наприклад, такого роду пропозиція прозвучала в 1902 р. в Черкасах, де прихильники поета хотіли назвати його іменем вулицю Верх-горову, з якої Кобзар часто милувався Дніпром. Така пропозиція мала затверджуватися урядом, але надії на його позитивне рішення не було. А вже три роки тому в Чернігові місцева дума вже прохала назвати одну з вулиць губернського міста Шевченківською, але відповіді на своє клопотання не отримала (Єфремов, 2008, с. 57).

Вельми характерно, що імперський режим в жодному разі не йшов на поступки свідомій українській громадськості у її спробах перейменувати головну вулицю Чернігова Шосейну на вулицю Шевченка. За спогадами Гліба Лазаревського (1989), неодноразові заходи в цьому напрямку були за царського режиму безуспішними (с. 134).

На початку ХХ ст. українськими діячами використовувалися й такі традиційні заходи увічнення пам'яті Кобзаря, як панахиди, які проводилися по багатьох містах і селах. Цим громадськість виявляла свою пошану до Тараса Григоровича. У 1901 р. панахиду по Шевченкові відправило громадянство Чернігова, про що згодом написала «Киевская мысль». В дописі зазначалося, що «на панахиді був відомий український письменник Коцюбинський» (Чернявський, 1989, с. 55). Можливо, саме про цей Шевченківський захід детальніше оповіла Персида Березняк. Під час панахиди серед чималої кількості вірян, котрі прийшли вшанувати пам'ять Кобзаря у Воздвиженську церкву, вона вперше побачила українського письменника і громадського діяча Михайла Коцюбинського, з яким незабаром після панахиди познайомилася. Характерно, що, прийшовши вперше до Коцюбинських,

П. Березняк була відрекомендована як товаришка, яка читає українські книжки, любить і знає вірші Тараса Шевченка. Це відкрило «зелене світло» для подальшого спілкування. Згодом Персида Березняк відвідувала Шевченківські панахиди ще три–чотири роки. Ці заходи проводилися в Миколаївській церкві та ставали все велелюднішими (Березняк, 1989, с. 100).

22 лютого 1903 р. редактор журналу «Киевская старина», відомий діяч Київської Старої громади Володимир Науменко подав клопотання на ім'я Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора Михайла Драгомирова про проведення 2 березня того ж року панахиди в Софійському соборі Києва. Своє прохання він обґрунтував власним володінням права на видання всіх творів Тараса Шевченка та прикладами подібних дозволів у попередні роки. Клопотання українського діяча задовольнили. Наступна подібна супліка від 23 лютого 1904 р. теж мала позитивний результат.

У 1905 і 1906 рр. такі ж клопотання про дозволи на проведення Шевченківської панахиди надходили на ім'я Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора від члена-кореспондента імператорської АН, відомого діяча Київської Старої громади Павла Житецького і теж здобували підтримку (ЦДІАУК. Арк. 1, 3, 4, 5, 7, 8). Вищезазначене засвідчує, що проведення київськими громадянами панахид пам'яті Т. Г. Шевченка ставало на початку ХХ ст. вже звичним явищем.

Поряд із тим київські громадяни вдавалися до організації й нелегальних зборів на пошану Тараса Шевченка. Так, Микола Чернявський залишив згадки про потаємне вшанування пам'яті Кобзаря Київською Старою громадою в 1903 р. На цьому заході з публічною промовою виступив відомий український діяч та письменник Борис Грінченко, який у травні 1902 р. переїхав із Чернігова до Києва. Він промовляв

«стримано, може трохи академічно, як того вимагали обставини бесіди й присутність ареопагу заслужених і умудрених літами й наукою людей» (Чернявський, 2012, с. 165).

В окремих випадках діячі української інтелігенції, організовуючи Шевченківські заходи, вдавалися до оригінальних конспірацій. Прикладом цього став вечір пам'яті Тараса Шевченка, що пройшов 21 березня 1903 р. у Громадській бібліотеці Харкова. На заході промовляв юний Володя Кропивницький, виступ якого готували батьки. Марко Лукич – талановитий український драматург, театральний режисер та актор – схвалив усе, що зробила у цій справі його дружина Надія Василівна, але включив у виступ сина і нові речі. Так, за умов, коли царська цензура не допускала публічного виконання повного тексту Шевченкового «Заповіту», Марко Кропивницький запропонував своєму синові прочитати повний німецькомовний переклад, опублікований у журналі «Киевская старина».

Крім зазначеного перекладу, Володимир Кропивницький прочитав на біс кілька віршів із «Кобзаря». При цьому батько пильно й уважно дивився на юного виконавця. Серед інших учасників Шевченківського вечора були Іван Алчевський, Борис Борисов та Гнат Галайда, котрий виступав з групою сліпих бандуристів і лірників. Про Шевченківський вечір писали у квітневих номерах «Харковских губернских ведомостей» та в «Харьковском листке» за 1903 р. (Кропивницький, 1968, с. 87–88).

Характерно, що прищеплення інтересу до творчої спадщини Тараса Шевченка відбувалося в процесі виховання дітей в родині свідомої української інтелігенції. В такий спосіб зберігалася пам'ять про Кобзаря в сім'ї видатного українського письменника Михайла Коцюбинського. Так, донька письменника Ірина у спогадах «Тато» згадувала про свої дитячі роки: «Батько нам вибирав окремі вірші Т. Шевченка, більш зрозумілі за своєю тематикою. Ми їх любили, старанно вивчали, а деякі з них

знали напам'ять» (Коцюбинська, 1989, с. 87). Про ще одну цікаву форму виховання дітей свідомим українством залишила згадку Валерія О'Коннор-Вілінська, яка сповіщала про дитячі Шевченкові ранки, які влаштовувала для малечі Олена Косач (О'Коннор-Вілінська, 1968, с. 376).

Постать Тараса Шевченка ставала предметом уваги в ході зустрічей та спілкування в середовищі української інтелігенції. Цікавий епізод, пов'язаний з відкриттям у Полтаві пам'ятника Івану Котляревському 12 вересня 1903 р. пригадав Євген Кротевич. Після урочистого відкриття пам'ятника, за пропозицією Кирила Стеценка, Євген Кротевич та деякі співаки хору Миколи Лисенка відвідали видатного українського письменника Панаса Мирного у нього вдома. Характерно, що, завершуючи розмову, автор класичного соціального роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», який викликав справжню ненависть у тодішніх царських сатрапів, підкреслив: «Та, безперечно, завжди читайте нашого незабутнього Тараса Шевченка, вчіться у нього, як любити й служити народові». Поетичного генія української нації Панас Мирний ставив в один ряд із такими майстрами письменства, як О. Пушкін, Л. Толстой, А. Чехов та І. Франко (Кротевич, 2012, с. 165).

Образ Т. Шевченка був незримо присутній на другий день свята, коли в будинку ім. М. В. Гоголя відбувся концерт, у якому взяв участь великий хор, зложений із хору М. Лисенка та місцевого хору. Співаки виконали кантату «На вічну пам'ять Котляревському», написану на слова безсмертного Кобзаря. Із сольним номером виступив видатний український актор Микола Садовський, який відспівав знамениту думу поеми Т. Шевченка «Невольник» (Дорошенко, 2007, с. 75).

Для Миколи Лисенка та його друзів спадщина Кобзаря була органічною. Так, Михайло Микиша згадував, як він, вступивши в 1904 р. до школи М. Лисенка,

на його київській квартирі у присутності художника Фотія Красицького, небіжа Т. Шевченка, українських діячів із Чернігова – Михайла Коцюбинського та Іллі Шрага, чудово проспівав пісні Лисенка на слова Кобзаря – «Мені однаково», «Гомоніла Україна», «Огні горять», чим порадував всіх присутніх (Мишиша, 1989, с. 124–125). Для всіх зазначених діячів особистість великого поета набула особливо, символічного значення. Приміром, у робочому кабінеті на чернігівській квартирі ідейного лідера чернігівської української громади І. Шрага височив великий портрет Т. Шевченка (Лазаревський, 1989, с. 138).

Висновки

Таким чином, на початку ХХ ст. постать Тараса Шевченка – символа боротьби українського народу за соціальне і національне визволення – перебувала у фокусі суспільно-політичної боротьби. Імперський режим усіляко намагався стерти історичну пам'ять про непересічного українського поета, використовуючи методи ідеологічного, жандармсько-поліцейського, цензурного тиску, а український національний рух, навпаки, різними заходами прагнув актуалізувати пам'ять про національного пророка. За цих обставин в 1901 р. прогресивна громадськість достатньо широко відзначила 40-річчя від дня смерті Кобзаря в пресі. Висвітлили цю подію три часописи Одеси, видання Житомира, Катеринослава, Полтави,

Харкова та Херсона. У 1902 р. в пам'ять Тараса Шевченка проводилися літературні вечори в Катеринославі, Києві та інших містах імперії. Впродовж багатьох років майстерно увічнював пам'ять про Кобзаря славнозвісний хор Миколи Лисенка. На початку ХХ ст. українські діячі порушили питання про спорудження пам'ятника Шевченку. Ця ідея здобула в подальшому своїх прихильників та пропагандистів. Свідомі українці продовжували відвідування могили великого поета в Каневі. Вони прагнули увічнити його пам'ять у топоніміці. Такі спроби робилися шанувальниками таланту Кобзаря в Черкасах та Чернігові. В той період українські діячі використовували й такі традиційні заходи увічнення пам'яті Тараса Шевченка, як Шевченківські панахиди, що відбувалися у багатьох містах і селах. Окрім легальних заходів, діячі українського руху вдавалися й до нелегальних зборів на пошану Кобзаря. Такі заходи проводили діячі Київської Старої громади. Постать Тараса Шевченка була в центрі уваги під час приватних зустрічей представників української інтелігенції, і в ході спілкування набувала особливого, символічного значення. Увічнення пам'яті Тараса Шевченка сприяло утвердженню серед українців національної свідомості, зміцнювало політичну тенденцію в українському національному русі, що було важливо напередодні Першої російської революції.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Березняк П. Вихователь молоді. Спогади про Михайла Коцюбинського. Вид. 2-ге, доп. Київ: Вид-во худож. літ-ри «Дніпро», 1989. С. 98–105.
- Гулак-Артемівський, Яків. У хорі М. В. Лисенка. М. В. Лисенко у спогадах сучасників. Київ: Музична Україна, 1968. С. 498–510.
- Дорошенко Дмитро. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 роки): наук.-попул. вид. Київ: Темпора, 2007. 272 с.
- Єсельчик С. Українофіли. Світ українських патріотів другої половини ХІХ століття. Київ: КІС, 2010. 272 с.
- Єфремов С. *Шевченкознавчі студії*. Київ: Україна, 2008. 365 с.
- Колесник В. Ф., Могильний Л. П. Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку ХХ століття: моногр. Київ: ВПЦ Київський університет, 2005. 244 с.
- Коцюбинська І. Тато. *Спогади про Михайла Коцюбинського*. Вид. 2-ге, доп. Київ: Вид-во худож. літ-ри «Дніпро», 1989. С. 86–95.
- Кропивницький В. М. Із сімейної хроніки Марка Кропивницького (Спогади про батька). Київ: Мистецтво, 1968. 214 с.

- Кротевич Євген. Зустрічі в Полтаві. *Українські письменники у спогадах сучасників / упорядкування, передмова та примітки Івана Лисенка: у 2 т. Т. 1.* Київ: Видав. дім «Комп'ютерпрес», 2012. С. 113–115.
- Кротевич Євген. Микола Віталійович Лисенко. *М. В. Лисенко у спогадах сучасників.* Київ: Музична Україна, 1968. С. 551–559.
- Лазаревський Г. Чернігів за часів Михайла Коцюбинського *Спогади про Михайла Коцюбинського.* Вид. 2-ге, доп. Київ: Вид-во худож. літ-ри «Дніпро», 1989. С. 133–141.
- Микиша М. [Він любив мистецтво]. *Спогади про Михайла Коцюбинського.* Вид. 2-ге, доп. Київ: Вид-во худож. літ-ри «Дніпро», 1989. С. 124–127.
- Наумов С. О. Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX ст. – лютий 1917). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2006. 344 с.
- Національний музей Тараса Шевченка/А–88 (1912–1914).* Спр. 249 «О сооружении памятника поэту Шевченко в г. Киеве». Арк. 6–6зв.
- О'Коннор-Вілінська Валерія. Лисенки й Старицькі. *М. В. Лисенко у спогадах сучасників.* Київ: Музична Україна, 1968. С. 324–380.
- Тарас Шевченко і царська цензура.* Зб. докум. / упоряд. Іван Ковальов; підгот. тексту, стаття Ірини Брижіцької. Київ: Критика, 2015. 336 с.
- Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914): зб. докум. і матер. / Відп. ред. Г. Боряк; Упорядн.: Г. Боряк, В. Баран, Л. Гісцова, Л. Демченко, О. Музичук, П. Найдено, В. Шандра; НАН України. Інститут історії України; Укрдержархів, ЦДІАК України.* Київ: Інститут історії України, 2015. LXII. 810 с.
- Центральний державний історичний архів України у Києві.* Ф. 442. Оп. 853. Спр. 67.
- Чернявський Микола. Кедр Лівану. *Українські письменники у спогадах сучасників / упорядк., передм. та приміт. Івана Лисенка: у 2 т. Т. 1.* Київ, 2012. С. 164–177.
- Чернявський М. Червона лілея. *Спогади про Михайла Коцюбинського: збірник.* 2-е вид., допов. Київ: Дніпро, 1989. С. 51–66.
- Чикаленко Євген. Спогади (1861–1907): докум.-худож. вид. / передмова В. Шевчук. Київ: Темпора, 2003. 416 с.

REFERENCES

- Bereznyak, P. (1989). Vykhovatelj molodi. *Spoghady pro Mykhajla Kocjubynskogho [Educator of youth. Memories of Mikhail Kotsyubynsky]. 2nd ed.* (pp. 98–105). Kyiv: Vyd-vo khudozh. lit-ry «Dnipro» [in Ukrainian].
- Ghulak-Artemovskij, Jakiv (1968). U khori M. V. Lysenka. *M. V. Lysenko u spoghadakh suchasnykiv [In the choir of MV Lysenko. MV Lysenko in the memoirs of contemporaries].* (498–510). Kyiv: Muzychna Ukrajinna [in Ukrainian].
- Doroshenko, Dmytro (2007). Moji spomyny pro davnje mynule (1901–1914 roky) [My memories of the ancient past (1901–1914)]. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Jekeljchuk, S. (2010). Ukrajinofily. Svit ukrajinsjkykh patriotiv drughoji polovyny XIX stolittja [Ukrainophiles. The world of Ukrainian patriots of the second half of the XIX century]. Kyiv: KIS [in Ukrainian].
- Jefremov, Serghij (2008). *Shevchenkoznachchi studiji [Shevchenko studies].* Kyiv: Ukrajinna [in Ukrainian].
- Kolesnyk, V. F. & Moghyljnyj L. P. (2005). Ukrajinjski liberaljno-demokratychni partiji v Rosijskij imperiji na pochatku XX stolittja [Mohylny LP Ukrainian liberal-democratic parties in the Russian Empire in the early twentieth century]. Kyiv: VPC Kyjivskij universytet [in Ukrainian].
- Kropyvnyckij, V. M. (1968). Iz simejnoji khroniky Marka Kropyvnyckogho (Spoghady pro batjka) [From the family chronicle of Mark Kropyvnytsky (Memories of his father)]. Kyiv: Mystectvo [in Ukrainian].
- Krotevych, Jevghen (2012). Zustrichi v Poltavi. *Ukrajinjski pysjmennyky u spoghadakh suchasnykiv [Meetings in Poltava. Ukrainian writers in the memories of contemporaries]. Vol. 1.* (pp. 113–115). Kyiv: Vydav. dim «Komp'juterpress» [in Ukrainian].
- Krotevych, Jevghen (1968). Mykola Vitalijovych Lysenko. *M. V. Lysenko u spoghadakh suchasnykiv [Mykola Vitalijovych Lysenko. M. V. Lysenko in the memoirs of contemporaries].* (pp. 551–559). Kyiv: Muzychna Ukrajinna [in Ukrainian].
- Kocjubynska, I. (1989). Tato. *Spoghady pro Mykhajla Kocjubynskogho [Dad. Memories of Mykhailo Kotsyubynsky]. 2nd ed.* Kyiv: Vyd-vo khudozh. lit-ry «Dnipro», ss. 86–95 [in Ukrainian].
- Lazarevskij, Gh. (1989). *Chernighiv za chasiv Mykhajla Kocjubynskogho Spoghady pro Mykhajla Kocjubynskogho [Chernihiv in the time of Mykhailo Kotsyubynsky Memories of Mykhailo Kotsyubynsky]. 2nd ed.* Kyiv: Vyd-vo khudozh. lit-ry «Dnipro», ss. 133–141 [in Ukrainian].
- Mykysha, M. (1989). [Vin ljubyv mystectvo]. *Spoghady pro Mykhajla Kocjubynskogho [[He loved art]. Memories of Mykhailo Kotsyubynsky]. 2nd ed.* (pp. 124–127). Kyiv: Vyd-vo khudozh. lit-ry «Dnipro» [in Ukrainian].
- Naumov, S. O. (2006). Ukrajinjskij politychnyj rukh na Livoberezhzhi (90-i rr. XIX st. – ljutyj 1917) [Ukrainian political movement on the Left Bank (90s of the XIX century – February 1917)]. Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina [in Ukrainian].
- Nacionaljnyj muzej Tarasa Shevchenka/А–88 (1912–1914).* Спр. 249 «О сооружении памятника поэту Шевченко в г. Киеве» [Taras Shevchenko National Museum / A – 88 (1912–1914). Ref. 249 «On the construction of a monument to the poet Shevchenko in Kiev»]. Арк. 6–6 зв. [in Ukrainian; in Russian].

O'Konnor-Vilinsjka, Valerija (1968). Lysenky j Starycjki. *M. V. Lysenko u spoghadakh suchasnykiv [Lysenky and Starytsky. MV Lysenko in the memoirs of contemporaries]*. (pp. 324–380). Kyiv: Muzychna Ukrajinna [in Ukrainian].

Kovaljov, I. (order). (2015). *Taras Shevchenko i carsjka cenzura [Taras Shevchenko and tsarist censorship]*. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].

Ukrajinsjka identychnistj i movne pytannja v Rosijskij imperiji: sprobna derzhavnogho rehuljuvannja (1847–1914) [Ukrainian Identity and the Language Question in the Russian Empire: An Attempt at State Regulation (1847–1914)]. (2013). Kyiv: Instytut istoriji Ukrajinny [in Ukrainian].

Centralnyj derzhavnyj istorychnyj arkhiv Ukrajinny u Kyjevi [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv]. F. 442. Op. 853. Spr. 67 [in Ukrainian].

Chernjavskij, Mykola (2012). Kedr Livanu. *Ukrajinsjki pysjmennyky u spoghadakh suchasnykiv [Cedar of Lebanon. Ukrainian writers in the memoirs of contemporaries]*. Vol. 1. (pp. 164–177). Kyiv [in Ukrainian].

Chernjavskij, M. (1989). Chervona lileja. *Spoghady pro Mykhajla Kocjubynskogho [Red lily. Memoirs of Mykhailo Kotsyubynsky: a collection]*. 2nd ed. Kyiv: Dnipro [in Ukrainian].

Chykalenko, Jevghen (2003). *Spoghady (1861–1907) [Memoirs (1861–1907)]*. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].

Svitlenko Serhii

Dr. Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0003-3313-9036>, svitlenko@gmail.com

Стаття надійшла / Article arrived: 04.02.2021

Схвалено до друку / Accepted: 19.03.2021

Дмитро Архірейський

Дніпровський національний університет ім. Олесея Гончара

Середземноморський вектор радянської зовнішньої торгівлі в 1920-х роках

Мета статті – з’ясувати особливості радянської зовнішньої торгівлі в басейні Середземного моря у 1920-х роках. Актуальність дослідження зумовлюється тим фактом, що середземноморська радянська зовнішня торгівля періоду нової економічної політики фактично ніколи не була окремою науково-історичною проблемою. Методи дослідження: хронологічний, історико-порівняльний, описовий. Основні результати: встановлено перелік країн Середземномор’я, з якими радянська держава підтримувала торговельні відносини протягом доби нової економічної політики; з’ясовано залежність радянської зовнішньої торгівлі від політичної кон’юнктури; проаналізовано українську складову радянської середземноморської торгівлі; на прикладі південного напрямку радянської зовнішньої торгівлі показано, як Москва поступово обмежувала економічну самостійність Української Соціалістичної Радянської Республіки до повної її нівеляції. Практичне значення: результати дослідження можна рекомендувати для використання у синтетичних працях з історії України, СРСР, зовнішньої торгівлі та міжнародних відносин періоду 1920-х рр., розробки відповідних навчальних дисциплін та спецкурсів. Оригінальність: стаття є в цілому оригінальною, вона виконана з урахуванням напрацьованих вітчизняних та зарубіжних дослідників, із залученням значного масиву документів низки українських і російських архівосховищ. Наукова новизна: вперше у вітчизняній історіографії охарактеризовано особливості радянської зовнішньої торгівлі 1920-х рр. у басейні Середземного моря, а також висвітлено роль у відповідних процесах УСРР. Тип статті: оглядова.

Ключові слова: зовнішня торгівля; РСФФР; СРСР; УСРР; Середземномор’я; економічні відносини

Dmytro Arkhireyskyi

Oles Honchar Dnipro National University

Mediterranean vector Soviet foreign trade in the 1920s

The purpose of the article is to clarify the features of Soviet foreign trade in the Mediterranean basin in the 1920s. The relevance of the study is due to the fact that the Mediterranean Soviet foreign trade of the period of the new economic policy has never actually been a separate scientific and historical problem. Methods of research: chronological, historical-comparative, descriptive. The main results: established a list of Mediterranean countries with which the Soviet state maintained trade relations during the period of the new economic policy; clarified the commodity and raw materials nomenclature of export-import operations in the Mediterranean zone; it was established that one of the main reasons for the establishment by Western countries of trade relations with the Bolshevik state was the economic crisis of 1920-1921, which swept the West; At the end of the study period, the Soviet government used the Great Depression to exert economic pressure on Western countries; disclosed the dynamics of Soviet trade at that time in the southern direction; revealed the dependence of Soviet foreign trade on the political environment; analyzed the Ukrainian component of the Soviet Mediterranean trade of the 1920s, using the example of the southern direction of Soviet foreign trade, it is shown how Moscow gradually limited the economic independence of the Ukrainian SSR until its complete leveling. Practical significance: the results of the study can be recommended for use in synthetic works on the history of Ukraine, the USSR, foreign trade and international relations of the 1920s, the development of relevant academic disciplines and special courses. These materials can also be used to promote historical knowledge. Originality: the article is, in general, original, it was made taking into account the developments of domestic and foreign researchers, with the involvement of a significant array of documents from a number of Ukrainian and Russian archives. Scientific novelty: for the first time in domestic historiography the peculiarities of the Soviet foreign trade of the 1920s in the Mediterranean basin are characterized, and also the role in the corresponding processes of the Ukrainian SSR is. The scientific novelty of the work is also due to the introduction into scientific circulation of a significant complex of archival materials, primarily documents of various services and structures of the People's Commissariat for Foreign Trade of the RSFSR, the Ukrainian SSR and the USSR. Type of article: overview.

Keywords: : international trade; RSFSR; the USSR; Ukrainian SSR; the Mediterranean; economic relations

Вступ

Україна довгий час була позбавлена власної державності. Звісно, за останній час в царині її відродження зроблено немало, але проблеми дорослішання даються взнаки. Україні важливо бути впізнаваною у світі, для чого важливою є не лише її зовнішня активність, але й елементарне знання світу в усьому його розмаїтті. Досить важливо вивчати й відповідний історичний досвід. Дослідження середземноморської радянської зовнішньої торгівлі 1920-х років як раз дає можливість опанувати такий досвід, адже Україна відіграла неабияку роль у цій торгівлі. Крім іншого, цей досвід доводить згубність цілковитої залежності країни та її населення від будь-яких закордонних «старших братів» та «союзних центрів».

Можна стверджувати, що середземноморська радянська зовнішня торгівля періоду нової економічної політики фактично ніколи не була окремою науково-історичною проблемою. Окремі її аспекти знаходили, звісно, відображення у нечисленних працях таких радянських, вітчизняних та зарубіжних дослідників, як Л. Марков (Марков, 1987), С. Кульчицький (Кульчицький, 1996), Л. Нежинський (Нежинский, 2004), Ш. Мунчаєв і В. Устинов (Мунчаєв и Устинов, 2002), Н. Верт (Верт, 2001), Ж. Соколофф (Соколофф, 2008), автор даної статті спільно з А. Новотоцьких (Архірейський, 2008; 2015; Архірейський та Новотоцьких, 2013). Фрагментарне дослідження даної теми, на наше переконання, є достатньою підставою звернути на неї увагу.

Мета дослідження – з'ясувати особливості радянської зовнішньої торгівлі в басейні Середземного моря у 1920-х роках.

У дослідженні активно використовувалися хронологічний, історико-порівняльний та описовий методи.

Залучення до дослідження зазначеної проблеми значного комплексу джерел,

насамперед архівних, викликане, як зазначалося вище, її недостатнім вивченням у попередній час. Отож, автором використовувалися документи різних структур Наркомату зовнішньої торгівлі РСФРР-СРСР та його філій в УСРР, що зберігаються в Центральних державних архівах вищих органів влади і управління України, громадських об'єднань України, Державних архівах Одеської та Харківської областей, Державному архіві Російської Федерації та Російському державному архіві економіки. Фрагментарно використовувалися матеріали «Собрания узаконений и распоряжений правительства за 1917–1918 гг.» (Собрание узаконений и распоряжений, 1942) та збірки документів «Москва–Рим: Политика и дипломатия Кремля, 1920–1939» (Москва–Рим, 2003).

Результати дослідження.

Основні принципи і характеристики радянської зовнішньої торгівлі 1920-х років, тобто періоду нової економічної політики, були сформовані ще за доби «воєнного комунізму». Насамперед це стосувалося принципу державної монополії зовнішньої торгівлі. Відповідно до декрету уряду РСФРР «Про націоналізацію зовнішньої торгівлі» від 22 квітня 1918 р. за цю монополію відповідав російський Наркомат торгівлі і промисловості (Собрание узаконений и распоряжений, 1942, ст. 432), у 1920 р. реорганізований у Наркомат зовнішньої торгівлі (далі – НКЗТ).

Економічна криза, очевидна по закінченню революції, явно загрожувала владі комуністів. Отож її подолання в контексті запровадженої в 1921 р. нової економічної політики мало стабілізувати соціально-політичну ситуацію в державі, заспокоїти населення, водночас підкріпивши більшовицький режим ресурсами і коштами. Лібералізуючи економіку, влада легалізувала приватний капітал, щоправда, надзвичайно обмеживши його законодавчо. Великі сподівання покладалися на зовнішню

торгівлю, тому цю сферу необхідно було нормалізувати.

Консолідація внутрішніх економічних сил мала поліпшити становище радянської держави на міжнародній арені. Новий курс передбачав не просто активізацію радянського режиму на міжнародній арені, відносини із західними державами мали наповнитися передовсім якісним економічним змістом. Як зазначив російський дослідник Л. Нежинський (2004), «обґрунтувавши необхідність добиватися встановлення з капіталістичними країнами мирних відносин, Ленін розгорнув широку аргументацію на користь якомога скорішого укладення договорів із Заходом (навіть ціною деяких поступок з боку Радянської Росії) і надання концесій закордонним підприємцям...» (с. 98). На порядку денному стояла й проблема укладання міждержавних торгових договорів та угод.

Хоча при переході до непу не було скасовано державну монополію зовнішньої торгівлі, влада, тим не менш, сподівалася, що активізація у цій сфері не тільки поповнить державну скарбницю, але й обумовить політичне визнання радянської влади з боку провідних капіталістичних країн. Таку політику більшовиків мотивувало й скасування у 1920 р. західними державами економічної блокади «країни Рад» (Верстюк, Дзюба и Репринцев, 1990, с. 224). Це зумовлювалося багатьма причинами: і військово-політичними перемогами більшовиків на просторах колишньої Російської імперії, і відсутністю консолідованого ставлення західних країн до більшовицького режиму, а головне, початком світової економічної кризи, пік якої припав на період з червня 1920 р. до квітня 1921 р. (Мунчаев и Устинов, 2002, с. 267).

Вважається, що економічна криза в Європі почалася в країнах, які нещодавно отримали незалежність від Росії (Фінляндія, країни Балтії, Польща) (Верстюк, Дзюба и Репринцев, 1990, с. 229–231; Нежинский,

2004, с. 88, 89). Вони поспішили відмовитися від блокади більшовицької держави і встановити з нею дипломатичні відносини передовсім тому, що їхня економіка була пов'язана з російською ще з довоєнного часу. Найбільшими ж лобістами встановлення з більшовиками повноцінних економічних відносин з 1920 р. стали англійські тред-юніони та італійські соціалісти, які на батьківщині були парламентською партією (РДАЕ, спр. 5, арк. 74–81; ЦДАГО України, спр. 164, арк. 17; спр. 299, арк. 18). У своїх «Записках» головнокомандувач білої Російської армії П. Врангель згадував, як влітку 1920 р. його антантівські союзники, що виступали перед ним гарантами торгової блокади радянських чорноморських портів, потайки закупували у більшовиків хліб, поставляючи їм натомість медикаменти (Врангель, 2002, с. 213, 214). Таким чином, Італія ще з 1920 р. намагалася встановити економічні зв'язки з більшовиками, відкриваючи для них середземноморський напрям зовнішньої торгівлі.

1921 р. відзначився зовнішньополітичним і, як наслідок, зовнішньоторговельним проривом більшовицької держави. Починаючи з лютого, РСФРР офіційно уклала угоди, що мали й економічний зміст, із Персією, Афганістаном, Монголією, а також торгові угоди з Норвегією, Австрією (Марков, 1987, с. 80; Нежинский, 2004, с. 91, 92). Радянські дипломати розпочали або продовжили серію переговорів з низкою країн (Англією, США, Німеччиною, Швецією, іншими) стосовно нормалізації двосторонніх торгових відносин. Англія 16 березня 1921 р. «раніше за інші європейські держави уклала з Радянською Росією першу торгову угоду, що дала Радянському уряду визнання де-факто» (Майский, 1971, с. 141). Того ж дня було підписано політичний договір між РСФРР та кемалістською Туреччиною (Нежинский, 2004, с. 94).

Угода з Великобританією стала своєрідним імпульсом для підписання

договорів з іншими державами, в тому числі на середземноморському напрямку. З березня 1921 р., зокрема, розпочалися переговори радянської держави з Італією, але тільки 26 грудня цього року Італією було підписано попередню мирну угоду з РСФРР та окремо з УСРР (Верстюк, Дзюба и Репринцев, 1990, с. 241; Нежинский, 2004, с. 101).

УСРР було підключено і до турецького напрямку радянської зовнішньої політики. З 5 листопада 1921 р. до 31 січня 1922 р. у Туреччині перебувала делегація УСРР на чолі з М. Фрунзе, яка 2 січня 1922 р. підписала договір про дружбу та братерство (Верстюк, Дзюба и Репринцев, 1990, с. 239, 241). Цей договір передбачав і активні економічні взаємовідносини. Уряд України вирішив відкрити кредит на суму 15 млн крб. «на попередні витрати з відправки надзвичайної місії в Ангору (Анкару. – Авт.) для підписання мирного договору з Туреччиною» (156, арк. 86).

Проте більшовики не були б більшовиками, якби не мали на меті підпорядкування економічних взаємовідносин із Заходом політичній доцільності. Л. Каменев, наприклад, у березні 1921 р. запевняв: «З кожною лопатою вугілля, з кожною баржею нафти, яку ми отримаємо в Росії за допомогою західної технології, капітал буде рити собі могилу» (Соколофф, 2008, с. 322). На переконання французького дослідника Ж. Соколоффа (2008), більшовики щиро вірили, що «ім вдасться посіяти розкол в оточуючій їх зграї капіталістів, якщо вони спритно будуть підкидати кістки то одному, то іншому з них» (с. 322).

Отож всі зусилля радянської дипломатії в цей час були спрямовані на розкол капіталістичного світу, і зовнішня торгівля ставала ефективним інструментом такої політики. Економічна криза 1920–1921 рр., яку переживали держави Заходу, посилювала надію російських комуністів щодо швидких перспектив світової революції, епіцентром якої мали стати промисловорозвинуті західні

країни. Таким чином, зовнішня торгівля, як це уявляли більшовики Росії, мала слугувати знаряддям основної політичної мети – розповсюдженню комуністичних впливів скрізь, де можливо. Імпортно-експортні операції, здійснювані протягом 1920-х рр. радянським НКЗТ, часто слугували прикриттям агентурно-розвідувальної та підривної діяльності більшовицьких спецслужб. Державна монополія зовнішньої торгівлі, на думку політичного керівництва «країни Рад», дозволяла ефективно маніпулювати приватним бізнесом та урядовими структурами західних держав, зацікавлених у торгівлі з більшовиками.

Таким чином, вже у 1921 р. визначилися основні напрями радянської зовнішньої торгівлі. Найголовнішим із них був європейський, представлений передовсім економічно розвиненими капіталістичними країнами. Транспортне забезпечення цього напрямку здійснювалося як залізницею (через Польщу), так і морськими шляхами – переважно Балтійським і Чорним морями. Чорне море було важливим і для середземноморського напрямку радянської торгівлі, другорядного з економічної точки зору, але важливого – з геополітичної. Російська імперія довгий час вела боротьбу за вихід до Середземномор'я. Звісно, й більшовики не могли ігнорувати цей напрям, який пов'язував їхню державу не тільки з Балканами та Південною Європою, а й з Близьким Сходом та Північною Африкою. Крім того, напрям мав транзитне значення, адже виводив до таких глобально важливих транспортних артерій як Суецький канал та Гібралтарська протока.

Південний напрям був важливий для більшовиків і з політичної точки зору, адже значна частина Середземномор'я була представлена економічно слабкішими європейськими країнами (Італія, Іспанія, Греція), колоніальними володіннями європейських держав (Північна Африка), підмандатними територіями (Близький

Схід) або ж країнами, де на той час точилася національно-визвольна боротьба (Туреччина). Перелічені території були цікавими для російських більшовиків з точки зору поширення тут комуністичної пропаганди та ідеології під прикриттям реалізації торговельних операцій.

Середземноморський напрям радянської зовнішньої торгівлі вартий уваги і тому, що важливу, якщо не ключову, роль на ньому відігравала Україна, яка об'єктивно посідала важливе місце в радянській економіці. На початок світової війни українські губернії мали достатньо розвинуту промисловість, мережу залізниць і портову інфраструктуру, сільське господарство, орієнтоване на європейський ринок, значні сировинні ресурси (вугілля, марганець, залізна руда тощо), якісний людський потенціал, нарешті, географічно Україна тяжіла до Європи, маючи безпосередній вихід до центральної частини континенту, на Балкани і Європейське Середземномор'я, в Малу Азію та Близький Схід. До війни Одеса вважалася головним пунктом «південноросійського експорту» (Великий князь Александр Михайлович, 2004, с. 303).

Нещадно воюючи з українськими національними режимами впродовж революції 1917–1921 рр., російські комуністи продемонстрували беззаперечне бажання необмежено розпоряджатися економічним потенціалом України. Недарма 28 грудня 1920 р. за ініціативи Москви було укладено угоду про воєнний та господарський союз між РСФРР та УСРР. Чинність договору поширювалася на певні промислові галузі України, які фактично переходили під прямий контроль Москви, а також на сферу зовнішньої торгівлі.

Втім, до часу створення Радянського Союзу УСРР мала деяку самостійність на зовнішній арені. Як зазначають українські дослідники Д. Веденєєв та Д. Будков (2006), «велику активність Радянська Україна виявила у близькосхідному питанні й

відносінах з Туреччиною» (с. 197), що підтверджувалося вище згаданою місією М. Фрунзе до Анкари. Певний час на початку 1920-х рр. у Стамбулі діяло українське торгове представництво (Веденєєв та Будков, 2006, с. 197).

На думку Л. Нежинського (2004), договори радянських республік з РСФРР, укладені в 1920–1921 рр., як вони самі вважали, давали їм державне право на певну самостійність у сфері зовнішньої політики та економіки (с. 147). Зокрема УСРР в 1921–1922 рр. уклала договори, крім вищеназваних країн, також з Латвією, Литвою, Німеччиною, Чехословаччиною. У цих країнах, а також в РСФРР і, за деякими даними, в Англії у березні 1922 р. діяли представництва УСРР (ЦДАВО України, спр. 75, арк. 4). На думку С. Кульчицького (1996), «дипломатичні зв'язки з іншими країнами були потрібні Раковському, щоб налагодити перш за все економічне співробітництво. Він створив наркомат зовнішньої торгівлі і [...] визнав ударність його роботи. З кінця 1921 р. утворено експортний фонд в 60 млн. крб. золотом. Натиснувши на центральні відомства, голова українського уряду домігся істотної самостійності в роботі НКЗТ. У сферу впливу наркомату увійшли Польща, Чехо-Словаччина, Румунія, балканські країни, Туреччина» (с. 296).

Як бачимо, діяльність НКЗТ УСРР у балканських країнах та Туреччині підтверджує, на перший погляд, тезу про важливість України для більшовиків на середземноморському напрямку. Проте, з іншого боку, представник уряду УСРР на ризьких переговорах з Польщею Е. Квірінг у записці «Про дипломатичні представництва УСРР» наголошував, що «республіка повинна у перспективі мати самостійні посольства у великих державах (Англія, Франція, США, Німеччина та Італія)», також мати посольство у Варшаві і консульства у Львові, Тернополі й Станіславі, представництва у Чехословаччині, Румунії,

Австрії, тобто країнах з великою часткою українців. В інших країнах представники українського НКЗС мали бути радниками чи секретарями радянських представництв (Кульчицький, 1996, с. 294, 295). Така точка зору була негайно підтримана проводом УСРР, хоча очевидно, що при цьому республіка не ставала провідною саме на південному напрямку. Невизначений статус УСРР на середземноморських ринках, на наше переконання, пояснюється небажанням Москви дати Харкову надмірну економічну самостійність. Тим не менш, історичні джерела дозволяють з'ясувати справжню роль України у відповідних процесах.

Особливо відчутною була економічна присутність УСРР на Близькому Сході, включаючи Туреччину. Імпортуючи з Туреччини в цей час переважно специфічну сільськогосподарську продукцію, як правило цитрусові, радянська держава пропонувала на експорт певні види медикаментів (наприклад, сурум чи протичумну сироватку (ЦДАВО України, спр. 52, арк. 39 зв.)) та власної сільськогосподарської продукції. В 1923 р. турецькі пароплави допускалися до участі в торгових операціях з СРСР за умов отримання відповідних дозвільних віз радянського торгпредства в Туреччині (ДАОО, ф. Р-422, оп. 1, спр. 3, арк. 36).

21 листопада 1924 р. було створено Українсько-Східну торгову палату, яка мала забезпечувати економічні зв'язки з країнами Близького Сходу та Туреччиною (ЦДАГО України, спр. 1897, арк. 26). Втім, у контексті централізаторської політики Москви в сфері зовнішньої економіки в 1923–1924 рр. ця палата особливих перспектив не мала.

У цілому ж керівництво НКЗТ РСФРР ще до створення СРСР намагалося монополізувати всю радянську зовнішню торгівлю. Москва, наприклад, постійно цікавилася станом українських морських портів, їх здатністю приймати імпорتنі вантажі, станом припортових елеваторів, холодильників, іншої важливої

інфраструктури (ДАХО, спр. 25, арк. 9). Через свої наркомати закордонних справ та зовнішньої торгівлі вона контролювала рух вантажних і пасажирських суден, які проходили через Одеський порт (ЦДАВО України, спр. 69, арк. 32–34). Український уряд був змушений постійно звірятися з московським центром, для кого саме – Росії чи України – надходять імпорتنі вантажі через українські порти (ЦДАГО України, спр. 1258, арк. 65) і т. п.

Певну роль в активізації радянських зовнішньоекономічних відносин, в т. ч. в зоні Середземномор'я, відіграв голод 1921–1923 рр. Реагуючи на нього, закордонні благодійні організації активно направляли для голодуючого населення України та Росії гуманітарні вантажі. Із США, наприклад, через Одеський, Маріупольський, Феодосійський порти ввозилися посівні кукурудза і пшениця. Посівна кукурудза закупалася і в Румунії, хоча з цією країною через бессарабську проблему Україна не мала офіційних дипломатичних відносин (ЦДАГО України, спр. 1258, арк. 57 зв.). Судна з румунською кукурудзою йшли з Констанції на Одесу, Маріуполь та Миколаїв (ЦДАГО України, спр. 1258, арк. 24, 24 зв., 30, 30 зв., 39 зв., 48 зв., 54 зв., 64). Ближче до весни 1922 р. уряд УСРР прийняв рішення про закупівлю насіння в Болгарії (ЦДАГО України, спр. 1258, арк. 33 зв.). Через чорноморські протоки до радянських республік надходили вантажі по лінії АРА, місії Нансена тощо.

На відміну від Туреччини та Італії, Греція до 1924 р. не поспішала офіційно визнавати радянську державу, яка на початку 1920-х років встановила фактично союзницькі відносини з кемалістською Туреччиною. Проте грецький торговельний бізнес не бажав втрачати можливості. Показовим є випадок з грецьким пароплавом «Лемнос», який 30 травня 1922 р. доставив 1 250 т товарів комерсанта Понатопуло. 1 100 т вантажу закупила Одеська контора Уповноваженого

НКЗТ, яка, проте, відмовилась викупляти інші 150 т товарів через відсутність потреби в них. Деякі організації виявили бажання взяти ці товари дешевше. Отож, пропонувалося перевезти ці товари на склади внутрішньої Харківської митниці, сплачуючи ввізне мито частинами (ЦДАВО України, спр. 62, арк. 502). Грецькі судна в цей час часто обслуговували транспортні потреби радянської держави, яка до середини 1920-х рр. фактично не мала власного вантажного флоту.

Очевидним дипломатичним проривом для більшовиків була Рапалльська радянсько-німецька угода 1922 р. Рапалло зумовило зближення «країни Рад» з Італією: 24 березня 1922 р. підписано радянсько-італійську торгову конвенцію, яка мала «розширити межі економічних відносин двох держав порівняно з договором від 26 грудня 1921 р.» (Нежинский, 2004, с. 142, 143). Щоправда, радянський уряд відмовився ратифікувати цю конвенцію (мовляв, італійці отримали надто багато привілеїв), але тенденція красномовна.

Чим активнішим ставав середземноморський торговельний напрям, тим швидше Москва обмежувала на ньому самостійність УСРР аж до повного скасування її в 1923 р. внаслідок створення СРСР. Україні, зокрема, було заборонено відкрити власне торгове представництво в тій же Італії. Коли італійці звернулися до НКЗС СРСР з приводу невиконання раніше укладеного договору між компанією «Ллойд Трієстину» та Одеським губернським митним відділом, Москва виключила з переговорів українську сторону (ЦДАВО України, спр. 57, арк. 22).

Переживши на початку 1920-х рр. економічну кризу, західні країни почали солідаризуватися, що змушувало Москву активізувати свою зовнішню політику, роблячи ставку на двосторонні домовленості. У південному напрямку протягом 1924 р. були встановлені дипломатичні відносини з

фашистською Італією (7 лютого) та Грецією (8 березня) (Верстюк, Дзюба и Репринцев, 1990, с. 250, 251; Соколофф, 2008, с. 332). У 1924 та 1926 рр. СРСР уклав відповідно з Італією та Грецією й митні конвенції. Дипломатичні відносини між СРСР та Францією було встановлено 28 жовтня 1924 р. (Верстюк, Дзюба и Репринцев 1990, с. 254; Соколофф, 2008, с. 332). Це стало можливим після перемоги на травневих виборах у Франції лівих партій, однак протягом 1925–1927 рр. між країнами продовжувалися суперечки навколо царських боргів, які не дали результатів і ускладнили відносини. Також СРСР був незадоволений політичною допомогою, яку Франція надавала Польщі та Румунії (Верт, 2001, с. 236).

Середземноморський напрям враховувався радянським керівництвом і при розробці більш глобальних економічних проектів. Наприклад, НКЗТ СРСР, розробляючи проект пропуску транзитних вантажів радянською територією, один з таких маршрутів прокладав від західного державного кордону до чорноморських портів і далі – до Туреччини (ДАРФ, спр. 321, арк. 5, 6).

На середину 1920-х рр. важливими торговими партнерами СРСР на Півдні були Італія, Франція, Туреччина. Крім того, Середземномор'я залишалося важливим торговельним шляхом до деяких країн Західної Європи (Англії) та Америки. З логістичних міркувань країни Середземномор'я мали відчутну вагу для українського експорту. Так, у 1925/26 господарському році Англія ввезла 26,9 % українського експорту, Німеччина – 18, Італія – 7,4, Франція – 6,8 % (ЦДАГО України, спр. 2302, арк. 14, 15). У наступному році список імпортерів України мав такий вигляд: Англія – 24,3 %, Німеччина – 17,3, США – 13,3, Італія – 9,1, Туреччина – 8, Чехословаччина – 7,3, Польща – 6, Австрія – 5,7, Франція – 3,2 % (ЦДАГО України, спр. 2302, арк. 15). Зауважимо, значна частка українського

експорту вивозилася Чорним морем і далі, Середземним.

Українська зовнішня торгівля середини 1920-х рр., як і в попередній період, базувалася, головним чином, на експорті зерна. Український хліб в середині у цей час продавався до Італії, Франції, Англії, країн Балтії (ЦДАГО України, спр. 2302, арк. 22). Вагому частину українського експорту складала м'ясна продукція, що пояснювалося збільшенням поголів'я худоби та покращенням її якості на середину 1920-х рр. Українськими фахівцями місце республіки у загальнорадянському м'ясному експорті оцінювалося позитивно. Виходячи з того, що радянська м'ясна продукція вивозилася переважно в країни Середземномор'я (Італія, Франція, Греція, Туреччина, Єгипет, Мальта), вважалося, що «Україна має значні переваги щодо завоювання цих ринків, ніж інші райони СРСР» (ЦДАГО України, спр. 2302, арк. 29).

Намагання радянського керівництва використовувати міждержавні економічні відносини для досягнення політичних цілей не могло рано чи пізно не призвести до негативних наслідків. На думку Ж. Соколоффа (2008), «друга половина 1920-х років вказала Кремлю на те, що в нього немає справжніх міжнародних відносин... Більшовизм, який спочатку налякав буржуазію, потім став викликати у неї лють... Усе це загрожувало обернутися повним фіаско» (с. 418). У жовтні 1926 р. Москва ледь не розірвала дипломатичні відносини з Францією та Італією через підтримку ними претензій Румунії на Бессарабію.

Вакуум, утворений завдяки погіршанню економічних відносин з Францією та Італією, на південному напрямку радянської торгівлі в другій половині 1920-х рр. швидко заповнила Туреччина, яка під управлінням реформатора Ататюрка поступово стабілізувалася. В 1926–1927 рр. через Одеський порт імпортувалася турецька бавовна, завезенням якої займалося Акціонерне товариство «Текстильімпорт» (ДАОО, ф. Р-962, оп. 1, спр. 67, арк. 18).

Фактичний стан торговельних відносин між СРСР і Туреччиною було юридично закріплено лише 11 березня 1927 р. «Угодою про торгівлю і мореплавство». Між державами була укладена й Митна конвенція, котра гармонійно доповнювала регламентацію економічних домовленостей між ними. Радянсько-турецький договір надавав турецьким комерсантам право закуповувати в СРСР і безліцензійно вивозити товари 26 товарних груп з деякими обмеженнями та зауваженнями щодо цукру, нафтопродуктів та ікри. У травні 1928 р. Наркомторг СРСР тимчасово (до 30 вересня) дозволив туркам у вигляді поступки вивозити за ліцензіями низку інших товарів (виноградне вино, коньяк і коньячний спирт, музичні інструменти, проєкційні апарати, фотопластинки, засоби дезінфекції, саліцилову кислоту, аптекарські товари, галенові препарати, алкалоїди, патентові засоби, хімікалії, хлористе вапно, іхтіол, фруктові екстракти, смоляну паклю, канати та шпагат, макарони, шоколад, гірчицю) (ДАОО, ф. Р-962, оп. 1, спр. 77, арк. 88).

Через Одеський порт у 1928 р. імпортували цитрусові, під час ввезення яких митники виявляли певні зловживання. Зокрема, у березні 1928 р. митники знаходили випадки, іноді завдяки моніторингу іноземної преси, коли замість заявлених турецьких ввозили італійські та сирійські лимони та помаранчі (ввезення турецьких було пільговим) (ДАОО, ф. Р-962, оп. 1, спр. 77, арк. 48). Схоже на те, що за сертифікатами як турецькі ввозилися й інші нетурецькі товари, що, на думку радянського митного керівництва, слід було кваліфікувати як контрабанду (ДАОО, ф. Р-962, оп. 1, спр. 77, арк. 63). Рекомендувалося у квітні 1928 р. орієнтувати фахівців-експертів при митницях на перевірку і виявлення нетурецьких товарів, які надходили до СРСР через Туреччину.

Значні шанси для радянської зовнішньої торгівлі надала Велика депресія, що з 1929 р. охопила провідні капіталістичні країни. Необхідність виживання спонукала держави

Заходу забувати про політичні претензії до СРСР і посилювати з ним економічні відносини. Як СРСР використовував кризу для тиску на західних партнерів можна побачити на прикладі радянсько-італійських переговорів, які завершилися 2 серпня 1930 р. торгово-фінансовою угодою між двома державами (Москва–Рим, 2003, с. 236), що зумовило тісну економічну співпрацю двох тоталітарних режимів протягом 1930-х рр. У цілому за роки Великої депресії Італія потроїла свій імпорт до СРСР, що було взаємно вигідно для режимів Б. Муссоліні та Й. Сталіна (Москва–Рим, 2003, с. 295).

Висновки.

Аналіз середземноморської радянської зовнішньої торгівлі у 1920-х рр. дозволяє дійти таких висновків:

- середземноморський напрям радянської зовнішньої торгівлі періоду нової економічної політики слід визнати в цілому другорядним, адже в досліджуваному регіоні бачимо лише дві держави – Францію та Італію, які можна зарахувати до більш-менш серйозних економік того часу. Хоча Середземномор'ям можна було дістатися й Британії та США, основним шляхом сполучення з останніми залишалася Балтика з Атлантикою. Тим не менш, вагу Середземноморського басейну для радянської держави підвищували його транзитні можливості та деякі логістичні нюанси;

- Середземномор'ямало для радянського режиму й значне геополітичне значення. Більшовики-комуністи завжди розглядали економіку виключно як засіб досягнення політичних цілей. Тому не дивно, наприклад, що економічні зв'язки з молодого Турецькою республікою пояснювалися необхідністю допомогти кемалістській революції. Італія ж, завдяки симпатіям до більшовиків з боку місцевих соціалістів, стала однією з перших західних країн, що виступили проти продовження економічної блокади «країни Рад». Середземноморський регіон включав значні колоніальні та підмандатні території, на яких під прикриттям торговельних операцій можна було пропагувати ідеї світової революції;

- на відміну від СРСР у цілому, для УСРР південний вектор зовнішньої торгівлі з об'єктивних причин відіграв провідну роль. Проте, якщо на початках радянського режиму Україна ще мала якусь економічну незалежність (можливість мати власні торговельні представництва за кордоном, самостійно здійснювати експортно-імпорتنі операції тощо), то після створення СРСР і згорання непу така самостійність була повністю нівельована. З наступного десятиріччя українська сировинна і товарна продукція, істотно представлена саме в зоні Середземномор'я, визнавалася за кордоном як загально радянська чи навіть російська.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Архирейський Д. В. Україна у радянсько-італійській торгівлі у 1920-х рр. *Культура народів Причорномор'я*, 2008, 145, С. 52–55.

Архирейський Д. В. та Новотоцьких А. В. Українсько-турецькі торговельні відносини у 1920-х рр. *Історія торгівлі, податків та мита*, 2013, 2, С. 140–150.

Архирейський Д. В. Україна у радянській зовнішній торгівлі доби нової економічної політики. *Історія торгівлі, податків та мита*, 2015, 1, С. 167–185; 2, С. 190–209.

Великий князь Александр Михайлович. *Воспоминания. Мемуары*. Минск: Харвест, 2004.

Верстюк В. Ф., Дзюба Е. Н. и Репринцев В. Ф. *История Украинской ССР: Хронол. справ.* Київ: Наукова думка, 1990.

Верт Н. *Історія Радянської держави. 1900–1991: навч. посіб.* Рівне: Вертекс, 2001.

Веденєєв Д. В. та Будков Д. В. *Юність української дипломатії. Становлення зовнішньополітичної служби Української держави. 1917–1923 роки.* Київ: К.І.С., 2006.

Врангель П. *Записки. Ноябрь 1916 г. – ноябрь 1920 г. Т. 2: Воспоминания, мемуары.* Минск: Харвест, 2002.

Державний архів Одеської області (ДАОО).

Державний архів Російської Федерації (ДАРФ). Ф. Р-5446, оп. 5-а.

Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Р-341, оп. 3.

Кульчицький С. *Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928).* Київ: Основи, 1996.

- Майский И. М. *Воспоминания советского дипломата. 1925–1945 гг.* Москва: Наука, 1971.
 Марков Л. Н. *Очерки по истории таможенной службы.* Иркутск: Изд-ние Иркут. ун-та, 1987.
Москва–Рим: Политика и дипломатия Кремля, 1920–1939: сб. документов. Москва: Наука, 2003.
 Мунчаев Ш. М. и Устинов В. М. *История Советского государства: учеб.* Москва: Издательство НОРМА, 2002.
 Нежинский Л. Н. *В интересах народа или вопреки им? Советская международная политика в 1917–1933 годах.* Москва: Наука, 2004.
Російський державний архів економіки (РДАЕ). Ф. 413, оп. 14.
Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917–1918 гг., 1942. № 33.
 Соколофф, Ж., 2008. *Бедная держава. История России с 1815 года до наших дней.* Москва: Издат. дом ГУ ВШЭ.
Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). Ф. Р-2, оп. 1.
Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 1, оп. 20.

REFERENCES

- Arkhireyskyi, D. V. (2008). Ukraina u radiansko-italiiskii torhivli u 1920-kh rr. [Ukraine in Soviet-Italian trade in the 1920s]. *Kultura narodov Prychernomoria*, 145, 52–55 [in Ukrainian].
- Arkhireyskyi, D. V. & Novototskykh, A. V. (2013.) Ukrainsko-turetski torhovelni vidnosyny u 1920-kh rr. [Ukrainian-Turkish trade relations in the 1920s]. *Istoriia torhivli, podatkov ta myta*, 2, 140–150 [in Ukrainian].
- Arkhireyskyi, D. V. (2015). Ukraina u radianskii zovnishnii torhivli doby novoi ekonomichnoi polityky [Ukraine in Soviet foreign trade of the period of the new economic policy]. *Istoriia torhivli, podatkov ta myta*, 1, 167–185; 2, 190–209 [in Ukrainian].
- Velikiy knyaz Aleksandr Mikhaylovich (2004). *Vospominaniya. Memuary* [Memories. Memoirs]. Minsk: Kharvest [in Russian].
- Verstyuk, V. F., Dzyuba, E. N. & Reprintsev, V. F. (1990). *Istoriya Ukrainy SSR: Khronol. sprav.* [History of the Ukrainian SSR: Chronological reference book]. Kyiv: Naukova dumka [in Russian].
- Vert, N. (2001). *Istoriia Radianskoi derzhavy. 1900–1991: navch. posib.* [History of the Soviet state. 1900–1991: textbook]. Rivne: Verteks [in Ukrainian].
- Viedenieiev, D. V. & Budkov, D. V. (2006). *Yunist ukrainskoi dyplomatii. Stanovlennia zovnishnopolitychnoi sluzhby Ukrainy 1917–1923 roky* [Youth of Ukrainian diplomacy. Formation of the foreign policy service of the Ukrainian state. 1917–1923]. Kyiv: K.I.S [in Ukrainian].
- Vrangel, P. (2002). *Zapiski. Noyabr 1916 g. – noyabr 1920 g.* [Notes. November 1916 – November 1920]. Vol. 2: *Vospominaniya. Memuari.* Minsk: Kharvest [in Russian].
- Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti (DAOO)* [State Archive of Odesa Region] [in Ukrainian].
- Derzhavnyi arkhiv Rosiiskoi Federatsii (DARF)* [State Archive of the Russian Federation]. F. R-5446, op. 5-a [in Ukrainian].
- Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti (DAKhO)* [State Archive of Kharkiv Region]. F. R-341, op. 3 [in Ukrainian].
- Kulchytskyi, S. (1996). *Komunizm v Ukraini: pershe desiatyrichchia (1919–1928)* [Communism in Ukraine: the first decade (1919–1928)]. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
- Mayskiy, I. M. (1971). *Vospominaniya sovetskogo diplomata. 1925–1945 gg.* [Memoirs of a Soviet diplomat. 1925–1945]. Moskva: Nauka [in Russian].
- Markov, L. N. (1987). *Ocherki po istorii tamozhennoy sluzhby* [Essays on the history of the customs service]. Irkutsk: Izd-niye Irkut. un-ta [in Russian].
- Moskva–Rim: Politika i diplomatiya Kremlya. 1920–1939: sb. dokumentov* [Moscow – Rome: Politics and diplomacy of the Kremlin, 1920–1939: collection of documents]. (2003). Moskva: Nauka [in Russian].
- Munchayev, Sh. M. & Ustinov, V. M. (2002). *Istoriya Sovetskogo gosudarstva: ucheb.* [History of the Soviet state: textbook]. Moskva: Izdatelstvo NORMA [in Russian].
- Nezhinskiy, L. N. (2004). *V interesakh naroda ili vopreki im? Sovetskaya mezhdunarodnaya politika v 1917–1933 godakh* [In the interests of the people or in spite of them? Soviet foreign policy in 1917–1933]. Moskva: Nauka [in Russian].
- Rosiiskiy derzhavnyi arkhiv ekonomiky (RDAE)* [Russian State Archives of Economics]. F. 413, op. 14 [in Ukrainian].
- Sobraniye uzakoneniy i rasporyazheniy pravitelstva za 1917–1918 gg.* [Collection of legalizations and orders of the government for 1917–1918] (1942). 33 [in Russian].
- Sokoloff, Zh. (2008). *Bednaya derzhava. Istoriya Rossii s 1815 goda do nashikh dney* [Unhappy power. History of Russia from 1815 to the present day]. Moskva: Izdat. dom GU VShE [in Russian].
- Tsentrallyi derzhavnyi arkhiv vyshchyykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy)* [Central State Archive of the highest authorities and administration of Ukraine]. F. R-2, op. 1 [in Ukrainian].
- Tsentrallyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (TsDAHO Ukrainy)* [Central State Archive of Public Associations of Ukraine]. F. 1, op. 20 [in Ukrainian].

Arkhireyskyi Dmytro

Dr. Sc., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0003-0105-3510>, siverin47@ukr.net

Стаття надійшла / Article arrived: 04.02.2021

Схвалено до друку / Accepted: 16.03.2021

Лілія Тішко, Діана Щенова

Дніпровський державний аграрно-економічний університет

Філософський аспект мислення

У статті досліджуються особливості та значення філософського мислення, розуміння його змісту. Акцентується увага на тому, що любов до мудрості без мислення не була б можлива.

Мета: осмислення філософського аспекту мислення.

Актуальність статті полягає у тому, щоб на основі тлумачень поняття «мислення» представниками різних філософських систем зрозуміти загальну сутність та значення філософського мислення.

Результати. На сьогоднішній день стало дуже складно зрозуміти сутність мислення давніх філософів, навіть прочитавши сотні їх трактатів. Причиною цього є насамперед переклад першоджерел. Варто розуміти, що перекладачі найперше орієнтуються на підбір вдалої лексики та зв'язності мови, нехтуючи тим, що мова будь-якого мислителя – це і є власне їх мислення, істинна глибина і сутність якого втрачається при будь-якому перекладі оригіналу.

Загалом проблема мислення завжди була у центрі уваги багатьох філософів. Зокрема, сутність і значення мислення вивчали Парменід, Сократ, Аристотель, Р. Декарт, І. Кант, Г. Гегель та багато інших представників філософської думки різних епох. Всі академічні філософи західного світу сходяться на тому, що саме мислення є найголовнішою ознакою людського буття. Нехтуючи мисленням, ми будемо ігнорувати найважливішу особливість людини. Адже лише людина, яка мислить, може повноцінно творити своє життя. Ті ж, для кого мислення не є властивим – просто існують, подібно світу тварин чи рослин. Тому здатність оцінювати дійсність, а не лише сприймати її, постає величезною перевагою людського інтелекту, запорукою людського прагнення до розвитку, до самовдосконалення.

Висновки. Встановлено, що переказування поглядів мислителів чи тлумачення уривків із їх трактатів ще далеко не є філософським мисленням. Філософське мислення, більшою мірою, є мисленням про мислення, ніж мисленням про якусь реальність. Це пояснюється тим, що філософія намагається осмислювати не часткові явища, а ситуацію перебування людини у світі, враховуючи при цьому здатність людини мислити та усвідомлювати. З'ясовано, що головною метою мислення є досягнення очевидного та ясного за допомогою формулювання певних визначень (понять), які становлять межу мислення і не допускають, щоб воно рухалося по колу. Таким чином, філософське мислення постає внутрішньо пов'язаним, логічно послідовним, а значить – аргументованим та обґрунтованим одночасно.

Ключові слова: мислення, філософствування, роздуми, пізнання, буття, філософська система, мислителі

Liliya Tishko, Diana Shcherova

Dnipro State Agrarian and Economic University

Philosophical Aspect of Thinking

The article examines the features and significance of philosophical thinking, understanding its content. The focusing on the fact that the love of wisdom without thinking would not be possible.

The purpose: to understand the philosophical aspect of thinking.

The relevance of the article is that on the basis of interpretation of the concept of "thinking" by representatives of various philosophical systems, understand the general essence and significance of philosophical thinking.

The results. To date, it became very difficult to understand the essence of the thinking of ancient philosophers, even reading hundreds of their treatises. The reason for this is primarily translation of the original sources. It is necessary to understand that translators, in the first place, are guided by the recruitment of a successful vocabulary and connectivity of the language, neglecting the fact that the language of any thinker – this is its own thinking, the true depth and essence of which is lost in any translation of the original.

In general, the problem of thinking has always been the center of attention of many philosophers. In particular, the essence and meaning of thinking studied Parmenide, Socrates, Aristotle, R. Descartes, I. Kant, G. Hegel and many other representatives of the philosophical thought of various epochs. All academic philosophers of the Western world converge on the fact that thinking is the most important sign of human being. By neglecting thinking, we will ignore the most important feature of man. After all, only a man who thinks can fully create his life. The same, for whom thinking is not characteristic

– just exist, like the world of animals or plants. Therefore, the ability to evaluate reality, and not only to perceive it, appears a huge advantage of human intelligence, a guarantee of human desire to develop, to self-improvement.

Conclusions. It is established that translating views of thinkers or interpretation of passages from their treatises is far from philosophical thinking. Philosophical thinking, to a greater extent, is thinking about thinking than thinking about some reality. This is due to the fact that philosophy tries to comprehend the partial phenomena, but a situation of human being in the world, taking into account the ability of a person to think and aware. It has been found that the main goal of thinking is to achieve the obvious and clear by formulating certain definitions (concepts) that make up the boundary of thinking and not allowed to move in a circle. Thus, philosophical thinking arises internally associated, logically consistent, and hence-argued and justified at the same time.

Keywords: thinking, philosophizing, reflection, cognition, being, philosophical system, thinkers

Вступ

Людиною має право називатися той, хто вміє мислити. Тому цьому треба обов'язково вчитися. А вчитися мисленню – значить все більше присвячувати йому себе. Загалом зацікавленість філософією ще далеко не свідчить про готовність до мислення. Через це дуже легко опинитися у замкнутому колі самообману, вважаючи, що ми мислимо лише тому, що безперервно «філософуємо». Повсякчасні заклики до мислення у наш час – це ще не саме мислення, яким воно повинно бути. Крім того, варто розуміти, що здатність до мислення і навіть обдарованість ним не виступають гарантом того, що людина може мислити. Насамперед ми повинні щиро полюбити те, що породжує в нас глибокі думки та безпосередньо спонукає до мислення.

Мислення є об'єктом вивчення багатьох наук. Наприклад, психологія, логіка, кібернетика під своїм особливим кутом зору досліджують природу мислення, висвітлюючи його найважливіші аспекти. Поняття ж філософського мислення не досліджене належним чином і тому потребує детального осмислення. Актуальність статті полягає в тому, щоб на основі тлумачень поняття «мислення» представниками різних філософських систем зрозуміти загальну сутність та значення філософського мислення.

Мета дослідження полягає в осмисленні філософського аспекту мислення.

Проблема мислення завжди була у центрі уваги всіх філософських систем. Адже любов до мудрості без мислення не була б можлива. Зокрема, сутність і значення мислення вивчали Парменід, Сократ, Аристотель, Р. Декарт, І. Кант,

Г. Гегель та багато інших представників філософської думки різних епох. Варто відзначити ґрунтовність наукових трактатів у висвітленні даного питання німецького філософа екзистенціаліста ХХ ст. М. Гайдеггера (2007). Останній ототожнював мислення людини з її діяльністю, акцентуючи увагу на тому, що мислення, з одного боку, є властивим людині і від неї залежить, а з іншого боку – воно, власне, і є основою її буття.

Активно досліджуються різні аспекти мислення і сьогодні. Так, природа мислення, його витoki та особливості детально описуються в дослідженнях І. Карівця (2007), З. Оруджева (2009), Н. Іванової (2015), В. Розіна (2015). Аналіз основних параметрів формування продуктивного мислення було здійснено М. Вертгеймером (1987). Натомість глибокий системний аналіз філософсько-освітніх аспектів мислення було здійснено М. Култаєвою (2005), П. Щедровським (2007) і А. Кравченко (2017). Всежзагальна сутність мислення у філософському контексті належним чином ще не досліджена і тому потребує детального осмислення.

Результати дослідження

Однією із найвиразніших ознак людини є її спроможність мислити, аналізувати інформацію, вдосконалювати своє бачення світу, гармонійно й обдуманно з ним взаємодіяти. Ця здатність людини до пізнання світу довкола себе і усвідомлення себе в ньому реалізовувалася протягом всієї історії людства у різних культурах.

Мислення є фундаментальним поняттям у концептуальних системах знання філософів минулого та сьогодення. Ще в античній філософії відбувається відділення мислення від чуттєвого пізнання. Так, Парменід та Геракліт

розрізняли в результатах мислення думку як вираження буденної свідомості та істину як незалежну від особливостей людини осягнення загальних законів світобудови. Парменід стверджував, що за належної уваги до процесу мислення ми змушені будемо визнати: «лише буття є, а небуття узагалі немає». Бо про що б ми не мислили, думка не буде порожня. Навіть мислячи небуття, ми вводимо його в ранг буття, бо воно в цей момент існує для самого мислення як його предмет.

Вже у період середньої класики античної філософії усвідомлення власного незнання стало найпершою передумовою занурення у стихію мислення. На особливу увагу заслуговує відомий вислів Сократа «Пізнай самого себе!», що звучить як імператив, виконання якого вже всупереч всьому спрямовує до мислення (Карівець, 2017, с. 81–85).

Аристотель взагалі вважав мислення частиною душі, що має специфічну здатність розмірковувати, осягати думкою світ і самого себе. Натомість у концептуальних системах філософів Нового часу – Джона Локка, Френсіса Бекона, Девіда Юма – мисленням вважалася діяльність, що спрямована на пізнання та практичні дії. Основними проявами діяльності мислення цього часу були увага, рефлексія, відчуття, споглядання.

Представники ж класичної німецької філософії – Іммануїл Кант, Йоганн Готліб Фіхте, Фрідріх Вільгельм Шеллінг, Георг Гегель – мислення розглядали як акт самодіяльності суб'єкта, що породжує знання. Особисто І. Кант відзначав спонтанність актів мислення, вирізнивши такі його рівні, як інтуїція, розсудок, розум. Крім того, він досить вдало виділив такі типи і види мислення, як формально-логічне (розсудливе) і діалектичне (розумне), конкретне і абстрактне, практичне і теоретичне. Натомість розробник грандіозної концепції діалектичного ідеалізму Г. Гегель визначав мислення як діяльність суб'єкта, що спрямована на пізнання світу у формі понять (категорій). На його думку, буття та мислення є тотожними і складають субстанціальну основу світу. Мислення – це не тільки суб'єктивна людська

діяльність, як стверджував мислитель, але й незалежна від людини об'єктивна сутність, першооснова всього існуючого. Тому, згідно Г. Гегеля, мислення являє собою безперервний процес пізнання, який поступово розвивається від щабля нижчого рівня до іншого – більш високого.

Відомий німецький мислитель ХХ ст. М. Гайдеггер спостеріг, що для давньогрецької філософської думки, включаючи великого класика Аристотеля, характерним є непотітне мислення (Хайдеггер, 2007). Здавалося б, це повинно було зробити його неточним та непослідовним, але навпаки – вирізнило логічність та впорядкованість висловлювання думки. Натомість представники сучасного способу мислення – зокрема Ніцше та К'єркегор – залишилися в полоні керівництва системи, хоча, власне, і виступали завжди проти неї.

Як бачимо, у різну історичну епоху розуміння мислення є особливим. Так, будучи вагомим об'єктом вивчення ще в античній культурі, підтекст мислення, як і сам його процес, постійно трансформується в контексті досліджень мислителів наступних поколінь.

Безумовно, мислення є фундаментальною властивістю людини, та попри це консенсусу щодо того, як його визначити та розуміти немає. Все ж варто виходити з того, що мислення являє собою процес перетворення фактів, інформації на цілісне й упорядковане знання. Пізнаючи світ, людина узагальнює результати чуттєвого досвіду, відображає загальні властивості речей. Та все ж для пізнання навколишнього світу недостатньо лише помітити зв'язок між явищами, необхідно встановити, що цей зв'язок є загальною властивістю речей. Це дозволяє досягти мислення, яке дає відповіді для вирішення багатьох питань щодо буття людини і суспільства. Таким чином, мислення допомагає аналізувати досвід, формувати та впорядковувати у думках модель світу, робити певні передбачення та планувати дії. А вміння мислити взагалі є запорукою свободи та важливою характеристикою людини, необхідною для виживання у сучасному світі стрімкого науково-технічного та суспільного прогресу.

Кожен розуміє поняття мислення по-різному. Але всі академічні філософи західного світу сходяться на тому, що саме мислення є найголовнішою ознакою людського буття. Наприклад, за Рене Декартом, мислити – означає уявляти, фантазувати, переживати емоції. У своїй «Медитації про першу філософію» французький дослідник пише: «Але чим же я є? Річчю, що мислить. А це що? Звичайно ж річ, що сумнівається, розуміє, заперечує, воліє чи не воліє, а також уявляє та відчуває» (<https://lpnu.ua/news>). А із відомого вислову філософа «Я мислю – значить існую!» впливає, що духовна діяльність людини існує лише завдяки її свідомості та можливості мислити. Так як мислення у декартівському розумінні – це єдиний атрибут душі, так як душа завжди мисле, то перестати мислити для неї відповідно означає – перестати існувати. Цілком правомірно, що мислення є не лише тим, що може привести людину до пізнання істини. Швидше за все, воно виникає від потреби виживання.

Навіть в епоху Середньовіччя, де основними методами пізнання виступали віра та інтуїція, деякі мудреці серйозно замислювалися над важливістю раціонального підходу в осмисленні наявних фактів буття. Так арабський мислитель Ібн Рушд (латинізована форма ім'я Аверроес) розділяв людей на три категорії: тих, кого легко переконати риторичними аргументами; тих, хто відкритий для діалектичних доказів і, нарешті, тих, кого не може переконати ніщо, крім необхідних метафізичних обґрунтувань. От якраз перед останніми зазвичай завжди відкривається широкий простір пізнання нового.

Безумовно, мислення є надзвичайно важливим, оскільки перш ніж діяти, ми думаємо. Нехтуючи ним, ми будемо ігнорувати найважливішу властивість людини. Лише людина, яка мислить може повноцінно творити своє життя. Ті ж, для кого мислення не є властивим – просто існують, подібно світу тварин чи рослин, так як мислення постає формою самоусвідомлення під кутом зору власних життєвих зацікавлень людини та її життєвого вибору. Тому здатність

оцінювати дійсність, а не лише сприймати її, постає величезною перевагою людського інтелекту, запорукою людського прагнення до розвитку, до самовдосконалення.

Варто розуміти, що переказування поглядів мислителів чи тлумачення уривків із їх відомих трактатів ще далеко не є філософським мисленням. Воно не існує у готовому вигляді. Філософське мислення більшою мірою є мисленням про мислення, ніж мисленням про якусь реальність. Це пояснюється тим, що філософія намагається осмислювати не часткові явища, а ситуацію перебування людини у світі, спираючись при цьому на здатність людини мислити та усвідомлювати. Мета мислення – це досягнення очевидного та ясного (Декарт) за допомогою формулювання певних визначень (понять), які становлять межу мислення і не допускають щоб воно рухалося по колу: «Мислення, швидше, подібне на зупинку та спокій, ніж на рух. Якщо мислення є рух по колу, то розум був би колом. Тоді розум буде вічно мислити що-небудь? Це необхідно так, оскільки коловий рух нескінченний» (Карівець, 2007, с. 161). Таким чином, філософське мислення постає внутрішготиань пов'язаним, логічно послідовним, а значить – аргументованим та обґрунтованим одночасно.

Тою мірою, якою людина здатна на сьогоднішній день осмислити та зрозуміти себе і своє становище у світі, якою рішучістю вона пронизана пройти всю можливу дистанцію розумового прояснення своєї життєвої ситуації, – саме тою мірою вона філософствує або постає філософом. Важливо розуміти, що завдяки філософії людина заявляє про своє бажання взяти на себе відповідальність за свідоме вирішення своєї життєвої долі.

Філософське мислення являє собою рефлексію людини, тобто погляд на себе з боку, крізь призму своїх цінностей та інтересів. Власне, сама ж рефлексія допомагає переосмислювати, переглядати, переоцінювати усталені принципи і положення тієї чи іншої інтелектуальної, мисленнєвої традиції. Крім рефлексивності, філософське мислення характеризує цілісність, що означає спрямованість на об'єднання багатоманітності людського

життя – особистого, соціального, політичного – через виявлення їх зв'язків, та критичність – здатність оцінювати й оновлювати основи своєї власної діяльності у динамічному світі.

Цілком зрозуміло, що мислення людини постійно змінюється, удосконалюючись від однієї історичної епохи до іншої. Причому в процесі цієї зміни мислення впливає як на епоху, так і на процес життєдіяльності людини. Однак потрібно враховувати також і зворотній вплив епохи на структуру і сам процес мислення (Гальченко, 2017, с. 26). Так, сучасні трансформаційні зрушення, що відбуваються в суспільстві, позначаються не лише на сфері виробництва, але й на організації самого ж процесу мислення. Сьогоднішні виклики глобального світу вимагають продуманості, інтенсивності інтелектуальних зусиль, які поєднують у собі знання, культуру і здатність до діяльності. Тому мисляча особистість є метою цивілізаційного розвитку.

Неоднозначним та доволі цікавим було ставлення німецького філософа М. Гайдеггера до науково-технічного прогресу. Його скандальний вислів: «Наука не мислить» підтверджує те, що науці є властивим лише автоматичне виведення конкретних висновків, застосовуючи при цьому відповідний метод (Хайдеггер, 2007). Ця особливість є характерною також і для штучного інтелекту. Мислення ж навпаки – представляє собою пошук нової області дослідження, для того, щоб досягнути ті або інші передумови, на основі яких наука зробить свої узагальнення.

Досить влучним є порівняння Гайдеггером мислення та науки з ручною працею та промисловим виробництвом. Так, на думку філософа, мислення є таким же неповторним та унікальним як виробництво ручної діяльності людини. Натомість наука, як власне і саме ж промислове виробництво, завжди обмежується відповідними стандартами та нормами, що повністю суперечить глибині думки справжнього мислителя (Хайдеггер, 2007).

Варто пам'ятати, що сучасний світ переповнений інформаційними вірусами, які змінюють мислення і, як результат, – поведінку людини. Будучи провідниками шкідливих тверджень, вони атакують

свідомість людей і перетворюють їх на слухняне стадо. У такий спосіб інформаційні віруси підштовхують до прийняття рішень, вигідних їхнім творцям.

У своїй праці «Становище людини» відома американська мислителька ХХ століття Ханна Аренд відзначила, що «суспільство служителів», в яке ми перетворилися, дозволяє людям відмовитися від своєї індивідуальності і ставати звичайними «функціями», замість того, щоб брати на себе відповідальність за життя, мислити і діяти самостійно. Вони стають пасивним відображенням навколишнього середовища, високо розвинутих тваринами, а не справжніми людьми, які приймають свідомі рішення (Батлер-Бодон, 2019, с. 34). На прикладі даного філософського трактату легко зрозуміти, що сила філософського мислення полягає насамперед у вмінні ставити все нові й нові питання світу й самому собі, у вмінні мислити раціонально, вмінні розуміти свої думки та думки інших, вмінні самостійно приймати правильне рішення, свідомо оцінюючи ситуацію. Відносно цього дуже влучно зауважив німецький філософ-іраціоналіст Артур Шопенгауер: «Будь-який самотній мислитель уподібнюється монарху, бо він не визнає нікого над собою. Він не сприймає авторитети і визнає лише те, що сам затвердив. Звичайні ж люди, навпаки, слідує різним думкам та ідеям, подібні народу, що сліпо підкорюється закону і наказу. Тому, у того, хто мислить самостійно в руках є компас, що допоможе стати на вірний шлях» (Шопенгауер, 2011, с. 177).

На сьогоднішній день науково-технічний та соціальний прогрес вимагає вміння швидко адаптуватися до сучасних умов життя суспільства, змінюватися та вдосконалюватися на основі самостійно набутих знань, знаходити шляхи розв'язання професійних і соціальних завдань у будь-яких нестандартних ситуаціях (Горохова, 2014). Таким чином, особливості життя сучасного людства вимагають володіння комплексними навичками мислення.

Варто розуміти, що людина не має потреби у володінні величезним

масивом інформації. Натомість важливим є те, щоб нова інформація зміцнювала вже побудовану систему і поглиблювала наявне знання. Тільки так наша картина світу може стати повною. «Як величезна, але не систематизована бібліотека не може принести стільки користі..., так і величезний багаж знань, якщо вони не опрацьовані власним мисленням, мають значно меншу цінність, ніж значно менша кількість свідчень, але глибоко продуманих» (Шопенгауэр, 2011, с. 174).

Серед найважливіших якостей мислення треба звернути особливу увагу на таку характеристику мислення, як критичність. Мається на увазі не просто вміння мислити, а мислити логічно і раціонально; аргументувати, аналітично дискутувати, правильно висловлювати свою думку та розуміти думки інших. Покращити якість критичного мислення можна за допомогою вміння інтерпретувати прочитане, прислухаючись до інтерпретації інших; вміння дискутувати та вміння письмово описувати свої думки. Тільки ті люди, які активно і правильно мислять, можуть точно оцінити події, проаналізувати факти, зробити потрібні висновки.

Критичність філософського мислення підносить нас від випадкового формування світогляду до усвідомлення його творення. Кожна людина вибудовує повноту знання по-своєму, тому це постійний процес та своєрідний стиль сприйняття інформації, коли нове знання обов'язково пов'язується з уже засвоєним.

Варто відзначити, що водночас сам процес мислення тісно пов'язаний з емоціями та поведінкою людини. Вони ж взаємообумовлено переплітаються між собою, впливаючи на її життя. Тому наші думки, індивідуальний спосіб сприйняття дійсності, характер мислення іноді допомагають нам, а іноді пригнічують.

Спостережливість деяких філософів дозволила виявити факт того, що мислення неабияк відображається навіть на зовнішності людини. Якщо бути точнішим, – ми є тим, що ми думаємо! Кожна із думок на час своєї присутності накладає на обличчя свій вигляд, закарбовуючись, в результаті багатьох повторень, там назавжди. «Трапляються навіть такі люди,

– пише Артур Шопенгауер, – на обличчі яких відображена така наївна вульгарність і приниженість думок, обмеженість розуму, що просто дивуєшся як вони ризикують виходити з такою фізіономією, не надягаючи маски» (Шопенгауэр, 2011, с. 9).

Висновки

На сьогоднішній день стало дуже складно зрозуміти сутність мислення давніх філософів, навіть прочитавши сотні їх трактатів. Причиною цього є насамперед переклад першоджерел. Варто розуміти, що перекладачі найперше орієнтуються на підбір вдалої лексики та зв'язність мови, нехтуючи тим, що мова будь-якого мислителя – це і є, власне, їх мислення, істинна глибина і сутність якого втрачається при будь-якому перекладі оригіналу.

Філософське мислення позбавлене будь-яких рамок та обмежень. Воно не піддається повторенню. Можна лише наблизитися до глибинних ідей осягнення істини того чи іншого філософа, але ідентично відтворити їх не є реальним. Тому необхідно завжди пам'ятати про неповторність кожного філософа та унікальність його думок.

Таким чином, мислення є досвідом буття, що змушує змінюватися та перероджуватися. Кожне життя являє собою певну точку зору на світ, а людина постає в цьому процесі осмислення як «орган» осягнення істини, що одержує тим самим життєвий вимір. Повнота бачення, суджень і оцінок додає нам відчуття повноти життя та поглиблює розуміння світу. Поглиблюючи мислення, ми даємо своєму внутрішньому світу можливість стати багатшим, повнішим, змістовнішим. Але працювати над цим не може хтось ззовні, лише ми особисто.

Здатність мислити є невід'ємною частиною життя, яку треба розвивати й удосконалювати. Це заповідь свободи в ХХІ ст., а не лише основа суспільного прогресу. Проте, на жаль, характерною рисою багатьох людей залишається бездумність, що з плином часу лише посилюється. Сьогодні сила техніки переросла та послабила здатність людини приймати рішення. Тому вкрай необхідно відсторонюватися від речей і бути

відкритим до нового пізнання світу. Варто навчитися не лише вирішувати проблеми, а й ставити їх самостійно. Саме тоді людина зможе вистояти у безмежному світі науково-технічних відкриттів та нових звершень, не втрачаючи себе. Бо здатність мислити є головною особливістю людини, необхідною для виживання.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Аристотель. О душе. Сочинения: в 4-х т. Москва: Мысль, 1975. Т. 1. С. 375–644.
- Батлер-Будон Т. 50 великих книг по философии. Київ: Форс Україна, 2019. 432 с.
- Ведмедєв М. М. Культурні ресурси продуктивного мислення. Суми: Університетська книга, 2011. 216 с.
- Вертегеймер М. Продуктивное мышление. Москва: Прогресс, 1987. 325 с.
- Гальченко М. Мислення як ресурс творення соціокультурної реальності. Нова парадигма, 2017. Вип. 132. С. 25–33.
- Горохова В. Значущість критичного мислення для сучасних суспільства та освіти. Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. *Філософія*. 2014. Вип. 42. С. 226–240.
- Іванова Н. В. Феноменологія мислення: гнозис, креатив, особистість. Луцьк: ПДВ «Твердиня», 2015. 364 с.
- Карівець І. Початки мислення. Філософські обрії. *Науково-теоретичний часопис*. 2007. № 17. С. 160–174.
- Карівець І. В. Сутність філософії, або чому ненавидять філософію *Гуманітарні візії*. 2017. №1 (5). С. 81–85.
- Кравченко А. А. Мислення як фактор становлення сучасної особистості: філософсько-освітній аспект. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2017. Вип. 71. С. 52–57.
- Култаєва М. Педагогічне мислення як регіональна онтологія і епістемологічна ситуація. *Філософія освіти*. 2005. № 1. С. 149–157.
- Оруджев З. М. Способ мышления эпохи. Философия прошлого. Москва: Едиториал УРСС, 2009. 400 с.
- Розин В. М. Мышление: сущность и развитие. Москва: ЛЕНАНД, 2015. 368 с.
- Терно С. Критичне мислення – сучасний вимір суспільствознавчої освіти. Запоріжжя: Просвіта, 2009. 268 с.
- Хайдеггер М. Что зовется мышлением? Москва: Академический проект, 2007. 351 с.
- Халперн Д. Психология критического мышления. Санкт-Петербург: Питер, 2000. 512 с.
- Шопенгауэр А. Афоризмы житейской мудрости. Санкт-Петербург: Азбука, Азбука-Аттикус, 2011. 256 с.
- Щедровицкий П. Г. Изменение мышления на рубеже XXI столетия: социокультурные вызовы. *Вопросы философии*. 2007. № 7. С. 36–54.
- Мислення як крос-культурний феномен: підсумки семінару завідувача кафедри філософії Ігоря Карівця. URL: <https://lpnu.ua/news/myslennia-ia-kros-kulturnyi-fenomen-seminar-igoria-karivtsia>

REFERENCES

- Aristotel (1975). O dushe [On the Soul]. Sochineniya: v 4-h t. (Vol. 1). (pp. 375–644). Moskva: Myisl [in Russian].
- Batler-Boudon, T. (2019). 50 velikih knig po filosofii [50 Majestic Books on Psilosophy]. Kuiv: Fors Ukraina [in Russian].
- Vedmedev, M. M. (2011). Kulturni resursy produktyvnogo myslennya [Cultural Resources of Productive Thinking]. Sumy: Universytetska knyga [in Ukrainian].
- Vertgeymer, M. (1987). Produktivnoe myshlenie [The Productive Thinking]. Moskva: Progress [in Russian].
- Galchenko, M. (2017). Myslennya ayk resurs tvorennya sociokulturnoi realnosti [Thinking as a Product of Socio-Cultural Reality]. *Nova paradygma*, (132) [in Ukrainian].
- Gorohova, V. (2014). Znachuschist krytychnogo myslennya dlya suchasnyh suspilstva ta osvity [The Importance of Critical Thinking for Modern Society and Education]. *Visnyk Harkivskogo nacionalnogo pedagogichnogo universytetu imeni G. S. Scovorody. Filosofiya*, (42) [in Ukrainian].
- Ivanova, N. V. (2015). Fenomenologiya myslennya: gnozys, kreatyv, osobystist [Phenomenology of Thinking: Gnosis, Creativity, Personality]. Lutsk: PDV "Tverdynya" [in Ukrainian].
- Karivecj, I. (2007). Pochatky myslennya [The Beginning of Thinking]. *Filosofski obrri. Naykovo-teoretychnyi chasopys*, (17) [in Ukrainian].
- Karivecj, I. V. (2017). Sutnistj filosofiji, abo chomu nenavydjtaj filosofiju [The Essence of Philosophy or Why do They Hate Philosophy?]. *Ghumanitarni viziji*, 1 (5) [in Ukrainian].
- Kravchenko, A. A. (2017). Myslennya yak factor stanovlennya suchasnoi osobystosti: filofsksko-osvitniy aspect [Thinking as a Factor in the Formation of a Modern Personality: The Philosophical and Educational Aspects]. *Gumanitarni visnyk Zaporizkoi derzhavnoi inzhenernoi akademii*, (71) [in Ukrainian].
- Kultaeva, M. (2005). Pedagogichne myslennya ayk regionalna ontologiya I epistemologichna sytuatsia [Pedagogical Thinking as Regional Ontology and Epistemological Situation]. *Filosofiya osvity*, (1) [in Ukrainian].
- Orudzhev, Z. M. (2009). Sposob myshleniya epochy. Filosofiya proshlogo [The Way of Thinking of the Era. Philosophy of the Past]. Moskva: Editorial URSS [in Russian].
- Rozin, V. M. (2015). Myshlenie: suschnost I razvitie [Thinking: Essence and Development]. Moskva: LENAND [in Russian].
- Terno, S. (2009). Krytychne myslennya – suchasnyi vymir suspilstvoznavchoi osvity [Critical Thinking as a Modern

Dimension of Social Science Education] Zaporizhzhia: Prosvita [in Ukrainian].

Haydegger, M. (1993). *Chto zovetsya mychleniem?* [What is Thinking?]. Moskva: Akademicheskii proekt [in Russian].

Halpern, D (2000). *Psihologiyai kriticheskogo mychleniya* [Psychology of Critical Thinking]. Sankt-Peterburg: Piter [in Russian].

Shopengauer, A. (2011). *Aforizmy zhiteiskoy mudrosti* [Aphorisms of Worldly Wisdom]. Sankt-Peterburg: Azbuka, Azbuka-Attikus [in Russian].

Schedrovskiy, P. G. (2007). *Izmenenie myshleniya na rubezhe XXI stoletiya: sotsiokulturnye vyzovy* [Changing Thinking at the Turn of the 21-st Century: Sociocultural Challenges]. *Voprosy filosofii*, (7), 36–54 [in Russian].

Myslennia yak kros-kulturnyi fenomen: pidsumky seminaru zaviduvacha kafedry filosofii Ihoria Karivtsia [Thinking as a cross-cultural phenomenon: the results of the seminar of the head of the Department of Philosophy Igor Karivets]. URL: <https://lpnu.ua/news/mylennia-iak-kros-kulturnyi-fenomen-seminar-igoria-karivtsia> [in Ukrainian].

Tishko Liliya

Ph.D., <https://orcid.org/0000-0002-1979-9495>, grizhenko@i.ua

Shchepova Diana

Ph.D., *Assoc. Prof.*, <https://orcid.org/0000-0002-3466-3529>, shchepovadiana@gmail.com

Стаття надійшла / Article arrived: 05.02.2021

Схвалено до друку / Accepted: 17.03.2021

UDC: 327.5

DOI: 10.15421/172131

Георгій Григоров*Дніпровська академія неперервної освіти*

Тренд дистанційної освіти: проблеми та перспективи впровадження

Дистанційна освіта стала невід'ємною частиною освітньої системи в усьому світі. Офіційні статистичні дані з дистанційної освіти, підтверджують неухильне зростання числа учасників заочного навчання та курсів. Спектр курсів, пропонувані більш ніж 200 інститутами дистанційного навчання, включає близько 1500 курсів, з яких близько 75% – професійно-технічні та близько 25% – загальноосвітні. В основній своїй масі даний метод навчання пропонується переважно приватними інститутами.

Успіх дистанційного навчання можна пояснити на фоні мінливих умов у економіці, технології та суспільстві. До епохи індустріального суспільства освітній ідеал сучасного суспільства був орієнтований на класичні для того часу освітні системи, що беруть свій початок в античності. У багатьох країнах традиційні соціальні норми змінилися за останні 20 років.

Один авторитетний дослідник в області дистанційної освіти відзначив, що технології як системи надання послуг зіграли важливу роль у розвитку дистанційної освіти і наукових досліджень. За останні два десятиріччя збільшилася кількість навчальних закладів, які пропонують таку послугу, як дистанційне навчання. Також спостерігається зростання кількості учнів, які отримують дистанційну освіту не тільки в нашій країні, але і в навчальних закладах по всьому світу.

Незважаючи на те, що були проведені великі дослідження відкритого дистанційного навчання, не існує єдиної думки про беззаперечну користь або неприпустимість дистанційного навчання в системі вищої освіти. Визначення і вивчення проблемних питань в галузі впровадження дистанційної освіти залишається досить актуальним і сьогодні.

У цій статті ми хочемо розглянути деякі проблемні питання дистанційного навчання у сфері вищої освіти, яка вважається сьогодні найбільш сприятливою для вивчення і реалізації моделі виключно онлайн-навчання.

Ключові слова: дистанційна освіта, цифрове середовище, контент, навчальний процес, навчальні заклади, онлайн курс

George Grigoroș*Dnipro Academy of Continuing Education*

The trend of distance education: problems and prospects for implementation

Distance education has become an integral part of the educational system around the world. Official statistics on distance education, confirm a steady increase in the number of participants in distance learning and courses. The range of courses offered by more than 200 distance learning institutions, including about 1500 courses, of which about 75% – vocational and about 25% – general education. For the most part, this method of training is offered mainly by private institutes.

The success of distance learning can be explained against the backdrop of changing conditions in economics, technology, and society. By the era of industrial society, the educational ideal of modern society was oriented to the classical educational systems for that time, which originated in antiquity. In many countries, traditional social norms have changed over the past 20 years.

One authoritative researcher in the field of distance education noted that technology as a service delivery system has played an important role in the development of distance education and research. Over the past two decades, there has been an increase in the number of educational institutions that offer a service such as distance learning. There has also been an increase in the number of students receiving distance education not only in our country, but also in educational institutions around the world.

Despite the fact that there have been extensive studies of open distance learning, there is no consensus on the indisputable benefit or inadmissibility of distance learning in higher education. Identification and study of problematic issues in the field of distance education implementation remains very relevant today.

In this article we want to consider some problematic issues of distance learning in higher education, which is considered today the most favorable for the study and implementation of the model of exclusively online learning.

Keywords: Distance education, digital environment, content, educational process, educational institutions, online course

Вступ (Постановка проблеми).

За останні два десятиріччя збільшилася кількість навчальних закладів, які пропонують таку послугу, як дистанційне навчання. Також спостерігається зростання числа учнів, які отримують дистанційну освіту не тільки в нашій країні, але і в навчальних закладах по всьому світу. З'явилося безліч літератури в області дистанційної освіти і методів її надання.

Протягом понад століття дистанційне навчання вищої освіти постійно розвивалося: як на практиці, так і у визначенні цього терміну. Як і в багатьох інших академічних областях, що й досі знаходяться в стадії розробки, ведуться суперечки не тільки про визначення, а й про поєднання самих слів «дистанція» і «навчання».

Незважаючи на те, що були проведені великі дослідження відкритого дистанційного навчання, не існує єдиної думки про беззаперечну користь або неприпустимість дистанційного навчання в системі вищої освіти. Визначення і вивчення проблемних питань в галузі впровадження дистанційної освіти залишається досить актуальним і сьогодні.

Аналіз наукових досліджень і публікацій.

Авторитетні дослідники в області дистанційної освіти відзначили, що технології як системи надання послуг зіграли важливу роль у розвитку дистанційної освіти і наукових досліджень. І пояснює що ця форма викладання перетворилася зі спеціалізованої форми навчання у важливу концепцію загальноосвітньої системи (Schlosser, 2010).

Нечисленні існуючі дослідження з цієї теми засновані або на дрібномасштабних експериментах, які навряд чи можна буде узагальнити на більш широкий контекст (Alpert, 2016; Bowen, 2014; Figlio, 2013; Joyce, 2015) або специфічних вищих навчальних закладів, таких як громадські коледжі або приватні комерційні коледжі, студентське населення яких сильно відрізняється від студентів традиційних університетів (Bettinger, 2017; Jaggars, 2017). Не дивно, що результати дуже неоднозначні.

Одна з причин того, що дистанційна освіта стала настільки поширеною (особливо в галузі вищої освіти) полягає в

тому, що був проведений ряд досліджень, які підтвердили доцільність цієї практики і не виявили суттєвих відмінностей в результатах навчання між традиційним і дистанційним методом. У дослідженні, опублікованому в 2005 році, порівнювали успішність двох груп учнів. Одна група отримувала традиційну освіту, інша – за допомогою програмного забезпечення онлайн курс. Автори не помітили значних розбіжностей між успішністю цих груп (Skylar, 2005). У 2010 році був проведений порівняльний мета-аналіз, який стверджує, що в 70 відсотках випадків студенти, які навчаються на курсах за програмою дистанційної освіти, фактично випереджали за знаннями студентів, що займаються на традиційній основі (Shachar, 2010).

Також слід зазначити, що у педагогів з'явилося більше можливостей проведення дистанційних занять. Більшість із них вже вміють змішувати різні технології, щоб сприяти навчання, залученню до навчального процесу та утриманню інтересу в учнів. Навчальні заклади, враховуючи потенціал дистанційної освіти, хочуть скоротити витрати і збільшити доходи за рахунок охоплення учнів, які не мають можливості здобути традиційну освіту, але прагнуть до самовдосконалення та саморозвитку.

Одна з найбільш гострих проблем, пов'язаних із дистанційною освітою – це відсутність соціальної взаємодії і потенційний збиток, який вона може завдати. Сприйняття студентської ізоляції у віртуальному середовищі розглядається як один із недоліків цієї форми освіти (Fulton, 2004).

Удосконалення технологій дистанційної освіти сприяє наданню розширених можливостей для взаємодії. Інструменти відеозв'язку і конференції в реальному часі є прикладами соціалізації віртуального середовища. Це дозволяє вивчати успішність студентів через призму теорії транзакційної дистанції взаємодії і соціальної присутності. Дослідження підтверджують, що взаємодія на дистанційних курсах включає в себе складний масив змінних: соціальних, освітніх і технологічних. Взаємодія грає роль соціальної присутності, також було підтверджено, що психологічна дистанція

– це проблема, притаманна більшості дистанційних курсів (Wolcott, 2004). Мур (2009) стверджував, що відстань – це питання не географії, а скоріше психології. І, хоча відстань може бути дуже великою, це мало відбивається на успішності (ст. 6). Він запропонував три різних типи взаємодії з учнями: від учня до змісту (відповідність матеріалу курсу і засобів доставки з урахуванням цілей навчання); учні – інструктор (види комунікації і зворотного зв'язку, доступ, підтримка і так далі); учень – учень (тип комунікації і зворотного зв'язку, системи підтримки, а також процедури діалогу). Надалі буде сформовано додатковий спосіб взаємодії, безпосередньо пов'язаний із дистанційною освітою «учень – інтерфейс», де взаємодія пов'язана лише з використанням технологій.

Дуже важлива і одночасно болюча тема для багатьох батьків – впровадження цифрового освітнього середовища для загальноосвітніх навчальних закладів I-III ступеня. Основний посыл полягає в тому, щоб поліпшити впровадження сучасних технологій в процес навчання. Але багатьох батьків це не влаштовує, вони впевнені, що це початок впровадження безпосередньо дистанційної освіти. У батьківському середовищі ведуться активні обговорення щодо того, наскільки виправдані їхні побоювання.

За три місяці карантину "експеримент" з дистанційною освітою в школах можна вважати проваленим. Інше питання, що ті, хто вклав в це гроші, і ті, хто заробив на цьому гроші, ті, хто ідеологічно прихильний процесам цифровізації, ті, хто просувався на цьому кар'єрно, показуючи як все прекрасно, зацікавлені спотворювати дійсність і робити вигляд, що все добре. Насправді батьки, учні та педагоги – всі в один голос говорять, що повністю дистанційне навчання призвело до різкого зниження якості освіти. На думку авторитетних педагогів, дистанційне навчання може застосовуватися в окремих конкретних випадках, наприклад, вузькоспеціалізовані і короткострокові курси підвищення кваліфікації. Або воно може бути застосовано добре мотивованими дорослими, студентами старших курсів, які вибирають собі певний курс в дистанційній формі і, будучи свідомими і особисто

зацікавленими людьми, вони дійсно можуть з цього отримати користь. Але, якщо говорити про учнів молодших, середніх і навіть старших класів, то для них це поки що абсолютно неприйнятна форма навчання. У цій віковій групі вона веде до зниження якості освіти в зв'язку зі зменшенням концентрації уваги, загальної хаотизації процесу і створенням величезної кількості проблем і для учнів, і для педагогів.

Відсутність особистого контакту взагалі перетворює це в повну профанацію. Діти рідко бувають відповідальні, щоб контролювати себе, а батьки зрештою працюють.

Процес упровадження виключно дистанційної освіти на рівні молодшої, середньої та старшої школи вимагає серйозного, ретельного і послідовного вивчення. І напевно може бути реалізований уже сьогодні.

Мета статті

Однак у цій статті ми хочемо розглянути деякі проблемні питання дистанційного навчання в сфері вищої освіти, більш адекватно сприятливої для адаптації онлайн-курсів.

Виклад основного матеріалу

По перше, хочеться розглянути проблему залучення викладачів до процесу формування, контролю і забезпечення ефективності онлайн-курсів.

Професорсько-викладацькому складу необхідна зовнішня підтримка для оптимального навчання на онлайн курсах або в дистанційному середовищі. Вони повинні мати доступ до всіх технічних консультантів і до консультантів по розробці курсів, щоб допомогти їм вчасно вирішувати питання, пов'язані з перенесенням курсів з аудиторного формату в онлайн-формат. Таким чином, професорсько-викладацький склад може зберегти свою позицію «експерта за змістом» без додаткового навантаження, пов'язаного з тим, що більшість викладачів не є фахівцями в області технологій, що в свою чергу може сильно відволікати від викладання.

З цією метою багато курсів підвищення кваліфікації науково-педагогічних і педагогічних працівників уводять обов'язкові курси попереднього навчання цифрової грамотності, щоб допомогти

викладачам акліматизуватися в режимі дистанційного навчання. У багатьох установах професорсько-викладацький склад долучається до того, щоб займатися розвитком освіти, пов'язаним з онлайн-навчанням, використовуючи інтерактивні технології, такі як конференції, навчальні семінари, вебінари і соціальні мережі.

Структура, зміст, спрямованість і організація освітнього процесу в системі підвищення кваліфікації педагогічних працівників кардинально відрізняються від процесу навчання у вищій школі. Це пов'язано перш за все з особливостями контингенту навчання. Контингент вузів післядипломної педагогічної освіти – це дорослі люди, на навчання яких поширюються принципи андрагогіки.

На утримання і організацію дистанційного навчання впливають такі характеристики контингенту, як: вік, освіта, досвід роботи, соціальний статус, рівень комп'ютерної грамотності тощо. Особисті характеристики контингенту також впливають на структуру, обсяг і практичну спрямованість змісту навчання (Антошук, 2014).

Крім того, навчальні заклади, які переважно займаються електронним навчанням, об'єднують роботу професорсько-викладацького складу і веб-дизайнерів на системному рівні, що призводить до появи більш якісного і сучасного контенту.

Ще одне проблемне питання дистанційного навчання, яке залишається актуальним вже не один рік, це забезпечення якості онлайн-курсів.

Чимало людей правомірно вважають, що якість викладання і навчання в цілому розглядається як інституціональна відповідальність, тобто як учні, так і викладачі очікують, що буде здійснюватися контроль якості курсів, які викладаються виключно в дистанційному режимі, безпосередньо в навчальному закладі, або ж тих, які проводяться комплексно. Крім того, універсальна і ефективна система контролю отриманих знань має бути присутня в дистанційних курсах також як і при класичній освіті. Необхідний і широкий асортимент інструментів для зворотного зв'язку. Навчальний заклад обов'язково повинен призначити особу або групу осіб, наділених адміністративними повноваженнями, для

моніторингу та забезпечення якості онлайн-курсу.

Деякі засоби забезпечення якості можуть включати в себе:

1. Посилення процесу розвитку шляхом установлення міждисциплінарного огляду курсів, проведеного з ініціативи професорсько-викладацького складу, відповідно до навчальних програм; розробка консультаційних рекомендацій з питань навчання студентів і слухачів курсів для управління і розвитку навчальною програмою.

2. Забезпечення наявності якісного контенту шляхом надання доступу до академічних і технічних консультантів, які можуть надати допомогу студентам протягом усього періоду навчання.

3. Перегляд і постійне вдосконалення програми зі включенням в цей процес усіх зацікавлених сторін;

4. Створення сприятливого середовища для додаткової мотивації учнів.

Вибір інструкторів, які будуть забезпечувати дистанційне навчання, має вирішальне значення для успіху програми. Ці викладачі повинні бути гнучкими, новаторами і творчо активними, так як дистанційна робота з учнем є проблемою, відмінною від проблеми роботи в традиційному класі.

Помітним аспектом дистанційної освіти є те, що значною мірою онлайн-викладачі – це ад'юнкт-викладачі, котрі викладають як в Інтернеті, так і в традиційних класах. Використання професорсько-викладацького складу стало більш стандартним за мірою суміщення онлайн-курсів з традиційними курсами. Переважання професорсько-викладацького складу в електронному навчанні, що зараз зароджується, говорить про важливий взаємозв'язок між залученістю викладачів і змістовністю курсу. Викладачі онлайн-навчання повинні відчувати свою причетність до цього процесу, що, природно, зміцнює результати роботи навчальної програми. Ми виявили, що всі рівні професорсько-викладацького складу в цілому викладають в Інтернеті приблизно з тією ж швидкістю, з якою вони викладають традиційні курси. Можливо, цей факт з часом зміниться, так як дистанційна освіта має на меті деяке прискорення процесу навчання,

що в свою чергу вимагає модифікованого підходу до роботи викладача безпосередньо в інтернет-просторі.

Також не можна забувати про фінансову складову в області дистанційної освіти. ВНЗ фінансують нові програми дистанційної освіти, використовуючи один з наступних двох основних підходів: «модель витрат» або «модель прибутку».

Модель витрат. У цій моделі дистанційна освіта забезпечується за рахунок грошей, що надходять з бюджету – операційний бюджет. Щорічно установа виділяє певну кількість грошей на фінансування технологій та програм дистанційної освіти.

Модель прибутку. У цій моделі дистанційна освіта має відшкодувати всі свої витрати за допомогою доходів від зарахування. Коли стартові витрати включаються в суму відшкодування. Це веде до витрат більшого часу необхідного для того, щоб збалансувати витрати з доходами. Вимагає планової постановки цілей і залежить від отримання доходів. Використовуючи цей підхід, дистанційна освіта має відшкодувати всі свої витрати на розвиток і поточну діяльність шляхом збору доходів, одержуваних від зарахування дистанційних учнів. На сьогодні процес фінансування дистанційної освіти не врегульовано в повному обсязі, що створює певні проблеми для розвитку сфери онлайн-навчання.

Не всі можуть бути добре пристосовані до програм дистанційного навчання. Успішні учасники повинні бути високомотивованими і самодисциплінованими. Так як курс може бути неконтрольованим, учні самі несуть повну відповідальність за те, щоб пройти його і оцінити своє володіння будь-яким навиком або предметом.

Незважаючи на те, що дистанційна освіта є дуже гнучкою і зручною, вона все ж не може забезпечити «досвід навчального закладу». Робота з іншими учнями, будучи частиною загального освітнього середовища, і тісна співпраця з академічними наставниками все ще цінні для багатьох учнів. Крім того, деякі курси в силу специфічності і обсягу своєї практичної складової не можуть викладатися виключно через Інтернет, що призводить до деяких обмежень в дистанційному навчанні.

Існує ще одна проблема, пов'язана з

технологією. Не кожен студент добре знає, як відвідувати віртуальні класи. Більшість із них не мають апаратних і програмних можливостей для отримання відео через Інтернет. Багато викладачів також неохоче переходять від традиційних методів навчання до технологічних підходів.

Крім того, неможливо гарантувати виконання програм дистанційного навчання через Інтернет. Тому що середня смуга пропускання інтернету для кінцевого користувача ще досить мала при досить значній вартості (особливо це відчувається у сільській місцевості). В той же час вимоги до аудіо- і відеоматеріалів, що пересилаються, досить високі. Ці технологічні питання повинні бути вирішені. Майбутнє дистанційної освіти залежить найперше від творчого використання і розвитку нових технологій. У міру того, як учні все легше і зручніше дізнаються про можливості розвитку знань і навичок, потреба в нових матеріалах і презентаційних засобах повинна продовжувати рости.

Висновки

Розглянуті проблемні питання дистанційної освіти потребують подальшого більш детального вивчення й пошуку оптимальних засобів вирішення. Організація дистанційного або онлайн-навчання потребує творчого, наукового та професійного підходу, але не може здійснюватися лише силами науково-педагогічного складу навчального закладу.

Активне використання дистанційного навчання призводить до розуміння і активного використання змішаної моделі освіти інтегруючи традиційну освіту з дистанційним, так як навчання через Інтернет не може повністю замінити традиційну освіту. Змішана освіта здатна поєднувати гнучкість нових методик з функціональністю старих інструментів (від класної кімнати до традиційних паперових матеріалів), делегуючи в онлайн-навчання, вправи і співпрацю з групою однолітків. Метою цих навчальних курсів є використання різних педагогічних технік, дидактичного матеріалу та наявних навчальних засобів, поєднання і чергування моментів колегіального навчання (для посилення мотивації і соціалізації навчання), індивідуальних моментів (індивідуального

навчання відповідно до потреб), двосторонньої взаємодії і наставництва викладачів. Так як дистанційне навчання в більшій мірі має односторонній характер, все частіше з'являються дистанційні онлайн лекції, де в режимі реального часу можна задати питання викладачу і дуже швидко отримати на нього відповідь. Таким чином, роль вчителя не зникає, а розвивається, щоб стати вчителем-онлайн викладачем. Підготовка вчителів є основоположним

кроком для вдосконалення і для подальшої продуктивної роботи системи освіти.

Сьогодні змінюється роль традиційного навчального закладу, коледжу та університету, котрі змушені будуть конкурувати з зростаючим числом інших освітніх установ. Ця тенденція повинна сприяти розширенню співпраці між бізнесом, промисловістю та академічними колами з метою забезпечення високоякісної інноваційної освіти.

REFERENCES

Schlosser L. A., Simonson, M. R., & Hudgins, T. L. (2010). *Distance education: definitions and glossary of terms*, Third edition. Charlotte, N.C.: IAP – Information Age Pub.

Alpert, W. T., Couch, K. A., & Harmon, O. R. (2016). A randomized assessment of online learning. *American Economic Review: Papers & Proceedings*, 106 (5), 378–382.

Bowen, W. G., Chingos, M. M., Lack, K. A., & Nygren, T. I. (2014). Interactive learning online at public universities: Evidence from a six-campus randomized trial. *Journal of Policy Analysis and Management*, 33 (1), 94–111.

Figlio, D., Rush, M., & Yin, L. (2013). Is it live or is it internet? Experimental estimates of the effects of online instruction on student learning. *Journal of Labor Economics*, 31 (4), 763–784.

Joyce, T., Crockett, S., Jaeger, D. A., Altindag, O., & O'Connell, S. D. (2015). Does classroom time matter? *Economics of Education Review*, (46), 64–77.

Bettinger, E. P., Fox, L., Loeb, S., & Taylor, E. S. (2017). Virtual classrooms: How online college courses affect student success. *American Economic Review*, 107 (9), 2855–2875.

Jaggars, S. S. (2013). The impact of online learning on students' course outcomes: Evidence from a large community and technical college system. *Economics of Education Review*, 37, 46–57.

Skylar, A. et al. (2005). Distance Education: An Exploration of Alternative Methods and Types of. *Journal of Special Education Technology*, 20 (3), 25–33.

Shachar, M., & Nuemann, Y. (2010). Twenty Years of Research on the Academic Performance: Summative Meta-Analysis and Trend Examination. *MERLOT Journal of Online Learning and Teaching*, 6 (2), 451–455.

Fulton, K. Brave new world of virtual schooling in the U.S. *National Association of State Board of Education*. Retrieved from www.nasbe.org/Standard/10_Summer2002/fulton.pdf

Wolcott, L. L. Distant, but not distanced: A learner-centered approach to distance education. *Techtrends*, 41 (4), 23–27.

Moore, M. G. (2009). Three types of interaction. *The American Journal of Distance Education*, 3 (2), 1–6.

Antoshuk, S. V. (2014). Analiz sostojanija i problem praktičeskogo vnedrenija distancionnogo obuchenija v obrazovatel'nuju dejatel'nost' institutov posleddiplomnogo pedagogičeskogo obrazovanija [Analysis of the state and problems of practical implementation of distance learning in the educational activities of institutions of postgraduate pedagogical education]. *Gerontologija: nauchno-praktičeskij zhurnal*, 2 (3), 345–357 [in Russian].

Grigorov George

Ph.D., <https://orcid.org/0000-0001-7395-273X>, GeorgyGrigorov@gmail.com

Стаття надійшла / Article arrived: 24.02.2021

Схвалено до друку / Accepted: 17.03.2021

Людмила Облова

Национальный педагогический университет им. М. Драгоманова

Философское понимание философии. Высшая школа без философии.

В статье ставится вопрос об универсальном понимании философии с целью вопрошания уровня способности современника понимать философию в соответствии с ее исконным способом бытия. Постановка вопроса связана с броскими странностями современной ситуации. Речь идёт о сегодняшнем желании философствующего сообщества оправдать пользу философии и ее предметное присутствие в академической среде через разработку «компетентностных философий». Распространяющиеся философии «чего хочешь», с уходом в частичные моменты заданной проблемы, сообщают систему определённых истин. Но вводят ли в философское состояние? И сохраняют ли собственно философию? Также на сегодня есть достаточно предложений передать философскую мысль в оторванном от институционализаций мире. Но непременно модным и прославившимся мыслителем. Или же пофилософствовать в придачу с чем-то привлекательным. Со скандалом, например. В основном такие предложения имеют спрос. Поэтому мышление «за деньги» активно совершает свой разброс. Назову это философией через абонемент.

При этом в заявках предлагаются пикантные или злободневные темы с приставкой: философская встреча, философский взгляд, философское понимание. На что наводят совместные пребывания людей, связывающихся присоединённой к насущному философией?

Целью статьи есть исследование уровня способности современника понимать философию в соответствии с её исконным способом бытия. Основными задачами есть: 1) оценка современной ситуации активно распространяющегося инновационного преподавания философии; 2) анализ мышления человека, находящегося в положении, когда с одной стороны укрепляется «компетентностная философия» и «крафтовая философия», с другой стороны – философия академии устраняется из классических университетов за ненужностью по условиям глобального рынка; 3) взгляд на философию как особенное единство.

Метод исследования: Исследование опирается на метатеоретический метод, так как он позволяет описывать философию неотчуждённо, в соответствии с её природой. Избегая методологического смешения, метатеория даёт возможность исследовать философию формально и побуждать мыслить, испытывая её силу.

К размышлению предлагается сопоставимость опытов философии самой по себе и привлеченной философии.

Ключевые слова: философия, университет, самостоятельное мышление, досуг, компетентности, прибыль

Liudmyla Oblova

National Pedagogical Dragomanov University

Philosophical understanding of philosophy. Higher school without philosophy.

The conversation raises the question of the universal understanding of philosophy in order to question about the level of the contemporary's ability to understand philosophy in accordance with its original way of being. The statement of the question is connected with the catchy oddities of the current situation. We are talking about the current desire of the philosophizing community to justify the benefits of philosophy, and its substantive presence in the academic environment through the development of "competence philosophies". The spreading philosophies of "what you want", with a departure in the partial moments of a given problem, communicate a system of certain truths. But is it being introduced into a philosophical state? And do they preserve philosophy itself? Also, today, there are enough proposals to convey philosophical thought in a world separation from institutionalization. But, by all means, a fashionable and famous thinker. Or philosophize along with something attractive. With a scandal, for example. Basically, such offers are in demand. Therefore, thinking "for the money" is actively scattering. I will call this philosophy through subscription.

At the same time, the applications offer spicy or hot topics with the prefix: a philosophical meeting, a philosophical view, a philosophical understanding. What do the joint stays of people who associate with the philosophy attached to the vital lead to? The aim of the article is to study the level of a contemporary's ability to understand philosophy in accordance with its original way of being. The main tasks are: 1) assessment of the current situation of actively spreading innovative teaching of philosophy; 2) analysis of the thinking of a person who is in a position where, on

the one hand, “competence-based philosophy” and “craft philosophy” are being strengthened, on the other hand, the philosophy of the academy is removed from classical universities as unnecessary - under the conditions of the global market; 3) view of philosophy as an absolute unity.

Research methods: The research is based on the metatheoretical method, since it allows one to describe philosophy in an inalienable way, in accordance with its nature. Avoiding methodological confusion, metatheory makes it possible to examine philosophy formally and encourage thinking, testing its power. For reflection, the comparability of the experiences of philosophy in itself and of the involved philosophy is proposed.

Keywords: *philosophy, university, independent thinking, leisure, competence, profit*

Людмила Облова

Національний педагогічний університет ім.М.П.Драгоманова

Філософське розуміння філософії. Вища школа без філософії.

У статті ставиться питання про універсальне розуміння філософії з метою запитування рівня здатності сучасника розуміти філософію відповідно до її споконвічного способу буття. Постановка питання пов'язана з помітними дивацтвами сучасної ситуації. Мова йде про сьогоднішнє бажання філософської спільноти виправдати користь філософії і її предметну присутність в академічному середовищі через розробку «компетентнісних філософій». Філософії «чого хочеш» набирають оберти. Вони діють з нахилом в часткові моменти заданої проблеми і повідомляють систему певних істин. Але чи вводять в філософський стан? І чи зберігають власне філософію? Так само на сьогодні є достатньо пропозицій передати філософську думку у відірваному від інституціоналізації світі. Але, безумовно, модним і відомим мислителем. Або ж пофілософствувати на додачу з чимось привабливим. Зі скандалом, наприклад. Як правило, такі пропозиції мають попит. Тому мислення «за гроші» активно здійснює свій розкид. Назву це філософією через абонемент.

При цьому в заявках пропонуються пікантні або пекучі теми з приставкою: філософська зустріч, філософський погляд, філософське розуміння. На що наводять спільні перебування людей, які об'єднуються приєднаною до насущного філософією?

Метою статті є дослідження рівня здатності сучасника розуміти філософію відповідно до її споконвічного способу буття. Основними завданнями є: 1) оцінка сучасної ситуації активного розповсюдження інноваційного викладання філософії; 2) аналіз мислення людини, яка знаходиться в положенні, коли, з одного боку, зміцнюється «компетентнісна філософія» і «крафтова філософія», а з іншого боку, – філософія академії усувається з класичних університетів через відсутність попиту під диктовку глобального ринку; 3) погляд на філософію як особливу єдність.

Метод дослідження: метатеоретичний, що дозволяє описувати філософію невідчужено, відповідно до її природи – формально і спонукає мислити філософію, відчуваючи її силу.

До роздумів пропонується співвіднесення досвідів філософії самої по собі і залученої філософії.

Ключові слова: *філософія, університет, самостійне мислення, дозвілля, компетентності, прибуток*

Вступлення.

Невозможность полноценного существования и функционирования университета без философии связана с тем, что философия – особенное единство мыслящих существ. Проблема преподавания философии, которая, по существу, не транслируется и часто сводится к скучному перечислению имеющихся опытов, становится аргументом к возможности её удаления из университета и, соответственно, организации последнего как общества учёных. То есть людей, владеющих конкретными знаниями, но не могущих мыслить самостоятельно. Это приводит

к существованию университета как разобщающего единства. Во избежание возможного злключения философское сообщество вопрошает о мере и возможности «перевинайдення українського університету» (публичная дискуссия). И говорит о важности университетской автономии (Квит).

Думается, что риск замены названия предмета философии «досугом» остановит ее изъятие из обязательных предметов высшей школы. И сохранит университет в своём классическом виде. Поступая таким образом с целью отвязки науки и забавы от философии, появляется шанс осведомленности о форме

философии и у занятого калькуляцией и могущего только развлекаться человека. И потому рационального прекращения приурочивания к философии всего компетентностного или крафтового.

Весомое обоснование при выяснении обозначенной темы составили работы М. Нуссбаум и Я. Пеликана.

Постановка цели и задач.

Целью статьи есть исследование уровня способности современника понимать философию в соответствии с её исконным способом бытия. Основными задачами есть: 1) оценка современной ситуации активно распространяющегося инновационного преподавания философии; 2) анализ мышления человека, находящегося в положении, когда, с одной стороны, укрепляется «компетентностная философия» и «крафтовая философия», а с другой стороны, – философия академии устраняется из классических университетов за ненадобностью по условиям глобального рынка; 3) взгляд на философию, как особенное единство и утверждение её необходимости в структуре университета.

Методы исследования.

Исследование опирается на метатеоретический метод, так как он позволяет описывать философию неотчуждённо, в соответствии с её природой. Избегая методологического смещения, метатеория даёт возможность исследовать философию формально и побуждать мыслить, испытывая её силу.

Результаты.

Да, у университета с самого начала есть проблемы как с зачислением философии в академический состав, так и с её преподаванием. Не понятно, как, будучи консервативной структурой, предоставить людям развитие в пространстве свободы. И как позволить формировать себя до уровня личности, когда принужденные, назначенные предметы, требующие заучивания, занимают большую часть времени и сил.

Очевидно, что без философии университету нельзя, потому что, хоть он и есть корпорацией, которая готовит специалистов по наукам, но, по существу, является общностью человека – существа

мыслящего, а не учёных. Общество «вносящих вклад в науку» возникает после попадания в «согласование» мыслящих. Но ведь это единение изначально. Без инструктажа. В нём можно состояться человеком, но, исполняясь им, без посягательств на его переустройство. Вот и не покидает сомнение в необходимости учить основанию. А вот понимание того, что прикладному точно надо обучить – есть. Так почему же не ограничиться преподаванием в университете того, что поддаётся передаче, а то, на чём он зиждётся, отпустить на произвол?

И это только главная проблема. А есть ещё и ряд «приставших».

Нельзя скрыть, что видение философии инструментом мышления или хуже – «зарплатой» тут же обращает её в скуку. Во всецело погружающую мысль о ней как болтовне, тянучке и ненужности. В таком отношении философия сводится к передаче набора исторических опытов, объяснению вещей высокого порядка, перечислению философских проблем с обычным их видением. Но этот факт грустного (банального) опыта университетов не становится основанием для отказа ей быть преподаваемой. Даже в таком статусе. Исправление положения будет продуктивным, если усилие по сложности преподавания философии направить на приглашение для проведения её уроков таких профессионалов, которые смотрят на философию в соответствии с её способом бытия. Людей думающих и творческих. Когда у М. Мамардашвили спрашивали о преподавании философии, он говорил даже о запрете её обязательного изложения людям физических специальностей (Мамардашвили, 1992: 14). При этом читал лекции именно по философии. Не выясняя, есть ли в аудитории химик или инженер. Он не собирался никого выгонять, так как понимал, что если физик пришел на его лекцию, то не как физик, а как тот, кому стало интересно что-то узнать о себе. Поэтому устраивал людям встречи с философом вне зависимости от специализаций. И слушатели понимали, что это за «внутренний акт, опосредующий все другие действия» (Мамардашвили,

1992: 14). То есть мыслитель не решал проблему преподавания философии через призыв снятия её предмета из университетской нагрузки и не подвергал сомнению её необходимость, а мыслил сам с каждым и ограждал от философии тех, кто ничего о себе не хочет знать.

Предполагаю, при всём сказанном, что совсем не эффективно ругать тех специалистов, которые читают философию по реакции. Это пустяшное занятие. Они тоже должны быть допущены и отпущены. Единственное, что хорошо было бы, чтобы в начале курса человек признавался: философия для него лично – это знание, пришедшее извне (навязанное и внешнее) или идущее изнутри (внутреннее и самостоятельное). Так будет задан импульс на различие настоящей и фальшивой философии. Вторая, кстати, и выводится из университетов, оседая по компетенциям и модным салонам. А студенты, будучи поставленными в известность, после прочтения курса сами решат, на каком «состоянии» философии им останавливаться. Отмучил присутствие – иди в «физику». Оказывал сопротивление преподавателю, пересказывающему философские опыты, мыслил сам, возвращал последствия фальши – иди дальше предложенного на парах. Так появится шанс человеку самому двинуться интересом постижения другой – не нудной и не противной философии. И памяти, что философия, даже преподаваемая, может быть настоящей. Не только экзаменационной. Что она в принципе не идеологическая дисциплина.

Возможно, что во имя остановки обесмысливания и дробления философии сегодня стоит рискнуть и иначе её заявлять. Думается, что раз уж и слетает сегодня «любовь к мудрости» в выборочную дисциплину, то тогда возникает необходимость и её другого имени. Единственное, что важность не в переименовании, а во взгляде на её предмет, с другой стороны. Не под диктовку алчной современности, а с точки зрения проявления философии сегодня актом «без определённого места». Раз философия сейчас не важная

и лишняя – не помещающаяся в своё исконное место, тогда и принять это. Например, в расписании выставлять «Досуг» вместо «Философия». Тогда её смысл будет сложнее разбросать по направлениям и приткнуться к тому, что навязано актуальностью времени. Наука, к примеру, не особо поспешит приставать к досугу. Ей же по определению не до праздности. Солидная, суровая сфера. Ну и разве может быть у экономики или у политики свободное время для занятий собой? Кто же тогда будет думать о прибыли и о врагах? Не под стать. Так же примыкающие сегодня к философии развлекательные сферы утратят солидность. Будут вскрыты – окажутся там, от чего убегали – в потехе.

Конечно, здесь не без опасностей. Напрашивается мысль о манипулировании. Возникает подозрение, что перемена названия дисциплины совершается в связи с тем, что философия обесценилась. Поэтому самое время выставить её с приглядной стороны. Одним словом, выиграть позицию, а значит – проявить конкурентоспособность.

Вот если студенту дать на выбор предмет «досуг» или «философия науки», то может показаться, что это заискивание перед «избирателями». Соблазнение легким. То есть игра на тяге к отдыху. Лени человека, и так загруженного «определённым». Риск наводки на такой вывод есть. Только помимо философии науки, можно предложить ряд «компетентных философий»: философии секса, бизнеса, политики, нации, лидерства, успеха, богатства, власти. Осознания сознания очень влиятельных сфер. В таком положении «досуг», со своей иллюзией безделья, не конкурент обещающим состоятельность жизни философам. Человек сможет предпочесть тратить время с пользой дела и не пойти на урок беззаботности. Например, потратить своё время на то, чтобы постичь уникальный путь успеха, а не на бесполезное узнавание себя. И, таким образом, обойти неизвестно к чему приводящее пребывание в свободном времени. При этом, когда предложить человеку «досуг», а если «вместо»,

то одну из «сыскных философий», тогда всё же будет отведённое место и время для занятия тем, кто верит в непостижимое и озабочен миром в целом. Поэтому развивает способность мыслить самостоятельно.

Нельзя также скрывать, что замена «философии» «досугом» может быть расценена уловкой маскировки захолустного – расхожим. Ещё одной манипуляцией. Например, если предложить человеку посетить бывшую швейцарскую колонию (ныне украинскую деревню – Шабо), он согласится быстрее, чем если бы сразу было предложено посещение небольшого и доступного селения. Поездка в бывшую швейцарскую колонию шевелит воображение вопросами о возможности попасть в благополучное. И наблюдать строй высоких достижений. Поэтому заманчивей.

Конечно, может показаться, что смена философии досугом – только лишь желание понравиться. В действительности такой ход есть не столько соблазном для уставшего человека, так сказать, благим побуждением создать место отдыха и не стремление поднять философия в цене, сколько выходом из тупика устойчивого понимания философии не только ненужностью, занудством и болтовнёй, но и качеством, указывающим на «высоту» конкретного предмета. Это попытка снять превращенное из собственно философии в несвойственное для философии. И заново показать необходимость странного, выбивающегося из обыденности времяпрепровождения. Без науки и забавы.

Почему досуг? Здесь уже понятно, что не потому, что это выигрышная штука. Не для оптимизации. Отбрасывая все оправдания, то прежде всего потому, что, помещая себя в свободное время, человек реализует себя как уникальность. То есть как существо, вырвавшееся из круговорота предложенного и известного. И определяющее то, что никак не проникает в другого. Но и не пропадает, потому что применимо ко всем и каждому. Это единственное время для работы неповторимого с возможностью встать на позицию другого. Досуг способен

объединять необъяснимым образом. Об этом ещё Аристотель говорил (Аристотель, 2008 кн.1, гл.1).

Философия, для которой нужен досуг, открывает единство каждого – всех занимающих своё место и исполняющих собственное предназначение. В этом смысле, она и есть единство самостей. Сфера существ, исповедующих личное и не перетягивающих суверенное на свою сторону. И уже поэтому она не может быть выборочной в университете. Только обязательной. А университет, где обязательна философия, не может только производить специалистов. Ещё и организует встречу с философом. Раз человек изначально свободен, значит без досуга ему не обойтись. Как человеку, а не «полезной машине», не обойтись. Без производства обойтись, а без свободного, творческого мышления никак.

Важно вспомнить, что философия особенное единство. Об этом писал Ярослав Пеликан (2009). Мыслитель, рассуждая об идее университета, обратил внимание на то, что он предопределён «верой в рациональность». То есть, его судьба – сообщать людям, нацеленных истиной, но не инновацией. Ту рациональность, которую подразумевал Пеликан, не является тягой к улучшению. Речь о созидании. Поэтому, по идее, университет не объединяет «своих», оно же «наших». Только мыслящих.

Есть такие единения, которые осуществляются для того, чтобы в точке сборки с подобными себе совершить разобщение с отличными от себя – действовать по своим (конкретным) интересам, привычкам, потребностям и желаниям. Себе на пользу, одним словом. Быть в группе и ограничиваться «нашим». С засильем «нашего» отлично можно познакомиться при прочтении или прослушании речей А. Гитлера. Примером может послужить та, которая была произнесена на открытии рейстага нового созыва («день Потсдама») 21 марта 1993 года (Гитлер). То есть даже в апелляции к высоким идеалам «нашего» без стеснений происходит активация воли привести других к своему облику и подобию. То есть, зажать, обуздать не таких, как

правило, выставленных «недолюдьми». И возвысить на фоне неугодных определённых – маркированных «своим».

А есть такие единения, которые существуют для того, чтобы само единение (сообщество) существовало. Над избраниями и изгнаниями. Чтобы было место всех и каждого (свободы исследования) и в момент реализации «бытия вместе» человек мог почувствовать причастие миру и увидеть его в целом. Участвовать в опыте преемственности. Простыми словами, побывать вместе со всеми сознающими, испытать опыт совместного акта – события. То есть, отличиться от всех, но не быть при этом исключённым. Посмотреть, что при этом случается с каждым и понять, что единство, поскольку оно единство, безвыходно.

Только для настоящего единения приходится отбросить, проявить усилия отторжения того, что жаждет нашей веры, нашей культуры, нашей чести, нашей свободы, нашей народности, нашей мощи, нашей ценности – всё, что действует делением и замыкается изнутри. Нашей, в смысле одной. Приходится не уходить в сторону, а держаться дороги каждого – всеобщего пути. Философ скажет Дао.

Обращусь к живой ситуации бытия в единстве творчески. Воображая себе случай приезда на отдых компанией, сразу понимаю, что мне, как разумному существу, не придёт в голову обособливаться. Разбивать лагерь в стороне. Или поселяться в соседнем пансионате. Сбегать с кухонных посиделок. Но допустим, что однажды один из собравшихся не выйдет к завтраку. Например, по причине его скудности. Другой начнёт отдельно посещать достопримечательности, потому что задумал попасть именно туда-то. А вокруг равнодушные к его знаковым местам. Третий откажется присутствовать на ужине, так как сидит на диете. Четвёртый предпочтёт почитать в одиночестве, так как ему скучны посиделки. То есть участники компании начнут расходиться. Возникнет движение каждого по своим мотивам и никому не захочется трудиться над организацией мест совместного

временипрепровождения. И вот, когда все разбредутся, окажется, что всё идёт правильно. Никто не навязывает своего желания другому и не требует делать то, что не хочется. То есть разлад будет оправдан не прихотливостью, а вескими доводами. И обособление по причине займёт место свободы.

Но возникает вопрос: зачем было собираться вместе туда, где всё отличается от привычного и домашнего – в неизведанное место – не обустроенное под себя пространство? То есть туда, где изначально можно быть не иначе как без ответвлений. Ведь выезд из дому, места, которым ты ограничен от того, с кем сейчас отдыхаешь, и пребывание вне дома или в новом доме – основной ориентир для сдерживания разобщения (выпячивания специфик). Внутренняя цель такого пребывания – испытание себя на всеобщее. Ну или на изменение себя и сразу всего мира. Но никак не использование объединяющего начала для полного (захватывающего) осуществления желанного и упрочнения «домашнего».

Эмпирическим ориентиром явлений действительного единства могут быть: на отдыхе – обеды, экскурсии, посиделки, пляж; в семейной жизни – утро, вечер, праздники, выходные, прогулки, выходы в свет, любовь; в университете – философия, междисциплинарность, уроки, общение. Названные места и действия совместного (участливого) пребывания помогают людям осознавать себя и свои истинные воли. Вот, если мужа/жены нет в праздник дома, сразу возникает вопрос, а где он/она? И о чём заботятся отсутствующие на самом деле: не хотят быть ненавязчивыми? Стараются предать родных простору? Или же, если студенты отсутствуют на уроке, тогда где они реализовывают своё присутствие? Беспокоятся не тревожить образовательный процесс? Ну и, безусловно, если в университете нет философии, куда ей поддаться? Без участников (создателей) свободных пространств (единений) сами эти свободные пространства безучастны – не существуют.

То есть не участвовать личностью в

моменты реализации объединения – это уже притягивать остальных согласованных к расколу. С одной стороны, привязать к своему выпад (выбору поведения), а с другой – к их групповому отчуждению. То есть бездумно ставить себя на позицию исключительной значимости и вызывать в других накал массовости. В демонстрациях своей выборочности другие оказываются без особенностей и уже тем, что хранят солидарность, обезличиваются. Перенос «дома» в «новый дом», без смирения с «неудобным», закладывает кому-то из «жильцов» изгнание, бездомность.

Поэтому изымать философию из университета – это и значит способствовать её нефилософскому пониманию и деформировать «человеческое в человеке». Ведь философия – место или единение, существующее ради реализации неделимости – постижения небывалого. Она не имеет отношения к единению ради разобщения, хотя и разойтись (совершить разброс мнений) можно только в ней и благодаря её присутствию. Будучи над тягой привилегий, философия является изначальной способностью быть в действительном единстве. И понимать, кто ты есть действительно и что тебя волнует по-настоящему.

При этом классический университет, несмотря на все исторические опыты возникновения новых университетов, одержимому «нашим» более, чем кому либо нужен. Ведь чтобы съесть творческие мысли и развести людей по «корпусам», с целью удержать позицию хозяин-приживала, всё-таки сначала нужно место, где исключения должны быть отставлены. Как ни исхитряйся, не обойтись губителю без «ничейного места». Всё равно содержится сам, даже при содержании других людей.

Другое дело, что сегодня с философией так заигрались, что университет мёртв. И классический и новый его вид для современника – отход. И такое «востребованное нужное» предводителю «одного» не поддаётся, но теперь не потому, что отличается от него, а в силу своей неспособности быть другим.

Выводы.

Итак, разобщающие единения, которые ориентированы экономическим

ростом и предметными интересами, могут случаться только когда есть изначальная способность быть в действительном единстве. В философии – свободном поиске истины. Черту между собой и остальными можно провести, только будучи в пределе. То есть всё-таки не иначе, как в форме. Поэтому ограничиваться специализацией, а значит прибылью, и жить, не выходя за её рамку, значит, замкнутся на «сжатой сфере». И быть безответственным в отношении того, в чём смогла возникнуть ограниченная область знания. А это не что иное как узнавать что-то о себе и мире, отворачиваясь от самостоятельности мышления и личностного развития. Поэтому быть не иначе как поработанным обрывочными сведениями и однажды самому признать за собой ограниченность разобщающим. Можно сказать, иметь силу объединять вокруг себя людей с целью всеобщего разобщения. Или выделения «касты избранных».

Логос человеческого существования действует так, что, исключая универсальность, мыслящее существо со временем остаётся не только без «большого в себе», но, элементарно, без возможности объединений, из которых можно силой выбросить скверных и прозвать себя добродетелем. Каждая из организаций, которая преследовала цель состояться безотносительно к тому, что иначе как вместе быть не может – быть несводимой ко всеобщему, абсурдным образом существовала. Но неизбежно распалась и тем самым утверждала свое притворное начало. Вот и университет, лишив себя философии как обязательной дисциплины, будет набором группировок без возможности сведения каждой к основанию. Поэтому в скором времени исчезнет как единственное место, предназначенное единить мыслящих.

Самое время отметить, что есть такие времена, можно сказать времена-места, когда и где невозможно быть одному. Только ради себя. Или не быть рядом с другими. Таковым есть университет, который призван обеспечивать досуг. И им же является собственно досуг, который есть не сплошной момент а, наоборот, дискретность, имеющая внутреннюю цель

предполагать и прерывать однородность познания. Поэтому ситуации реализации «нашего» – собственника – не исчезают и время от времени давят. Но и никак не созидательны. Не приводят мир к изменению и перестройке оснований

предыдущих теорий. Привычное сведение свободного времени к развлечению будет возникать и исчезать. Но истинное пребывание в нём сохранит настоящее единство человека, поскольку он человек.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Аристотель *Метафізика* / Пер. с греческого А. В. Кубицкого. Москва: Эксмо, 2008. 608 с.
- Гитлер Адольф. Речь на открытии рейхстага нового созыва («день Потсдама») 21 марта 1933 года. URL: https://www.1000dokumente.de/index.html?c=dokument_de&dokument=0005_tag&object=translation&l=ru
- Квіт С. Міністерство має посилювати свою роль як розумного модератора. URL: <https://theukrainians.org/sergiy-kvit/>
- Мамардашвили М. Как я понимаю философию. Москва: Прогресс. Культура, 1992. 418 с.
- Нуссбаум Марта. Не ради прибыли. Зачем демократии нужны гуманитарные науки. Высшая Школа Экономики (Государственный университет), 2014. 192 с.
- Пелікан Ярослав Ідея університету. Переосмислення. Київ: Дух і Літера, 2009. 394 с.
- Університет XXI століття: чи і як можливе перевинайдення українського університету: публічна презентація. URL: <https://ucu.edu.ua/events/universitytet-hhi-stolittya-chy-yak-mozhlyve-perevynajdennya-ukrayinskogo-universitytetu/>

REFERENCES

- Aristotel. (2008). *Metafizika* [Metaphysics]. A. V. Kubickiy (transl.). Moskva: Ehksmo [in Russian].
- Gitler, A. (1933). Rech' na otkrytii rejhstaga novogo sozyva («den' Potsdama») [Speech at the opening of the new convocation of the Reichstag ("Potsdam Day")]. URL: https://www.1000dokumente.de/index.html?c=dokument_de&dokument=0005_tag&object=translation&l=ru [in Russian].
- Kvit, S. Ministerstvo maie posyliuvaty svoiu rol yak rozumnoho moderatora [The Ministry of Education can enforce its role as a smart moderator]. URL: <https://theukrainians.org/sergiy-kvit/> [in Ukrainian].
- Mamardashvili, M. (1992). *Kak ya ponimayu filosofiyu* [As I understand philosophy]. Moskva: Progress. Kul'tura [in Russian].
- Nussbaum, M. (2014). *Ne radi pribyli. Zachem demokratii nuzhny gumanitarnye nauki* [Not for profit. Why Democracy Needs Humanities]. Vysshaya Shkola Ehkonomiki (Gosudarstvennyj universitet) [in Russian].
- Pelikan, Ya. (2009). *Ideia universytetu. Pereosmyslennia* [Idea for the University. Rethinking]. Kyiv: Dukh i Litera [in Russian].
- Universytet XXI stolittia: chy i yak mozhlyve perevynaidennia ukrainskoho universytetu: publichna prezentatsiia [University of the XXI century: whether and how it is possible to reinvent the Ukrainian university: public presentation]. URL: <https://ucu.edu.ua/events/universitytet-hhi-stolittya-chy-yak-mozhlyve-perevynajdennya-ukrayinskogo-universitytetu/> [in Ukrainian].

Oblova Liudmyla

Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-7872-6026>, zbirka@ukr.net

Стаття надійшла / Article arrived: 05.02.2021

Схвалено до друку / Accepted: 17.03.2021

Людмила Теліженко, Олександр Ратушний

Сумський державний університет

Ситуація людини XXI ст.: глобалізаційні виклики і європейський досвід відповідей

У статті аналізується негативний вплив техногенної цивілізації на розвиток людини як цілісності. Концептуальною позицією дослідження є трансдисциплінарне уявлення про те, що людина як цілісність єдина з усіма своїми умовами, з усім світом. Надання переваги тільки зовнішнім умовам людини, пов'язаним із технічним прогресом, призвело до її занепаду та саморуйнування як цілісності.

Мета дослідження полягає в тому, щоб показати причини руйнування цілісності людини сьогодні. Особлива увага приділяється аналізу сучасних умов існування людини, пов'язаних із процесами глобалізації та стрімкими, негативними змінами в усіх сферах життя суспільства, що перебуває в стані тотальної кризи. Відмічається, що такі умови хаотизують внутрішні процеси людини, «розщеплюють» її як цілісність, руйнують увідповіднення з іншими людьми. Сповнена сумнівами, не маючи перспективи розвитку та мети, така людина, як і все суспільство, втрачає майбутнє.

Робиться висновок про те, що сьогодні ситуація людини є критичною. Необхідною є негайна переорієнтація всіх сфер життя суспільства на розвиток людини, гармонізацію всіх її сутнісних сторін як цілісності. Першочерговими повинні бути зміни в державній політиці, у законодавстві щодо прав людини, у системі освіти й науки. Наголошується, що ключова роль у подоланні сучасної антропологічної кризи належить ученим, які, використовуючи досвід ЄС, здатні створити нове наукове поле для полілогу та пошуків оптимальних шляхів виходу з ситуації. Особливо продуктивним є трансдисциплінарний підхід, який активно розвивається європейськими трансдисциплінарними школами та центрами. Цей підхід долає розрив між суб'єктом і об'єктом пізнання, людиною і світом та формує новий світогляд людини нового суспільства. Такі можливості трансдисциплінарного підходу цілком відповідають завданням сучасних вишів.

Ключові слова: людина, цілісність, гармонія, умови, ситуація, глобалізація, трансдисциплінарність

Lyudmila Telizhenko, Oleksandr Ratushnyi

Sumy State University

The situation of the human in the XXI century: globalization challenges and European experience of responses

The paper analyzes the negative impact of technogenic civilization on the development of a human as integrity. The conceptual position of the research is the transdisciplinary idea that a human as integrity is one with all his/her conditions, with the whole world. Giving preference only to the external conditions of a human associated with technical progress led to his/her decline and

self-destruction as integrity.

The purpose of an investigation consists in showing the reasons of the destruction of human integrity today. Particular attention is paid to the analysis of the modern conditions of human existence associated with the processes of globalization and rapid, negative changes in all spheres of the life of a society in a state of total crisis. It is noted that such conditions chaotize the internal processes of a human, “split” him/her as integrity, destroy the harmonization with other people. Filled with doubts, lacking development prospects and goals, such a human, like the whole society, loses the future.

It is concluded that today the human situation is critical. It is necessary to immediately reorient all spheres of life of the society towards human development, harmonization of all his/her essential aspects as integrity. Changes in the public policy, human rights legislation, education and science must be a priority. It is noted that the key role in overcoming the modern anthropological crisis belongs to scientists who, using the EU experience, are able to create a new scientific field for polylogy and the search for optimal ways out of the situation. The transdisciplinary approach, which is actively developed by European transdisciplinary schools and centers, is particularly productive. This approach overcomes the gap between the subject and the object of cognition, between man and the world, and forms a new worldview of man in a new society. Such possibilities of the transdisciplinary approach fully correspond to the tasks of modern universities.

Keywords: human, integrity, harmony, conditions, situation, globalization, transdisciplinarity

Вступ.

Людина в умовах техногенної цивілізації. На початку XVII ст. відомий класик, який став свідком зародження цивілізації нового типу, пророче сказав: «За людину страшно мені» (Полевой, 1837). З тих пір минуло багато часу: відбулися грандіозні науково-технічні відкриття, з'явилися комп'ютери, Інтернет, можливою навіть стала амбітна мета колонізувати Марс. Та одночасно з цим відбувалися негативні антропологічні процеси, що руйнували людину, визнану класичною наукою вінцем природи, а християнством – вершиною Божого творіння. Замість розвитку людського в людині, розкриття власного потенціалу та другого, духовного народження, незрозуміла сама для себе людина разом зі все новими технічними досягненнями почала перетворюватися на найбільшу для себе загрозу. XX ст., протягом якого відбулося більше 200 війн, у тому числі дві світові, підтвердило занепад людини техногенної цивілізації. Постмодерну як умонастрою суспільства, що почало торгувати інформацією і новими технологіями, це дозволило винести людині як родовій істоті смертний вирок: «можна ручитися – людина зникне, як зникне обличчя, зображене на прибережному піску» (Фуко, 1994). XXI ст. оптимізму в ситуацію людини не додало. У змінених умовах замість антропологічної кризи вчені почали констатувати появу ознак вже антропологічної катастрофи.

Мета дослідження полягає в тому, щоб з'ясувати вплив на людину умов існування в сучасному глобалізованому, техногенному світі, здатних викликати в ній небезпечні, деструктивні процеси, та проаналізувати можливі шляхи виходу людини з критичної для неї ситуації. Дослідження передбачає використання аналітичного підходу до вивчення умов існування людини, а також ідей і методів постнекласичної антропології, зокрема уявлення про єдність людини і всіх умов її буття як суб'єкт-об'єкту єдність.

Аналіз досліджень і публікацій. Дослідженню трансформації людини і суспільства в XXI ст. присвячені роботи таких вчених, як Дж. Агамбен (2011), І. Бек (2011), Л. Г. Дротянко (2011), Н. М. Сухова (2018) та інших. Роботи цих науковців стосуються різноманітних аспектів катастрофічного

стану сучасної людини, проте з цілком раціональної точки зору, що в таких умовах відбувається з людиною, єдність людини і світу.

Результати дослідження.

Глобалізаційні умови людини XXI ст.: нові загрози. Зміненими умовами, що прискорили негативні антропологічні тенденції в суспільстві XXI ст., стали насамперед глобалізаційні процеси, пов'язувані із перерозподілом світу та встановленням нового світового порядку, а відповідно – зі впливом міжнародних організацій і капіталу ТНК, послабленням суверенітету національних держав і появою глобальної інформаційної інфраструктури, експансією західної культури та її цінностей у всі регіони світу тощо. В наше суспільство, поряд з його розширеними ЗМІ та ідеологією руху в Європу, з відкритими кордонами і потоками через них людей, товарів, капіталу, це привнесло жорстку конкуренцію, безробіття, боротьбу за виживання, а отже страх за найближче майбутнє. Причина в тому, як констатує Нобелівський лауреат з економіки Дж. Стигліц (2003), що для країн з підірваною економікою та багатими природними ресурсами (до числа яких належить і Україна) глобалізація «обернулася катастрофою» (с. 11), оскільки фінансова залежність від МВФ надає їм «присмак нової форми колоніалізму» (там же), а багаті природні копалини стають прокляттям, зумовлюючи для країни в кінцевому результаті величезну нерівність (Стигліц, 2020). Сьогодні цю думку продовжує у новій книзі засновник і президент Всесвітнього економічного форуму в Давосі Клаус Шваб, стверджуючи, що в умовах пандемії COVID-19 нерівність стала ще більш різкою, поглибивши «вже раніше існуючі умови нерівності скрізь і завжди», ставши «великою нерівністю», яка ускладнила нерівність у прибутках, багатстві й можливостях» (Шваб та Маллере, 2020). Показово, що за даними Інституту демографії та соціальних досліджень НАН (2021) рівень бідності в Україні тільки за перше півріччя 2020 року зріс із 41 % до 51 %.

Характерними є і зміни в сфері захисту прав людини, які під впливом процесів глобалізації почали трансформуватися не на користь людини, викликаючи в неї відчуття

беззахисності. Третє покоління прав людини, що з'явилися в другій половині ХХ ст. з глобалізаційними тенденціями, отримали назву колективних (право нації і народу на самовизначення, право на мир, на економічний розвиток тощо) та стали вважатися вищими по відношенню до індивідуальних прав, часто обмежуючи та вступаючи з ними в протиріччя. Але ж «якщо колективні права призводять до обмеження прав окремої людини, то це означає, що цілі, які об'єднують таку спільність, є антигуманними і протиправними» (Дашковська, 2017, с. 42).

Під впливом глобалізації перебуває і вітчизняна правова система, про яку Б. Г. Розовський (2018) сказав так: «Ми живемо у спотвореному, алогічному, витканому із взаємовиключних протиріч суспільстві, якому людина від самого початку фактично протипоставлена, а у осіб, покликаних управляти цим суспільством, права рука не знає, що робить ліва. ... Під псевдополітичним приводом сталося страшне: при конструюванні норм права і подальшому відправленні правосуддя за буквою закону з поля зору законодавців, суддів і учасників процесу рангом нижче випала людина як індивідуальність, творець, новатор...» (с. 164, с. 168).

До сучасних викликів глобалізації з усіма її негативними наслідками додається ще й те, що вона вступає в нову свою фазу – постглобалізацію, коли замість очікуваного планетарного поширення інститутів високорозвиненого суспільства, орієнтованого на людину і її блага, на взаємозбагачення культур і практику життя за універсальними цінностями, відбувається перехід до мережі локальностей, однією з яких стала Україна. Проте всі ці локальні утворення як наслідок попередніх процесів, що все ж не привели до становлення однополярного світу, конституюються транснаціональними/транслокальними потоками, що продовжують зберігати в них властивості глобальності. Тобто глобальне, що раніше розумілося як планетарне і сприймалося як щось далеке, тепер стало локальним, безпосередньо дотичним до кожного з нас, особливо в умовах пандемії COVID-19. Як сказав Клаус Шваб у згадуваній книзі, аналізуючи стан світу

на 2020 рік, «ніщо ніколи не повернеться до «порушеного» почуття нормального життя, яке переважало до кризи, тому що пандемія коронавірусу знаменує собою фундаментальний переломний момент у нашій глобальній траєкторії» (Шваб та Маллере, 2020). «Нинішня система зламана і не підлягає ремонту... Це «зламаний шлях», що потребує «Великого перезавантаження». Воно буде означати «вторгнення урядів», що «вирішать... переписати деякі правила гри, дати нове визначення суспільного договору і постійно підвищуватимуть свою роль». Тепер «національні держави роблять можливим глобальне управління (одне йде за другим)» (Шваб та Маллере, 2020).

Як зміниться ситуація людини у нових умовах – це відкрите питання. Але очевидність сьогоденних змін на всіх рівнях соціуму без їх зрозумілого пояснення у пересічної людини викликає інтуїтивне відчуття нової небезпеки.

Деформаційні зміни ціннісної свідомості та стану людини. Щоб зрозуміти з цілком раціональної точки зору, що в таких умовах відбувається з людиною, яка ні морально, ні фінансово, ні якимсь іншим чином не була готовою до такого стрімкого потоку негативних подій, слід звернутися до тієї ж науки, з появою якої як рушія всіх прогресів і почалися страхи за неї (Ж.-Ж. Руссо, І. Кант). Адже спершу класична наука винесла за дужки все, що стосувалося людини, вважаючи її другорядною та зосереджуючи увагу тільки на природі як ледь не єдиній умові її існування (класична раціональність). А з кінця ХІХ ст., коли суспільство вразила антропологічна криза і необхідним став поворот до неї, квантова фізика і психоаналіз з усіма його модифікованими видами (некласична раціональність) посприяли тому, що людина-Я тепер була піднесена над світом, ставлячись до нього як середовища, яким вона може розпоряджатися як завгодно, реалізуючи себе. І тільки в останній чверті ХХ ст., з відкриттям нелінійних процесів самоорганізації складних систем (постнекласична раціональність), стало зрозуміло, що людина в світі не є ані другорядною, ані первинною. Вона включена в нього і єдина з ним як цілісність. Це означає, що сутність людини, якої немає поза її цілісністю, є нічим іншим, як

єдність людини і її умов. Більше того, така сутнісна єдність людини і світу, з точки зору вже трансдисциплінарності, забезпечена неспостережуваним середовищем як Третім, у яке включене все суще і з яким вона виявляється єдиною. Та саме це і є той науковий кут зору, який знімає завісу нерозуміння катастрофічної ситуації сучасної людини, цілісність якої, що називається «на очах», руйнується – і вона протиставляється і собі, і всім своїм умовам, втрачаючи опору у власній сутнісній глибині.

Якщо середовище, у якому перебуває людина (соціальне, економічне, політичне, правове та ін.), як це було показано, постає хоча б у її власному сприйнятті як невідповідне її життєвим потребам чи навіть вороже по відношенню до неї, вона втрачає можливість гармонізувати себе як цілісність на всіх рівнях свого буття. Хаотизуються її внутрішні процеси (думки, почуття, ставлення тощо), руйнується увідповіднення людини з її зовнішнім середовищем та іншими людьми. У такому стані як гіперскладна система вона починає «розщеплюватися», втрачати цілісність та ізолюватися від усього світу як власної повноти. А це робить людину слабкою, безенергійною, розбитою жахами і сумнівами, не здатною боротися за своє існування як порядок. Її майбутнє стає примарним, а руйнівні процеси, що все зростають, починають наближати людину до межової точки нестійкості, коли фізично вона ще існує, але більше не має можливості жити енергією свого середовища. Ні про розвиток такої людини, далекої від рівноваги, ні тим більше про її духовне еволюціонування як самоперевершення не може бути й мови – навпаки, така людина стрімко наближається до смерті як стану межової ентропії. Тобто, хаос зовнішніх подій, у який занурюється людина, здатен ставати її власним хаосом, що руйнує її як особистість, позбавляючи будь-яких оптимістичних перспектив.

Сьогоднішня ситуація – це не перший виклик, з яким зіштовхнулася людина, але на відміну від усіх попередніх він є більш небезпечним. Справа в тому, що в суспільстві традиційно існували моральні норми та історично вироблені правила, дотримання яких забезпечувало стійкість гармонійного стану людини, що уберігав

її від саморуйнування. Ключову роль у цьому відігравала релігія, яка формувала вищі цінності, задавала моральний вектор розвитку як єдино безпечний для виживання людини й суспільства, визначала ідеали та вказувала на мету як благо. Можливо, в цьому й полягає таємниця одвічного для людства існування релігії. Проте сьогодні устаї релігії підірвані. А в традиційній для нас вірі відбувся черговий її внутрішній поділ без будь-якого пояснення його значення для особистості, окрім як для держави, що тільки віддалило сучасників від релігії як специфічного джерела духовності та знань про себе.

Одночасно зі змінами в релігії відбувається деформація моральності як форми суспільної та особистісної свідомості, яка вимагає від кожного неухильного дотримання внутрішніх принципів універсального характеру. Невід'ємна від духовності, об'єднуюча між собою людей і суспільства моральність, без якої людина втрачає в собі власне людське, а людство перетворюється на недорід, сьогодні все активніше витісняється розділяючою все і всіх мораллю розпусти, зневаги та насилля. Тому релігія і моральність як історично сформована основа самозбереження та саморозвитку людини перестають ідентифікуватися як обов'язкове, вище та невід'ємне від неї самої.

На жаль, у сучасних умовах освіта й наука теж перестають бути стримуючим фактором занепаду людини. Моральність більше не вважається ознакою її освіченості чи розвитку, а поняття «духовність» і взагалі відсутнє у державних стандартах освіти всіх рівнів, що вказує на її відчуженість від людини. Показовим є і постійне скорочення у вищих кількості та обсягу дисциплін гуманітарного циклу, призначених формувати в молоді систему базових загальнолюдських пріоритетів і цінностей, насамперед любов як принцип буття. У той же час така світоглядна дисципліна, як філософія, більшістю освітніх програм продовжує орієнтуватися на вивчення багатомісячних метанаративів, не приділяючи достатньої уваги осмисленню сутності людини, зокрема в контексті постійно оновлюючих наукових знань про неї. При цьому продовжує з'являтися безліч самих

філософій (соціальна філософія, політична філософія, філософія медицини, філософія права, філософія спорту, філософія публічного управління та ін.) без розуміння їх власної основи – людини як цілості та єдності з усіма її умовами.

Та особливе занепокоєння викликає те, що гуманітарна складова, як і вся система сучасної освіти, не відповідає науковим знанням про людину та її можливості VI технологічного укладу, що розпочався приблизно з 2010 року і характеризується розвитком когнітивних, освітніх, соціогуманітарних технологій, нанобіотехнологій, пов'язаних з медициною, фармацевтикою, генною інженерією, штучним інтелектом, цифровими технологіями тощо. Очікується, що «становлення нового технологічного укладу буде супроводжуватися інтелектуалізацією виробництва, переходом до безперервного інноваційного процесу в більшості галузей і безперервної освіти в більшості професій. Здійсниться перехід від економіки масового виробництва до економіки знань, від суспільства масового споживання до суспільства розвитку, в якому найважливіше значення матимуть науково-технічний та інтелектуальний потенціал, а також вимоги до якості життя і комфортності середовища існування. У структурі споживання домінуюче становище займуть інформаційні, освітні, медичні послуги. Це зумовлює провідне значення для модернізації економіки науки, освіти та охорони здоров'я, які є базовими галузями нового технологічного укладу» (Глазьев, 2013, с. 202–203). Тобто, VI технологічний уклад пов'язаний насамперед з людиною як ключовою умовою свого становлення, що повинно забезпечити авторитет держави, її безпеку та процвітання всього суспільства. Цим шляхом і йдуть розвинені країни світу, які працюють над створенням умов для переходу до нового технологічного укладу, зокрема через зміну системи освіти: перехід до безкоштовної освіти, фінансово-матеріальне стимулювання іноземних студентів, забезпечення фахівців робочими місцями після закінчення навчання тощо (Німеччина, Великобританія, Данія, Нідерланди, Австралія). Водночас у науці формується принципово нове академічне поле, яке виходить за дисциплінарні межі,

намагаючись подолати фрагментацію наукових знань про людину і світ та забезпечити більш повну картину, здатну об'єднати множину різних знань про них, природничих та соціогуманітарних одночасно. На думку Клауса Шваба, сьогодні саме такої картини «відчайдушно потребують особи, які приймають рішення» (Шваб та Маллере, 2020).

Показово, що у розвинених країнах значна увага приділяється вивченню як позитивних антропологічних ефектів, так і побічних негативних, можливих із запровадженням нових інформаційно-комунікативних технологій, насамперед для армії та військових. У зв'язку з цим країни відкрито демонструють роботу по створенню «універсального солдата», використовуючи для цього науково-технологічні досягнення та вказуючи, які з них для людини, в даному разі військового, є небезпечними (Комітет з етики Міністерства оборони Франції, 2020).

В Україні про перехід чи створення умов для VI технологічного укладу мова майже не йде. Ба більше, між наукою, науковими відкриттями, пов'язаними з людиною, і освітою/освіченістю людини (випадково чи, можливо, закономірно), виник розрив. З одного боку, маємо справу з «інформаційним вибухом», науковим виробництвом специфічної інформації, осмисленої щодо людини як знання про неї, а з іншого боку – з «інформаційним голодом» самої людини, позбавленої можливості скористатися нею як цінною для служіння суспільству й державі чи навіть для звичайного розуміння себе як складності. Це під сумнів ставить не тільки успішність та процвітання країни, а і її майбутнє у глобалізованому світі, що обов'язково позначиться на долі кожного українця.

У такій ситуації «маленька», пересічна людина не відчуває себе захищеною та не знає, як оцінити її власні ризики чи переваги. У її свідомості це тільки посилює занепокоєння, втрату відчуття безпеки, хвилювання за найближче майбутнє, а вся сфера знань, насамперед гуманітарних, починає сприйматися розділеною на профанне і сакральне. Тобто, як своєрідний поділ на тривіальні знання «зайвої» людини (Ліотар, 1998) суспільства нано-, біо-, інфо-, когнотехнологій (NBIC-технологій),

що за відсутності знання самих правил гри приречена програти, і знання сильних світу цього, повноцінних учасників інформаційних ігор та технологій, які, ігноруючи будь-які моральні наративи, прагнуть підкорити собі весь світ. Така ситуація порушує навіть хворобливу логіку постмодерну, за якою в постіндустріальному, інформаційному світі виграти може тільки той, хто володіє найціннішим – інформацією, рівний доступ до якої – правило чесної гри, забезпечити яке повинна держава (Ліотар, 1998, с. 150).

Висновки

Отже, аналіз ситуації людини XXI ст. показує, що вона є не тільки небезпечною, а в нашому суспільстві ще й критичною, близькою до точки неповернення руйнівних антропологічних процесів, здатних підірвати основи розвитку суспільства й держави, прирікаючи їх на занепад та руйнування. Тому сьогодні вкрай необхідними є трансформація державної політики, законодавства у сфері прав людини, системи освіти й науки, спрямованих на забезпечення та розвиток людини як найвищої цінності – найважливішої умови виживання людства в умовах техногенної цивілізації.

Особливу відповідальність на себе сьогодні повинні взяти вчені, філософи, не байдужі інтелектуали, які володіють «проривними» знаннями про людину, про енерго-інформаційну складову її сутності та виникаючі у зв'язку з цим ще більші загрози,

ніж людство знало до цього. Тому, несучи відповідальність за сам факт наявності цих знань, сьогодні вони можуть і повинні створити нове наукове поле для полілогу та пошуку відповідей на сучасні питання й загрози щодо людини, зануреної в буття всіма своїми сутнісними сторонами. Зокрема, це може бути трансдисциплінарність, яка у порівнянні з традиційними підходами є не тільки нестандартним, нелінійним мисленням, виходом за межі окремих дисциплін та переосмисленням всього каркасу знань про людину й світ на більш високому науковому рівні, що долає розрив між ними як суб'єктом і об'єктом пізнання, а ще й моральною відповідальністю вчених перед ненародженими поколіннями. Це цілком відповідає завданню сучасних вишів, яке, відповідно до «Всесвітньої декларації про вищу освіту для XXI століття: підходи і практичні заходи» (Всесвітня декларація про вищу освіту для XXI століття: підходи і практичні заходи, 1998), прийнятої на Міжнародній конференції з вищої освіти в жовтні 1998 року в Штаб-квартирі ЮНЕСКО в Парижі й підписаної представниками 182 держав, полягає в тому, щоб вища освіта (ст. 5 і ст. 6) була адекватною очікуванням суспільства, служила виключно його інтересам, широко застосовувала трансдисциплінарний підхід, формуючи у студентів особливий світогляд мудрої та здатної любити людини нового суспільства.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Агамбен Дж. Ното sacer. Чрезвычайное положение. Москва: Европа, 2011. 148 с.
- Бек У. Что такое глобализация? Москва: Прогресс-Традиция, 2011. 304 с.
- Всесвітня декларація про вищу освіту для XXI століття: підходи і практичні заходи від 9 жовтня 1998 року. URL: <http://docs.cntd.ru/document/901839539>.
- Глазьев С. Ю. Стратегия опережающего развития и интеграции на основе становления шестого технологического уклада. Партнерство цивилизаций. 2013. № 1–2. С. 195–232.
- Дашковська О. Р. Еволюція прав людини під впливом процесу глобалізації. *Журнал східноєвропейського права*. 2017. № 11. С. 41–46.
- Дротянко Л. Г. Інформаційний простір і діалог культур в інтер'єрі XXI століття. *Вісник Національного авіаційного університету*. Серія: Філософія. Культурологія: 36. наук. пр. 2011. № (1) 13. С. 5–8. Київ: НАУ.
- Ліотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна. Москва: Институт экспериментальной социологии; Санкт-Петербург: Алетейя, 1998. 160 с.
- Комітет з етики Міністерства оборони Франції. Прес-реліз від 12.08.2020. URL: https://www.defense.gouv.fr/salle-de-presse/communiqués/communiqué_le-comite-d-ethique-de-la-defense-publique-son-avis-sur-le-soldat-augmente.
- Розовский Б. Г. Мне стыдно быть юристом. *Економіка та право*. 2018. № 1. С. 163 С. 5–8.183.
- Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України. *За перше півріччя 2020 року рівень бідності в Україні зріс із 41% до 51*. URL: <https://www.nas.gov.ua/UA/Org/Pages/default.aspx?OrgID=0000254>.
- Стиглиц Дж. Ю. Глобализация: тревожные тенденции. Москва: Национальный общественно-научный фонд, 2003. 304 с.
- Стиглиц Дж. Ю. Рост или рецессия: к чему готовиться? *Финансист*. 2020. № 199. URL: <https://issuu.com/financialuniversity/docs/199>

Сухова Н. М. Антропологічна катастрофа глобалізованого світу: освітній вимір. *Вісник Національного авіаційного університету*. Серія: Філософія. Культурологія: 36. наук. пр. 2018. Том 27. № 1. С. 117–121. Київ: НАУ.

Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. Санкт-Петербург: А-сад, 1994. 408 с.

Шваб К., Маллере Т. COVID-19: Великая перезагрузка. 2020. URL: <https://www.litlib.net/bk/135579/read>.

Полевой Н. А. Вильям Шекспир. Гамлет. 1837. URL: http://www.azlib.ru/p/polewoj_n_a/text_0010oldorfo.shtml.

REFERENCES

Aghamben, Dzh. (2011). Homo sacer. Chrezvychnajnoe polozhenye [Homo sacer. State of emergency]. Moskva: Evropa [in Russian].

Bek, U. (2011). Chto takoe ghlobalyzacyja? [What is globalization?]. Moskva: Proghress-Tradycyja [in Russian].

Vsesvitnja deklaracija pro vyshhu osvitu dlja KhKhI stolittja: pidkhody i praktychni zakhody vid 9 zhovtnja 1998 roku [World Declaration on Higher Education for the 21st Century: Approaches and Practices of October 9, 1998]. Retrieved from <http://docs.cntd.ru/document/901839539>.

Ghlazj'ev, S. Ju. (2013). Strateghyja operezhajushhegho razvytyja y yntegracyy na osnove stanovlenyja shestogho tekhnologhycheskogho uklada. Partnerstvo cyvylyzacyj [The strategy of advanced development and integration based on the formation of the sixth technological order. Partnership of Civilizations]. 1–2, 195–232 [in Russian].

Dashkovsjka, O. R. (2017). Evoljucija prav ljudy ny pid vplyvom procesu ghlobalizaciji [The evolution of human rights under the influence of globalization]. *Zhurnal skhidnojevropejskogho prava*, 11, 41–46 [in Ukrainian].

Drotjanko, L. Gh. (2011). Informacijnyj prostir i dialogh kuljtur v inter'jeri KhKhI stolittja [Information space and dialogue of cultures in the interior of the XXI century]. *Visnyk Nacionaljnogho aviacijnogho universytetu*. Serija: Filosofija. Kuljturologhija: Zb. Nauk. pr. (1) 13, 5–8. Kyiv : NAU [in Ukrainian].

Lyotar, Zh.-F. (1998). Sostojanye postmoderna [Postmodern state]. Moskva: Ynstytut eksperymentalnoj socyologhyy; Sankt-Peterburgh: Aletejja [in Russian].

Komitet z etyky Ministerstva oborony Franciji. Pres-reliz vid 12.08.2020 [Ethics Committee of the French Ministry of Defense. Press release from 12.08.2020]. Retrieved from <https://www.defense.gouv.fr/salle-de-presse/communiqués/communiqué-le-comite-d-ethique-de-la-defense-publie-son-avis-sur-le-soldat-augmente>.

Rozovskij, B. Gh. (2018). Mne stydno bytj jurystom [I'm ashamed to be a lawyer]. *Ekonomika ta pravo*, 1, 163–183 [in Russian].

Instytut demografiji ta socialjnykh doslidzhenj imeni M. V. Ptukhy NAN Ukrajinj. Za pershe pivrichchja 2020 roku rivenj bidnosti v Ukrajinj zris iz 41% do 51. [MV Ptukha Institute of Demography and Social Research of the National Academy of Sciences of Ukraine. During the first half of 2020, the poverty rate in Ukraine increased from 41% to 51]. Retrieved from <https://www.nas.gov.ua/UA/Org/Pages/default.aspx?OrgID=0000254>.

Styghlyc, Dzh. Ju. (2003). Ghlobalyzacyja: trevozhnye tendencyy [Globalization: Alarming Trends]. Moskva: Nacyonalnyj obshhestvenno-nauchnyj fond [in Russian].

Styghlyc, Dzh. Ju. (2020). Rost yly recessyja: k chemu ghotovytsja? [Growth or recession: what to prepare for?]. *Fynansyst*, 199. Retrieved from <https://issuu.com/financialuniversity/docs/199> [in Russian].

Sukhova, N. M. (2018). Antropologhichna katastrofa ghlobalizovanogho svitu: osvitenij vymir [Anthropological catastrophe of the globalized world: educational dimension]. *Visnyk Nacionaljnogho aviacijnogho universytetu*. Serija: Filosofija. Kuljturologhija: Zb. Nauk. pr. 27 (1), 117–121. Kyiv: NAU [in Ukrainian].

Fuko, M. (1994). Slova y veshhy. Arkheologhyja ghumanytarnykh nauk [Words and things. Archeology of the Humanities]. Sankt-Peterburgh: A-sad [in Russian].

Shvab, K., & Mallere, T. (2020). COVID-19: Velykaja perezagruzka [COVID-19: Great reboot]. Retrieved from <https://www.litlib.net/bk/135579/read> [in Russian].

Polevoj, N. A. (1837). Vyljjam Shekspyr. Ghamlet [William Shakespeare. Hamlet]. Retrieved from http://www.azlib.ru/p/polewoj_n_a/text_0010oldorfo.shtml.

Telizhenko Lyudmila

PhD., Assoc Prof., <http://orcid.org/0000-0003-4558-513X>, Ltelizhenko@mail.ru

Ratushnyi Oleksandr

PhD., Senior Lecturer, <https://orcid.org/0000-0002-3525-0953>, o.ratushnyj@pgm.sumdu.edu.ua